

6

КИЇВ-1972

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXIV з'їзд КПРС про бойовий союз основних революційних сил сучасності
- Дружба народів СРСР — один з вирішальних факторів перемог на фронтах Великої Вітчизняної війни
- Історична доля відродженого вірменського народу
- Соціалістичне змагання в західних областях УРСР
- Петро I і Україна
- До 90-річчя від дня народження Г. Димитрова (добірка)
- У дні Сталінградської битви (спогади)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *А. А. Макаренко*. XXIV съезд КПСС о боевом союзе основных революционных сил современности. *Навстречу 50-летию образования СССР*. *Н. М. Лемещук*. Дружба народов СССР — один из решающих факторов побед на фронтах Великой Отечественной войны. *Г. Б. Гарибджанян*. Историческая судьба возрожденного армянского народа. Сообщения. *М. Е. Голубков*. Политическая информация — важное средство коммунистического воспитания на современном этапе. *А. М. Слободанюк*. Социалистическое соревнование в западных областях УССР (1961—1970 гг.). *С. Н. Саженьюк*. Эвакуированные предприятия УССР на Востоке (1941—1942 гг.). *В. И. Гусев*. Большевицкие организации Украины в борьбе за массы в период подготовки и проведения выборов во Всероссийское Учредительное собрание. *В. А. Дядиченко*. Петр I и Украина. *К 90-летию со дня рождения Г. Димитрова*. *Кристю Евтимов*. Георгий Димитров — строитель новой, социалистической Болгарии. *П. С. Сохань*. Г. Димитров и становление советско-болгарского сотрудничества. *В. В. Кравченко*. Солидарность трудящихся Советской Украины с Г. Димитровым во время Лейпцигского процесса. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. *A. A. Makarenko*. The 24th Congress of the CPSU on a Fighting Unity of Main Revolutionary Forces of the Present. *On the 50th Anniversary of the USSR formation*. *I. M. Lemeshchuk*. Friendship of the Peoples of the USSR as a Determinant of Victories at the Fronts of the Great Patriotic War. *G. B. Garibdzhanian*. Historical Fortune of the Revived Armenian Nation. Communications. *M. E. Golubkov*. Political Information as an Important Means of the Communist Education at the Present. *O. M. Slobodanyuk*. Socialist Competition in the Western Regions of the Ukrainian SSR (1961—1970). *S. N. Sazhenyuk*. Evacuated Enterprises of the Ukrainian SSR in the East (1941—1942). *V. I. Gusev*. Bolshevik Organizations of the Ukraine in the Struggle for the Masses during the Period of Preparation and Conducting of the Elections to the All-Russian Constituent Assembly. *V. A. Dyadichenko*. Peter I and the Ukraine. *On the 90th Anniversary of G. Dimitrov's Birth*. *Kristyu Evtimov*. Georgiy Dimitrov a Builder of New Socialist Bulgaria. *P. S. Sokhan*. G. Dimitrov and Formation of Soviet-Bulgarian Friendship. *V. V. Kravchenko*. Solidarity of the Soviet Ukraine Workers with G. Dimitrov during the Leipzig Process. Notes. Aid to Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Reminiscences. Our Calendar. Review of Surveys and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (135)

ЧЕРВЕНЬ

1972

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПрС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- О. А. Макаренко — ХХІV з'їзд КПрС про бойовий союз основних революційних сил сучаснос 3

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

- М. М. Лемешук — Дружба народів СРСР — один з вирішальних факторів перемог на фронтах Великої Вітчизняної війни 10
- Г. Б. Гарібджанян, академік Академії наук Вірменської РСР (Єреван) — Історична доля відродженого вірменського народу 20

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. Є. Голубков — Політична інформація — важливий засіб комуністичного виховання на сучасному етапі 31
- О. М. Слободаюк (Ровно) — Соціалістичне змагання в західних областях УРСР (1961—1970 рр.) 36
- С. Н. Саженюк — Евакуйовані підприємства УРСР на Сході (1941—1942 рр.) 42
- В. І. Гусев — Більшовицькі організації України в боротьбі за маси в період підготовки та проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів 49
- В. А. Дядиченко — Петро І і Україна 54

До 90-річчя від дня народження Г. Димитрова

- Кристю Євтімов, Генеральний консул Народної Республіки Болгарії в Києві — Георгій Димитров — будівник нової, соціалістичної Болгарії 64
- П. С. Сохань — Георгій Димитров і становлення радянсько-болгарського співробітництва 70
- В. В. Кравченко — Солідарність трудящих Радянської України з Г. Димитровим під час Лейпцигського процесу 78

ЗАМІТКИ

- В. Д. Левченко (м. Жмеринка Вінницької області) — Розвиток цукрової промисловості України в 1959—1965 рр. 82
- П. М. Дубровченко — Цивільний повітряний флот СРСР у період наступальних боїв на Україні (1943—1944 рр.) 85
- М. В. Гагаєв (Тбілісі) — Вклад трудящих Полтавщини у перемогу над фашистською Німеччиною 90
- С. В. Кульчицький — З історії діяльності банківських монополій у приватному залізничному господарстві України 95
- Р. Д. Чайчук, З. Ф. Костичкіна (Одеса) — Православне духовенство в білій еміграції 99
- Володимир Костельник (Югославія) — Герої загинули — слава залишилась 106

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Е. Н. Жерновський — Про використання деяких технічних засобів на уроках історії 108

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- В. І. Акулєнко — Охорона пам'яток культури в Українській РСР (1922—1929 рр.) 113

СПОГАДИ

М. Д. Дятленко — У дні Сталінградської битви (продовження) 119

НАШ КАЛЕНДАР

- Г. О. Мурашин, Ю. С. Шемшученко — Піввіковий шлях прокуратури УРСР 126
 І. Ф. Черніков — Радянсько-турецьке добросусідство. Договору про дружбу між УРСР і Туреччиною — 50 років 128
 Д. Д. Пиха — Командарм І. Ф. Федько (До 75-річчя від дня народження) 130
 М. О. Шатров (Дніпропетровськ) — Революціонер-більшовик С. К. Волошкевич (До 100-річчя від дня народження) 131

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Д. Г. Поджіо — Неспроможність буржуазних концепцій державного суверенітету Радянської України 135

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Ф. Є. Лось, Й. Т. Щербина — Ю. М. Кирьянов. Рабочие Юга России 1914—февраль 1917 гг. 140
 Р. П. Ростикус (Тернопіль) — Радянська Тернопільщина 1939—1958. Документи й матеріали 142
 В. Є. Лобурець (Полтава) — Т. М. Кольяк. Життя в боротьбі. Сторінки біографії В. Я. Чубаря 143
 П. М. Яцків, К. І. Тищенко (Ровно) — Г. С. Сизоненко. Сельроб у боротьбі за возз'єднання 144
 М. Н. Лещенко — В. Г. Лысенко. В единой семье — к единой цели 147
 Ю. Ю. Сливка (Львів) — М. М. Кравець. Іван Франко — історик України 148
 А. І. Доронченков — Спогади про Георгія Димитрова 149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Н. М. Казанович (Краматорськ) — Всесоюзна наукова конференція в Донецьку, присвячена 50-річчю утворення Радянського Союзу 152
 Ю. О. Куріосов — Науково-теоретична конференція в Дніпропетровську, присвячена 50-річчю утворення СРСР 153
 П. Д. — Республіканська нарада-семінар істориків-архівістів 154
 Д. І. Румянцева — На республіканських «Педагогічних читаннях» 156
 О. М. Погорельцева — Захист докторської дисертації В. Г. Сарбеем 157
 П. С. — 75-річчя С. М. Белоусова 158

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- В. І. Подов (Лисичанськ) — До історії відкриття Г. Капустінім покладів кам'яного вугілля в Донбасі 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Адреса редакції: Київ, 5, вул. Горького, 3.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова

Коректор З. І. Шуруєва

БФ 00538. Здано до складання 27.IV 1972 р. Підписано до друку 13.IV 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108^{1/16}. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,82. Зам. К-68. Тираж 8961. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

О. А. МАКАРЕНКО

XXIV З'їзд КПРС ПРО БОЙОВИЙ СОЮЗ ОСНОВНИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ СИЛ СУЧАСНОСТІ

Головною тенденцією суспільного розвитку сучасності є невпинне поглиблення світового революційного процесу. Історична ініціатива належить світовій системі соціалізму, міжнародному робітничому рухові та національно-визвольній боротьбі народів — трьом основним революційним силам сучасності.

Світова соціалістична система, підкреслюється в резолюції XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь Центрального Комітету, протягом останніх років ще більше утвердилась як вирішальна революційна, антиімперіалістична сила, як оплот миру і соціального прогресу¹. Невпинно зростають революційні сили в капіталістичних державах. Могутні виступи пролетарських мас, що безперервно підточують владу державно-монополістичного капіталу, є провісниками нових класових битв, що можуть привести до фундаментальних суспільних перетворень, до встановлення влади трудящих. Дедалі більше посилюється антиімперіалістична, національно-визвольна боротьба, перед у якій ведуть країни, що стали на шлях соціалістичної орієнтації.

В центрі сучасної епохи стоїть міжнародний робітничий клас і його головне завоювання — світова соціалістична система. Внаслідок перемоги соціалістичних революцій у ряді країн їх пролетаріат перетворився у якісно новий загін світового робітничого класу. Його поява і зростання, успіхи у будівництві соціалізму й комунізму мають величезний революціонізуючий вплив на хід класової боротьби в капіталістичних країнах, пролетаріат яких є одним з найважливіших загонів світового революційного руху. Дедалі активнішу роль на історичній арені відіграє наймолодший загін робітничого класу — пролетаріат країн, що борються за національну незалежність.

Важливим досягненням світового робітничого класу є зростання його організованості. Число робітників, об'єднаних професійними спілками, що зросло з 15 млн. чол. у 1913 р. до 60 млн. чол. напередодні другої світової війни, складає тепер понад 200 млн. чол., з яких близько 140 млн. об'єднані у Всесвітній федерації профспілок, що послідовно бореться за інтереси робітничого класу. Понад 200 млн. членів налічує Міжнародна демократична федерація жінок, більше 100 млн. юнаків і дівчат — Міжнародна федерація демократичної молоді.

Найвищою формою класової організації пролетаріату є міжнародний комуністичний рух, в якому напередодні другої світової війни бра-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 214.

ли участь 4,2 млн. чол. (60 комуністичних партій). Нині майже в 90 комуністичних і робітничих партіях налічується близько 50 млн. комуністів. Саме робітничому класові, як підкреслювалося на XXIV з'їзді КПРС, належить провідна революційно-перетворююча роль в усіх суспільних рухах сучасності. Найважливіші, докорінні зміни епохи: соціальні, економічні, науково-технічні — не послаблюють, а посилюють всесвітньо-історичну роль робітничого класу як могильника капіталізму, творця і організатора соціалізму.

Сучасний розвиток світових подій перекожливо свідчить про дальше поглиблення загальної кризи капіталізму, його історичну безперспективність. Проте імперіалізм не відмовився від спроб поставити перепони на шляху революційного перетворення світу. Він всіляко намагається послабити світову соціалістичну систему, припинити розгортання революційного руху в країнах капіталу, звести нанівець досягнення національно-визвольної боротьби народів і відновити своє панування в країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

Верховоди імперіалізму будь-що намагаються зруйнувати єдність революційних сил світу. Вони використовують для цього безліч форм і засобів боротьби — від «класичної» колонізаторської політики гармат і напалму у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі, сіоністсько-ізраїльської агресії проти арабських народів до підступних дій «банку реконструкції» та «союзу заради прогресу» у багатьох країнах Азії, Африки, Південної та Центральної Америки, від розгнущданого антикомунізму, економічної та політичної дискримінації НДР до лицемірної «допомоги» деяким соціалістичним країнам, від розстрілів демонстрацій у Ольстері, расової сегрегації та політичних вбивств прогресивних негритянських лідерів у США до пропаганди підсолоджених теорійок про так званий народний капіталізм.

Особлива ставка робиться на расизм, шовінізм та буржуазний націоналізм як головні засоби роз'єднання народів та розпалювання ворожнечі між ними. Імперіалізм всіляко намагається оживити залишки шовінізму та націоналізму в країнах соціалістичної системи, оживити ці пережитки в свідомості народів Радянського Союзу, вбити клин між соціалістичними країнами і національно-визвольною боротьбою народів.

Проливаючи крокодилячі сльози з приводу так званої втрати «самостійності» радянськими республіками, «поневолення» соціалістичних країн та «більшовицької загрози» молодим незалежним країнам Азії і Африки, імперіалізм жорстоко душить будь-який прояв національної самосвідомості, прагнення народів до національної незалежності у В'єтнамі чи Лаосі, Північній Ірландії чи Південно-Африканському Союзі.

Ідеологи американського імперіалізму, захищаючи інтереси монополій, що прагнуть до світової гегемонії, настирливо пропагують ідею так званої інтеграції, об'єднання «вільного світу». «Двадцять років ми піднімалися над нашими національними інтересами заради більш широкої мети — європейської єдності і атлантичного партнерства, — говорив президент США Джонсон у грудні 1964 р. — Всі ми повинні намагатися сприяти зміцненню єдності Європи, яка є ключем до сили Заходу й перепорою для всероз'їдаючого націоналізму, що відроджується»².

Звичайно, мається на увазі, що Європа мусить «об'єднатися» довкола Сполучених Штатів, оскільки, як заявив шеф горезвісного американського ФБР Едгар Гувер, сам «бог обрав американський народ

² «За рубежом», 1964, № 50, стор. 9.

своїм інструментом для перемоги над світовим комунізмом»³. Сучасний сіонізм, що, як відомо, є одним із щупальців американського спрута, в свою чергу всіляко пропагує націонал-шовіністичний міф іудаїзму про «богообраність» та «винятковість» єврейського народу, головна мета якого — виховання єврейського населення в усіх країнах у дусі людиноненавистницької моралі своєї «зверхності» над іншими народами.

Інтернаціоналізм імперіалістів, вказувалося на міжнародній Параді представників комуністичних та робітничих партій у Москві (1969 р.), полягає в створенні всіляких міжнародних об'єднань, у збиванні політичних блоків, створенні численних військових баз, у застосуванні військової та економічної агресії, у втручанні в політику та внутрішні справи інших держав. Інтернаціональне об'єднання монополістів має за мету об'єднання їх національних загонів в ім'я збереження буржуазних порядків, ліквідації системи соціалізму, робітничого та національно-визвольного руху.

Розпалювання буржуазного націоналізму у соціалістичних країнах, з одного боку, і невпинні намагання задушити прагнення народів до самостійності та об'єднати «вільний світ» навколо американського імперіалізму, з другого, — це альфа і омега сучасної ідеології товстосумів Сполучених Штатів Америки.

Звичайно, політичні, економічні та ідеологічні диверсії імперіалізму не проходять безслідно. Вони живлять і надихають реакційні кола в країнах капіталу та молодих країнах національної демократії, інколи збивають з правильного шляху політично незрілих, ідейно незагартованих людей в соціалістичних країнах. Ворожі ідеї проникають в ряди деяких комуністичних і робітничих партій, породжуючи, залежно від конкретних соціально-політичних умов, ті чи інші різновиди опортунізму та націоналізму, розростання якого призводить до розколу в міжнародному робітничому і комуністичному русі.

Тому наполеглива боротьба за згуртування робітничого класу всередині кожної країни, зміцнення великого бойового союзу трьох основних революційних сил сучасності виступає за цих умов як найголовніше й невідкладне завдання. Вирішальним фактором цієї боротьби є пролетарський інтернаціоналізм як важлива риса ідеології і політики світового робітничого класу і його революційного авангарду — марксистсько-ленінських партій.

Маркс, Енгельс, Ленін, простежуючи різні стадії боротьби пролетаріату проти всевладдя капіталу, неспростовно довели, що робітники переможуть буржуазію тільки тоді, коли протистоятимуть об'єднаним силам буржуазії різних країн як об'єднана міжнародна сила.

У своєрідності умов розвитку кожної країни марксизм вбачає не привід до вишукування якихось «особливих шляхів» і закономірностей перемоги пролетаріату, а джерело збагачення досвіду міжнародного робітничого руху і теоретичного виразу цього досвіду — наукового комунізму⁴. Маркс і Енгельс підкреслювали, що національні та інтернаціональні інтереси і завдання пролетаріату перебувають в діалектичній єдності: «...В робітничому русі *справді* національні ідеї, тобто ідеї, які відповідають економічним факторам як у промисловості, так і в сільському господарстві, факторам, що панують у відповідній країні, в той же час завжди є і *справді інтернаціональними ідеями*»⁵.

³ «Правда», 17 квітня 1970 р.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. 1, К., 1955, стор. 564—565.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 355.

В сучасних умовах пролетарський інтернаціоналізм набуває ще більшого значення, стає вирішальним фактором згуртування всіх революційних сил світу для подальшого наступу на імперіалізм.

Тому в центрі уваги, вказується в резолюції XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь Центрального Комітету, стоять питання дальшого згуртування і розвитку світової системи соціалізму — вирішальної антиімперіалістичної сили, оплоту миру і соціального прогресу в усьому світі. З кожним днем все більше зміцнюються політичні основи країн соціалізму, зростає їх економічний потенціал, підвищується добробут народів.

У рішеннях XXIV з'їзду КПРС, а також останніх з'їздів Болгарської комуністичної партії, Угорської соціалістичної робітничої партії, Комуністичної партії Чехословаччини, Монгольської народно-революційної партії, Соціалістичної єдиної партії Німеччини, Польської об'єднаної робітничої партії узагальнено міжнародний досвід соціалістичного будівництва, розвиток відносин між братніми країнами, обгрунтовано ряд важливих теоретичних положень щодо закономірностей і перспектив розвитку світової соціалістичної системи. Там також підкреслюється, що, ігноруючи загальні закономірності, неможливо побудувати соціалізм і забезпечити його успішний розвиток. Водночас необхідно науково обгрунтувати шляхи реалізації і механізм дії цих закономірностей на кожному конкретному етапі історичного розвитку країни з належним врахуванням її національних особливостей та специфіки.

Спільність соціального устрою, єдність марксистсько-ленінської ідеології і кінцевої мети, збіг корінних інтересів народів соціалістичних країн є визначальними факторами у здійсненні провідної історичної тенденції до їх дальшого зближення і згуртування.

Внаслідок успішного розвитку і зміцнення співробітництва соціалістичних країн досягнуто значних успіхів у галузі координації їх зовнішньополітичної діяльності. Спільні пропозиції і політичні акції соціалістичних держав, вказується в документах XXIV з'їзду партії, справляють позитивний вплив на розвиток всієї міжнародної обстановки і привели, зокрема, до зриву багатьох агресивних планів імперіалізму. Надійною гарантією мирної праці братніх народів є збройні сили держав Варшавського договору.

Дедалі розширюються і поглиблюються народногосподарські зв'язки країн соціалізму. Братні держави прагнуть всебічно допомогти одна одній у розвитку національних економік. Тільки протягом 1966—1970 рр. за технічною допомогою СРСР у соціалістичних країнах збудовано або реконструйовано більше 300 промислових та сільськогосподарських об'єктів. Радянський Союз більш ніж на 70% задовольняє потреби країн РЕВ, Куби, а також значною мірою ДРВ і КНДР у важливих видах сировини й палива.

У свою чергу, народне господарство Радянського Союзу за минулу п'ятирічку одержало з країн РЕВ устаткування до 54 хімічних заводів. Більш як 38% тоннажу морських суден, що поповнили наш флот за цей період, виготовлено на верф'ях друзів. Країни РЕВ беруть участь своїми капіталовкладеннями в розвитку сировинних і паливних галузей радянської економіки, у збільшенні потужностей по виробництву металу, мінеральних добрив і целюлози. З братніх країн надходить до нас і багато товарів широкого споживання.

Безперервно удосконалюється організаційна структура і поліпшується технічна база багатостороннього економічного співробітництва. З введенням у дію другої черги нафтопроводу «Дружба» в 1975 р. в

братні країни надійде близько 50 млн. т нафти⁶. Будується унікальний за своїми розмірами газопровід, по якому піде природний газ із Сибіру в європейську частину нашої країни. Це дасть можливість також збільшити поставку газу в Чехословаччину та Польщу і почати постачати газ НДР, Болгарії й Угорщині. Велике економічне значення для країн РЕВ має об'єднана енергосистема «Мир». Успішно діє Міжнародний банк економічного співробітництва, а нещодавно почав операції спільний Інвестиційний банк. Поліпшуються також інші форми багатосторонніх зв'язків. Внаслідок тісного співробітництва країни РЕВ протягом короткого історичного періоду домоглися не лише високих темпів розвитку економіки, але й вийшли на передові рубежі по ряду напрямів світового науково-технічного прогресу. Промислове виробництво у країнах РЕВ у 1970 р. зросло, порівнюючи з 1950 р., майже у 6,8 раза, тоді як у розвинутих капіталістичних країнах — тільки у 2,8 раза. Жодне з капіталістичних угруповань не має таких могутніх комплексів виробничих можливостей і паливно-сировинних ресурсів, такої науково-дослідної і проектно-конструкторської бази, як Рада Економічної Взаємодопомоги⁷.

Спільні інтереси будівництва соціалізму і комунізму владно вимагають дальшого розвитку економічного співробітництва соціалістичних країн. «Курс держав Ради Економічної Взаємодопомоги,— вказується в резолюції XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь Центрального Комітету,— на міждержавну спеціалізацію і кооперування виробництва, на тісне пов'язування народногосподарських планів, на економічну інтеграцію є виявом об'єктивних потреб розвитку світового соціалізму»⁸. Цей курс знайшов свій вираз у Комплексній програмі дальшого поглиблення і удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції, що була прийнята XXV сесією Ради Економічної Взаємодопомоги. Соціалістична інтеграція, з одного боку, є логічним продовженням досягнутих результатів економічного та науково-технічного співробітництва країн соціалізму, а з другого,— свідченням нового історичного етапу їх зближення та згуртування.

Історичні завдання посилення боротьби проти сил імперіалізму, реакції та війни владно вимагають дальшого згуртування другої основної сили сучасного світового революційного процесу — міжнародного робітничого руху. У капіталістичному світі відбувається могутнє піднесення робітничого руху. У класових битвах дедалі помітніше простежується тенденція до переростання економічної боротьби у виступи проти всієї системи державно-монополістичного панування. Події останнього п'ятиріччя в капіталістичному світі цілком підтвердили значення робітничого класу, як головного і найсильнішого противника влади монополій, як центру притягання всіх антимонopolістичних сил.

Завдання дальшого посилення єдності і згуртування робітничого класу капіталістичних країн має два головні аспекти — внутрішній і зовнішній. Перший вимагає подолання роз'єднання трудящих всередині окремих країн.

Проте єдність робітничого класу лише в масштабі кожної держави за умов міжнародного характеру капіталізму, зростаючої інтеграції капіталістичних країн необхідна, але недостатня для успішної боротьби проти всевладдя капіталу. В наш час, як ніколи раніше, все більшого значення набуває завдання зміцнення міжнародної єдності, згуртування робітничого класу всіх капіталістичних країн, дальшого зміц-

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 8—9.

⁷ «Правда», 13 серпня 1971 р.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 215

нення союзу міжнародного робітничого руху з трудящими масами країн світової соціалістичної системи та національно-визвольною боротьбою народів.

Сучасний імперіалізм зазнає все більшого тиску з боку народів, що борються за своє національне визволення. Головне полягає в тому, вказується у доповіді Л. І. Брежнєва на XXIV з'їзді партії, що «боротьба за національне визволення у багатьох країнах почала практично переростати в боротьбу проти експлуататорських відносин, як феодальних, так і капіталістичних»⁹.

Сьогодні в Азії і Африці є вже немало країн, що стали на некапіталістичний шлях розвитку, тобто взяли курс на будівництво в перспективі соціалістичного суспільства. Великі зміни відбуваються в житті ряду країн Латинської Америки. В них здійснюються глибокі соціальні зміни, які відповідають інтересам народних мас, ведуть до зміцнення національної незалежності.

Наступ сил національного і соціального визволення на панування імперіалізму виявляється в різних формах. Так, у країнах, що орієнтуються на соціалізм, проводиться націоналізація власності імперіалістичних монополій. Це дає змогу зміцнювати і розвивати державний сектор, який є по суті справи економічною базою революційно-демократичної політики. У такій країні, як Арабська Республіка Єгипет, державний сектор охоплює 85% усього промислового виробництва, у Бірмі державний сектор контролює понад 80% добувної і близько 60% обробної промисловості. Важливі заходи щодо націоналізації імперіалістичної власності здійснено в Алжирі, Гвінеї, Індії та інших країнах.

Вжито серйозних заходів для розв'язання і такого складного питання, що зачіпає долю багатомільйонних мас селянства, як питання про землю. Важливі аграрні перетворення проведено в Єгипті і Сирії, їм покладено початок в Сомалі, Чилі, Алжирі. У Народній Республіці Конго (Браззавіль) всю землю, її надра передано у власність держави.

Природно, що не в усіх колишніх колоніях і залежних країнах прогресивні суспільні зміни просунулись так далеко. Але боротьба проти сил реакції, проти ставників імперіалізму йде всюди, незважаючи на складності і навіть окремі поразки. Продовжують свою мужню битву за визволення патріоти країн, які ще змагаються під колоніальним ярмом.

Радянський народ цілком підтримує справедливую національно-визвольну боротьбу народів. Політичне і економічне співробітництво СРСР з країнами, які визволились, набирає все більшого розвитку. З нашою участю у багатьох державах Азії і Африки збудовано десятки промислових і сільськогосподарських підприємств. СРСР вносить вагомий вклад в справу підготовки національних кадрів для цих країн.

Кінцеві успіхи національно-визвольної боротьби в значній мірі залежать від правильного поєднання національних та інтернаціональних завдань народів, що борються за своє визволення, від ступеня згуртування, об'єднання їх зусиль. Корінні інтереси народів вимагають передусім об'єднання, згуртованості всіх революційно-демократичних сил всередині кожної країни — молодого робітничого класу, селянства, демократичних шарів інтелігенції та військових і навіть певної частини національної буржуазії, що бореться проти імперіалізму. Поряд з тим, як свідчить історичний досвід, національно-визвольна боротьба може бути успішною лише за умов дедалі зростаючої підтримки з боку

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 20.

країн світової соціалістичної системи, робітничого руху розвинутих капіталістичних країн та солідарності з іншими країнами, що борються за своє національне визволення. В свою чергу, національно-визвольна боротьба народів солідаризується з антиімперіалістичною боротьбою трудящих світової соціалістичної системи, з робітничим рухом капіталістичних країн, зливаючись з ними в єдиний революційний потік, перед яким не зможуть устояти ніякі сили імперіалізму.

Успіхи в боротьбі проти імперіалізму залежать від згуртованості світового комуністичного руху. Завдання це дуже складне, оскільки в останній період з найбільшою гостротою виявилися спроби з різних боків атакувати марксизм-ленізм як ідейно-теоретичну основу комуністичного руху. Китайське керівництво перейшло до створення в ряду країн під вивіскою так званих «марксистсько-ленінських партій» розкольніцьких угруповань, явно прагнучи якимось об'єднати їх на противагу міжнародному комуністичному рухові.

Добитися згуртування комуністичного руху, зміцнення його ідейної основи — головна мета всіх дійсно марксистських партій. Важливим етапом на шляху зміцнення міжнародної єдності комуністів і консолідації всіх антиімперіалістичних сил стала міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій 1969 р. в Москві.

Величезне значення для згуртування комуністичного руху мало також святкування 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, яке набрало справді всесвітнього характеру. Ці визначні події, вказується у Звітній доповіді ЦК XXIV з'їзду КПРС, ще раз засвідчили життєвість марксистсько-ленінського вчення, викликали піднесення активності братніх партій у боротьбі за інтереси робітничого класу і всіх трудящих проти імперіалізму та його пособників у робітничому русі¹⁰.

У боротьбі з імперіалізмом дедалі більшу роль відіграють революційно-демократичні партії, багато з яких проголошують соціалізм своєю програмною метою. Їх співробітництво з компартіями цілком відповідає інтересам антиімперіалістичного руху, зміцненню національної незалежності, соціальному прогресові. Співробітництво з соціал-демократами як у боротьбі за мир і демократію, так і в боротьбі за соціалізм, не поступаючись, зрозуміло, своїми революційними принципами, повністю відповідає лінії міжнародної Наради 1969 р. в Москві.

Вірна прапорові марксизму-ленізму, своїм інтернаціональним обов'язкам, КПРС завжди виступає в авангарді міжнародного комуністичного руху. Про її високий авторитет серед революційних борців світу свідчить, зокрема, і XXIV з'їзд КПРС, на який прибули делегації від 102 комуністичних, робітничих, національно-демократичних і лівих соціалістичних партій. Виступаючи з трибуни з'їзду, зарубіжні гості гаряче вітали ленінську партію, давали високу оцінку її вкладові у загальну боротьбу всіх революційних, прогресивних сил сучасності проти імперіалізму.

Історичні рішення XXIV з'їзду КПРС зустріли повне схвалення не тільки комуністів і трудящих мас Радянського Союзу, але й усіх справді революційних, прогресивних сил світу.

Невпинне згуртування і єдність революційних сил сучасності у боротьбі проти імперіалізму, реакції і війни, за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм — владне веління всіх трудящих мас

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 23.

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

М. М. ЛЕМЕЩУК

ДРУЖБА НАРОДІВ СРСР — ОДИН З ВИРІШАЛЬНИХ ФАКТОРІВ ПЕРЕМОГ НА ФРОНТАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

О дним з невичерпних джерел могутності Радянського Союзу є радянський патріотизм і дружба народів. Ці принципи витримали перевірку часом, особливо в роки Великої Вітчизняної війни, коли ще раз підтвердилася глибока прозорливість Комуністичної партії, яка повсякчас дбала про організацію загальної військової підготовки всього населення, створення справді народної кадрової армії.

Саме цих якостей не розуміли і не враховували ватажки третього райху, вчинивши віроломний напад на СРСР. Вони розраховували на слабкість Червоної Армії, ненадійність радянського тилу, сподівалися розпалити національну ворожнечу серед народів нашої країни. Виступаючи 9 січня 1941 р. на нараді верховодів вермахту, Гітлер заявив, що «російські збройні сили є глиняним колосом без голови»¹. Такої думки були державні діячі, військові спеціалісти й дипломати також інших західних країн. Так, наприклад, посол Англії в СРСР Стаффорд Кріппс повідомляв свій уряд, що, на думку дипломатичних кіл, Росія зможе протистояти наступові німецьких військ не довше, як три-чотири тижні², після чого німці будуть у Ленінграді, Москві й Києві.

Історія спростувала ці прогнози горе-стратегів. У першій же серйозній сутичці із Збройними Силами СРСР німецько-фашистська армія, яка вважалася непереможною, зазнала невдачі, не виправдала надій імперіалістів.

Винятковою мужністю і небаченим героїзмом радянських воїнів багатьох національностей Радянського Союзу відзначалися перші прикордонні бої. Вже на 24-й хвилині війни в районі містечка Нестеров на Львівщині командир ланки 46-го винищувального авіаційного полку старший лейтенант І. І. Іванов на підступах до свого аеродрому таранив бомбардувальник противника і загинув смертю героя. Йому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу³. У червні 1941 р. славетну сторінку в історію Великої Вітчизняної війни вписав гарнізон легендарної Брестської фортеці, який складався з воїнів багатьох національностей. Тільки в 333-му стрілецькому полку 6-ї стрілецької дивізії з 89 захисників фортеці, що залишилися живими, було 67 росіян, 8 українців, 6 білорусів, 2 євреї, азербайджанець, грузин,

¹ Совершенно секретно! Только для командования! Документы и материалы, М., 1967, стор. 128.

² Дж. Гуайер, Дж. Батлер. Большая стратегия. Июнь 1941 — август 1942, М., 1967, стор. 83.

³ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, од. зб. 17, арк. 108—109.

узбек, осетин, калмик і чуваш. Пліч-о-пліч проти ворога, що в кілька разів переважав чисельністю, стояли стіною росіянин капітан І. М. Зубачов, білорус лейтенант О. І. Махнач, татарин майор П. М. Гаврилов, єврей полковий комісар Ю. М. Фомін, вірменин заступник політрука С. М. Матевосян. Відважно билися і з славою загинули тут сини українського народу політрук С. С. Скрипник, старший політрук М. В. Нестерчук, старші лейтенанти В. І. Битко і О. Х. Сущенко, лейтенант С. Ф. Шрамко, заступник політрука А. М. Дерев'янка, старший сержант Т. Г. Грибінюк та ін.⁴

Важливу роль у мобілізації сил на відсіч ворожої навали відіграли Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 23 червня 1941 р. «Про завдання партійних і радянських органів у воєнний час» та виступ по радіо Голови Державного Комітету Оборони Й. В. Сталіна 3 липня 1941 р.

Завдяки організаторській діяльності Комуністичної партії та згуртованості радянського народу хід воєнних подій на східному фронті склався зовсім інакше, ніж передбачали фашисти, розробляючи план «Барбаросса». На 51-й день війни (11 серпня 1941 р.) начальник генерального штабу сухопутних військ фашистської Німеччини генерал Гальдер записав: «Загальна обстановка все очевидніше і ясніше показує, що колос Росія, підготовка якого до війни була пов'язана з усіма труднощами, властивими країнам, до складу яких входять різні народності, був недооцінений нами»⁵.

На шляху німецько-фашистських загарбників гранітними скелями стали міста-герої.

Більше сімдесяти днів тривала героїчна оборона столиці Радянської України — Києва. З перших днів війни ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР, партійні та радянські органи організували перебудову всієї партійної та господарської роботи на воєнний лад. Комуністичною партією України були розроблені заходи щодо оборони столиці, посиленню ідейно-виховної роботи.

Радянські люди — хто в солдатській шинелі, а хто біля верстата — робили все, щоб відстояти рідне місто.

Для радянських людей українська земля, як і земля Підмосков'я, Ленінграда та інших міст, була однаково дорогою. Ще до війни на Україні проходили військову службу воїни з різних куточків нашої Батьківщини. Так, наприклад, на 1 січня 1941 р. серед військовослужбовців Київського особливого військового округу було 16 135 грузинів, 12 087 азербайджанців, 8152 вірменина⁶. Як і воїни інших національностей, всі вони героїчно захищали українську землю, продемонстрували виняткову стійкість і єдність усього радянського народу.

Про це яскраво розповідають нагородні листи більш як двадцяти Героїв Радянського Союзу, яким було присвоєно це високе звання за оборону Києва.

4 липня 1941 р. на підступах до Києва командир ланки 2-го винищувального авіаполку молодший лейтенант Д. О. Зайцев таранним ударом знищив бомбардувальник противника. Йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁷.

У боях за Київ активну участь брав командир ескадрильї 44-ї винищувальної авіадивізії капітан Фарит Мухамедзянович Фаткулін (татарин, 1914 р. народження, уродженець Казані, член ВКП(б) з

⁴ «Вопросы истории КПСС», 1965, № 10, стор. 58.

⁵ Совершенно секретно! Только для командования!, стор. 289.

⁶ Архів МО СРСР, ф. Головуупраформу, оп. 12234, од. зб. 121, арк. 30.

⁷ Там же, ф. 32, оп. 11318, од. зб. 10, арк. 44. Загинув 1 жовтня 1944 р.

1938 р.). Вилетівши 7 серпня 1941 р. на чолі ескадрильї на штурмування аеродрому в Миронівці, прямим влученням бомб і кулеметним вогнем знищив на аеродромі 10 фашистських літаків. Фаткулін мав 42 бойових вильоти на штурм ворожих військ, 8 серпня прямим попаданням знищив третину переправи противника через Дніпро. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 листопада 1941 р. капітанові Ф. М. Фаткуліну було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁸.

Навідник 76-міліметрової гармати окремого артдивізіону 5-ї повітряно-десантної бригади О. І. Цибульов (росіянин, 1916 р. народження, уродженець с. Ракитне Ракитянського району Курської області, кандидат у члени ВКП(б) з 1941 р.) в боях під Києвом 10 серпня 1941 р. прямою наводкою стріляв по укріпленнях, де засіли німецькі автоматники, і знищив їх опорні гнізда. 21 вересня 1941 р. на хуторі Крижки Білопільського району Сумської області, будучи вже пораненим у боях, однією своєю гарматою прийняв бій більш як з 20 танками ворога, 5 бронемашинами та 18 грузовиками з німецькою піхотою. Незважаючи на ще два поранення, знищив 3 німецьких танки і затримав вихід ворога в тил нашого арtpолку. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 листопада 1941 р. ефрейторові О. І. Цибульову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁹.

8 серпня 1941 р. військовий комісар ескадрильї 44-ї винищувальної авіадивізії, старший політрук чуваш Борис Михайлович Васильєв (1913 р. народження, уродженець міста Ворошиловка Орджонікідзевського краю, член ВКП(б) з 1937 р.) на чолі ланки І-153 в районі переправи через Дніпро біля Ломовки прямим влученням бомб знищив великий склад пального. Зенітною артилерією ворога його літакові було завдано більше 60 пробоїн, порушилася система управління. Вміло маневруючи, Васильєв привів літак на свій аеродром. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 листопада 1941 р. Б. М. Васильєву було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁰.

В повітряних боях за Київ 18 серпня 1941 р. штурман 54-го гвардійського Керченського авіаполку, майор Чичіко Кайсарович Бенделіані (грузин, 1913 р. народження, уродженець Тбілісі, член ВКП(б) з 1935 р.) на літаку І-16 збив фашистського винищувача. Здійснив 75 успішних штурмів військ противника, внаслідок чого було знищено кілька сот ворожих солдатів і офіцерів, транспорти з військовими вантажами, вогневі гнізда гітлерівців, бойову техніку. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 серпня 1943 р. Ч. К. Бенделіані присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹¹. А в 1943 р. Бенделіані визволяв Київ від німецько-фашистських загарбників. Він особисто збив у київському небі 7 ворожих літаків і 12 стерв'ятників знищив у груповому бою.

Коли в серпні 1941 р. танки фашистського генерала Клейста рушили на північний схід, до дніпровських переправ, щоб зайти в тил військам Південно-Західного фронту, на одному з напрямів шлях їм перепинили спішені кавалеристи 28-ї кавдивізії. У другій половині дня 20 серпня 1941 р. фашисти послали обстріл рубежа, зайнятого 134-м кавалерійським полком (командир майор Борис Андрійович Кротов, росіянин, 1899 р. народження, член ВКП(б) з 1927 р.). Протягом 20, 21 і 22 серпня 1941 р. полк обороняв головний напрямок, відбивав не-

⁸ Там же, ф. 33, оп. 793 756, од. зб. 50, арк. 34.

⁹ Там же, од. зб. 52, арк. 37.

¹⁰ Там же, ф. 33, оп. 793 756, од. зб. 8, арк. 120, 121.

¹¹ Відділ фондів Центрального Музею Збройних Сил, коробка 5, арк. 279, 281; «Воздушный часовой», 25 грудня 1965 р.

одноразові атаки противника, завдаючи йому великих втрат. В цей час командир полку був смертельно поранений, але мужньо продовжував опір ворогові, особистим прикладом надихаючи усіх бійців і командирів полку. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 листопада 1941 р. Б. А. Кротову було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹².

Величезних втрат завдали гітлерівцям у битві за Київ війська фронту разом з загонами народного ополчення. На берегах Дніпра був зірваний фашистський план «блискавичної війни», план захоплення Москви.

З України, центральних областей, з Поволжя, Уралу, Казахстану, Середньої Азії, Сибіру, Далекого Сходу на захист столиці нашої країни йшли ешелони з військами й бойовою технікою. Весь радянський народ підтримував захисників Москви. «Дорогі товариші! Друзі наші! В тривожну годину, коли над Москвою нависла велика загроза,— писали ленінградці,— ми всім своїм серцем, усіма помислами й устремліннями з вами, захисниками радянської столиці»¹³. У зверненні Ташкентської партійної організації говорилося: «Ми з вами, дорогі товариші! Разом з великим російським народом ми готові відстоюватилюбиме місто від ненависного ворога до останньої краплі крові, до останнього подиху»¹⁴.

Серед видатних воєначальників, які безпосередньо брали участь у боях, були українці: Головнокомандуючий Західним напрямком, командуючий Південно-Західним фронтом, Маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко; командуючий Брянським фронтом генерал-полковник А. І. Єременко; командир оперативної групи Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко; командуючий 5-ю і 30-ю арміями генерал-майор Д. Д. Лелюшенко; командири окремих груп генерали К. С. Москаленко¹⁵, П. Ф. Жмаченко¹⁶; командуючий обороною московського рубежа генерал-майор Д. К. Крамарчук¹⁷ та багато інших.

На полях Підмосков'я героїчно бився з ворогом спеціально створений комуністичний загін українців. Понад 5 тис. харків'ян брали участь у Московській битві¹⁸. В заяві Ленінському РВК Москви П. Н. Кравченко, уродженець Дніпропетровщини, батько двічі Героя Радянського Союзу Р. П. Кравченка, писав: «Я — батько п'яти синів... Чотири мої сини з початку воєнних дій борються на фронті проти гітлерівських полчищ. П'ятий син працює у воєнному відомстві. Я бажаю, незважаючи на свій вік, захищати зі зброєю в руках свою Батьківщину. Ворогові від мене не буде пощади, не здригнеться стареча рука. Я виконаю свій священний обов'язок перед Батьківщиною»¹⁹.

Пліч-о-пліч з воїнами інших національностей сини і дочки Радянської України стояли насмерть в окопах Підмосков'я. Випущена в 1941 р. фронтова листівка так писала про рядового протитанкової батареї 34-го полку, українця-комуніста С. О. Білоуса. «Зупинити ворога, відстояти Москву!» — такий девіз радянських людей. Будемо би-

¹² Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, од. зб. 24, арк. 296, 297.

¹³ «Правда», 22 жовтня 1941 р.

¹⁴ «Правда», 23 жовтня 1941 р.

¹⁵ Разгром немецко-фашистских войск под Москвой, М., 1964, стор. 23, 176, 29, 177, 38, 67, 240.

¹⁶ Битва за Москву, М., 1966, стор. 91.

¹⁷ Бессмертный подвиг, М., 1968, стор. 115.

¹⁸ «Соціалістична Харківщина», 7 грудня 1966 р.

¹⁹ Выстояли и победили. Документы и материалы, М., 1966, стор. 43.

тися за Батьківщину, за Москву так, як б'ються Сергій Білоус і тисячі інших героїв оборони столиці!»²⁰.

На захист Москви стала Люба Земська, харків'янка-бронебійниця 85-го стрілецького полку 1-ї стрілецької дивізії. Вона добровільно пішла на фронт медсестрою. Коли з'явилися протитанкові рушниці, Люба першою стала бронебійницею. 21 січня 1942 р. в жорстокому бою під Щиграми Земська загинула. В кишені Люби було знайдено незакінченого листа. Ось рядки з нього: «Я дочка твоя, дочка українського народу, клянусь тобі священною пам'яттю нашого великого кобзаря, пам'яттю всіх загиблих сестер і братів, що буду мстити жорстоко, безпощадно, кожною краплиною своєї крові. Якщо ворожий снаряд відрве мені руку, я буду битися однією рукою. Якщо я залишуся без ніг, я підберусь поповзом до звіриного стада і буду разити його гранатою. Якщо мені вирвуть очі, я побачу ворога очима серця і не промахнусь...»²¹. За оборону Москви Любу Земську посмертно було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Під Москву з різних куточків нашої великої Батьківщини прийшли патріоти відстоювати завоювання Жовтня. Так, наприклад, 310-та стрілецька дивізія, що боронила Москву, складалася з 40% казахів, 30% росіян, 25% українців і 5% воїнів інших національностей²². Тут билася з ворогом 201-а латвійська дивізія та ін.

Під Москову високого звання Героя Радянського Союзу удостоївся уродженець селища Артемівка Харківської області, робітник одного з харківських заводів, командир відділення 2-ї роти 76-го окремого залізничного батальйону сержант В. П. Мірошніченко.

4 жовтня 1941 р., готуючись до чергового удару, німці почали шалено обстрілювати міст через р. Снопоть у районі Рославль-Фаянсової, який обороняли бійці цього батальйону. Міст уже був підготовлений нашими саперами до підризу. Та в потрібний момент виявилось, що перебито провід до заряду.

Тоді командир батальйону викликав сержанта В. П. Мірошніченка і наказав йому підірвати міст. Комсомолец без вагань пішов на виконання цього небезпечного завдання. Мірошніченко вже був поранений, але продовжував повзти, добре розуміючи, в якому становищі опинилися б його товариші по зброї, якби гітлерівцям вдалося проскочити. Він устиг підпалити вибухівку тоді, коли фашистські автоматники вже вибігли на міст. Сержант Мірошніченко загинув як герой²³.

Усьому світові відомий подвиг 28 панфіловців 2-го батальйону 1075-го стрілецького полку 316-ї стрілецької дивізії. Це теж була багатонаціональна бойова одиниця. До її складу входили: росіяни В. Г. Клочков і М. Н. Баяшов; казахи Нурсумбай Есебулатов і Аликбай Косаєв; киргиз Дюйшонкул Шопоков; українці Г. М. Безродний, Л. О. Бондаренко, М. А. Мітченко, І. В. Москаленко, Г. О. Петренко; мордвин І. Р. Васильєв та інші²⁴.

Мужньо захищали московські рубежі панфіловці. Безстрашно загинули на бойовому рубежі наші земляки Безродний, Бондаренко, Мітченко, Москаленко, Петренко. Разом з ними загинув і росіянин Гри-

²⁰ Відділ фондів Центрального Музею Збройних Сил СРСР, № 5, (2628)2.

²¹ ...сражалась за Родину. Письма и документы героинь Великой Отечественной войны, М., 1964, стор. 175—176.

²² Бессмертный подвиг, стор. 56.

²³ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, картка № 6761; «Военно-исторический журнал», 1961, № 11, стор. 58; А. Д. Колесник. Немеркнущая слава защитников Москвы, стор. 51.

²⁴ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, картки № 4520, 855, 3295, 4301, 11865, 338, 1178, 6783, 6972, 7954, 1592.

горій Конкін. Підбивши два танки, загинув Мусабек Сенгирбаєв. Оперезавши себе гранатами, кинувся під ворожу машину Аліаскер Кожубергенов. З двадцяти восьми винищувачів танків тільки п'ятеро залишилися живими. Усім 28 панфіловцям Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєно звання Героїв Радянського Союзу²⁵.

Однією сім'єю боронили московське небо льотчики різних національностей. Серед них — Герої Радянського Союзу: майор Д. Л. Калараш, капітани Г. П. Григор'єв, П. Ф. Сиченко, К. М. Титенков, В. І. Туровцев, старші лейтенанти Є. М. Горбатюк, І. М. Холодов, Ф. В. Митрофанов, В. Г. Болотов, лейтенанти С. Ф. Долгушин, І. П. Голубін, О. М. Катрич, І. П. Шумилов, молодші лейтенанти Ф. Т. Демченко, В. М. Матаков, В. В. Талаліхін, Ф. К. Фак та багато інших.

Особливо відзначилися льотчики 65-го штурмового авіаційного полку, яким командував уродженець села Андрушки Попільнянського району Житомирської області підполковник А. Н. Вітрук. У нагородних документах на нього написано: «Полк Вітрука зробив 375 бойових вильотів на штурм. Знищено 205 танків, 1022 автомашини, 48 зенітних точок, 49 літаків і близько 5 полків піхоти. Особисто тов. Вітрук зробив 21 бойовий виліт». 24 лютого 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР підполковнику А. Н. Вітруку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В наступних боях він першим з радянських воїнів удостоївся звання Народного Героя Югославії²⁶.

Під Москвою з винятковою силою проявилася дружба радянських народів, їх масовий героїзм. 110 чол. були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, серед них — 20 українців.

Перша велика перемога Червоної Армії відіграла важливу роль у ще більшому згуртуванні радянського народу, дальшому зміцненні віри в перемогу над фашизмом.

900 днів радянські воїни відстоювали Ленінград. За оборону коліски Великого Жовтня 597 радянських солдатів, офіцерів і генералів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, в тому числі 64 українці. Серед них — рядові М. М. Горбач і Р. П. Хованський; сержанти І. Г. Зіненко, І. М. Покальчук; лейтенанти Г. І. Давиденко, Ю. Х. Косенко; старші лейтенанти І. С. Кікоть та І. І. Соломенко; капітани Ф. Є. Пахольчук і К. С. Усенко; майори С. С. Одноверченко і Т. А. Литвиненко. Підполковники О. Ю. Мазуренко, В. І. Михлик і П. П. Покришев у битві за Ленінград були нагороджені другою медаллю «Золота Зірка»²⁷.

У числі Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за мужність, виявлену в боях під Ленінградом, були казах С. Б. Баймагабетов, узбек Т. Ерджигитов, грузин С. П. Кетиладзе, балкарець А. Ю. Байсулбанов, кумик А. Ю. Акаєв та ін.²⁸

Улітку 1942 р. фашистська армія розпочала черговий наступ. Але умови ведення війни докорінно змінилися на користь Радянського Союзу.

Комуністична партія і Радянський уряд поставили завдання мобілізувати всі сили на розгром німецько-фашистських військ і будь-що добитися корінного перелому в війні. Проводився цілий комплекс

²⁵ А. Колесник. Назв. праця, стор. 84—85; Д. З. Муриєв. Провал операції «Тайфун», М., 1966, стор. 92—93; Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, картки № 9188, 4619.

²⁶ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, картка № 1752; «Сільські вісті», 2 жовтня 1970 р.

²⁷ Там же, картки на героїв.

²⁸ Очерки истории Ленинграда, т. 5, Л., 1967, стор. 685.

заходів для забезпечення стратегічних резервів. Формувалися нові з'єднання різних родів військ.

На територіях союзних республік створювалися національні військові з'єднання. Так, наприклад, навесні 1942 р. були сформовані 89-та, 408-ма і 409-та вірменські стрілецькі дивізії; 392-га, 406-та і 414-та грузинські; 223-тя, 402-га і 416-та азербайджанські; 75-та, 91-ша і 417-та стрілецькі дивізії, що комплектувалися з росіян та евакуйованих українців; 9-та, 20-та, 61-ша, 151-ша, 394-та — змішаних контингентів та ін.²⁹

Було вжито ряд заходів щодо поліпшення партійно-політичної роботи у військах. На початку 1942 р. у діючу армію було направлено 132 тис. політбійців. Вже навесні 1942 р. армія оснащувалася новою, досконалою бойовою технікою, створеною героїчною працею робітників та інженерів.

Ратними подвигами, винятковою майстерністю особового складу Червоної Армії, невтомною роботою тилу — зусиллями всього радянського народу, керованого Комуністичною партією, був підготовлений корінний перелом у Великій Вітчизняній війні і здобуто видатну перемогу на берегах Волги.

18 серпня 1942 р. в бою біля ст. Клетська від згубного вогню ворожого кулемета закрили товаришів своїми грудьми заступник політрука 93-го стрілецького полку 76-ї стрілецької дивізії Петро Лаврентійович Гутченко і командир взводу молодший лейтенант Олександр Антонович Покальчук.

Ще на підступах до Сталінграда визначний подвиг здійснили 4 бронебійники-гвардійці 84-го стрілецького полку 33-ї гвардійської стрілецької дивізії П. Болото, П. Самойлов, А. Беліков, І. Алейніков. У нерівному бою вони знищили 15 з 30 ворожих танків, а решту примусили повернути назад. Цей героїчний подвиг чотирьох бійців незабаром став відомий усій країні. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 листопада 1942 р. нашому землякові молодшому сержанту П. О. Болоту було присвоєно звання Героя Радянського Союзу³⁰.

«Коли б в окопах Сталінграда не стояли пліч-о-пліч сини Росії і України, Білорусії і Прибалтики, Кавказу і Сибіру, Казахстану і Середньої Азії,— говорив Л. І. Брежнев на відкритті пам'ятника-ансамблю в Волгограді,— не було б Сталінградської перемоги»³¹.

Взяти, наприклад, хоча б оборону тепер широко відомого «будинку Павлова» в Сталінграді. Тут стали пліч-о-пліч проти ворога росіяни А. П. Олександров, Т. І. Грідін, В. М. Кисельов, Я. Ф. Павлов, В. К. Сараєв, І. Т. Свирін, А. А. Собгайда, українці М. С. Бондаренко, В. С. Глущенко, П. І. Довженко, А. І. Іващенко, О. М. Чернушенко, М. Я. Чорноголов, А. Є. Шаповалов, Г. І. Якименко; грузин Н. Г. Мосияшвілі; узбек М. Турдієв; казах Т. Мурзаєв; таджик К. Тургунов; татарин Ф. З. Ромазанов; єврей І. Я. Хаїт³².

Під Сталінград відходили війська, які боронили Україну. Безпосередньо до Сталінграда було передислоковано 395-у стрілецьку дивізію, сформовану у вересні 1941 р. переважно з шахтарів Ворошиловградщини. Дві інші шахтарські дивізії — 393-тя та 411-та — були та-

²⁹ Архів МО СРСР, ф. Головуправформу, оп. 12 234, од. зб. 121, арк. 25.

³⁰ Там же, ф. 33, оп. 793 756, картка № 1151; Ф. Р. Жемайтес. Сталінградская битва, М., 1953, стор. 19.

³¹ «Радянська Україна», 17 жовтня 1967 р.

³² Великая победа на Волге, М., 1965, стор. 198—199.

кож перебазовані на береги Волги³³. В Сталінградській битві брали участь Вінницьке і Житомирське військові училища³⁴.

У контрнаступі під Сталінградом (19—30 листопада 1942 р.) у складі 21-ї армії відзначилися 293-тя стрілецька дивізія, сформована в серпні 1941 р. в Сумах; у складі 24-ї армії — 273-тя стрілецька дивізія, сформована у вересні 1941 р. в Дніпродзержинську, в складі 62-ї армії — 284-та стрілецька дивізія, сформована у вересні 1941 р. в Ромнах; у складі 66-ї армії — 226-та стрілецька дивізія, сформована в серпні 1941 р. в Оріхові³⁵.

62-га армія, яка в 1943 р. за відмінні бойові дії під Сталінградом одержала звання 8-ї гвардійської, складалася з воїнів більш ніж сорока національностей і народностей, в тому числі 56029 українців, тобто значну частину загальної чисельності армії³⁶.

Мужністю та героїзмом сталінградців захоплювався увесь світ. Не випадково подвиги радянських людей були так високо оцінені партією та урядом. За проявлений героїзм у Сталінградській епопеї 108 воїнам різних національностей було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, серед них — 15 українцям³⁷.

Від берегів Волги почався грандіозний контрнаступ Червоної Армії на Захід. Натхненні Комуністичною партією, відчуючи постійну підтримку всього нашого народу, радянські бійці в битвах на Україні, Білорусії, Прибалтиці, визволяючи народи Європи, помножили бойові подвиги сталінградців.

Під час грудневого наступу 1942 р. однією з перших на територію України вступила рота славного сина російського народу лейтенанта Василя Баженова (573-й полк 195-ї стрілецької дивізії). Звертаючись до бійців перед атакою, він говорив: «Перед нами Україна. Ми повинні бути там. Ми будемо там. Для всіх нас Радянська Україна дорога і мила». Ведучи роту в атаку, Баженов і його помічник Семен Донцов загинули в бою. Тоді командування ротою взяв на себе командир взводу українець Г. Нагнибіда, але і він був смертельно поранений. На їх місце стали бійці І. Розгуляев і П. Кривошлик. Поруч з ними мужньо боролися за визволення української землі грузин В. Чіурелі, татарин Насредин, вірменин Х. Карапетян. Це сталося 20 грудня 1942 р. при визволенні сіл Морозівка і Нікольське Ворошиловградської області³⁸.

Сини і дочки українського народу відважно билися на Курській дузі. Серед 189 радянських воїнів, які особливо відзначилися і були удостоєні високого звання Героїв Радянського Союзу, — 30 українців, а також 2 вірменини, 2 білоруси, 2 таджики, 2 узбеки, 2 литовці, казах та ін.³⁹

На завершальному етапі Курської битви війська трьох фронтів (Центрального, Воронежського і Степового) одержали завдання визволити Лівобережну Україну, з ходу форсувати Дніпро й оволодіти плацдармами на протилежному березі. У військових частинах панувало виняткове піднесення. Радянські воїни-визволителі добре розуміли, що

³³ Архів МО СРСР, ф. Головуправформу, оп. 12 234, од. зб. 114, арк. 51.

³⁴ Великая победа на Волге, схема 6; М. А. Володагин. У стен Сталинграда, М., 1958, стор. 12.

³⁵ Архів МО СРСР, ф. Головуправформу, оп. 12 234, од. зб. 7, арк. 9—13; од. зб. 13, арк. 145—146.

³⁶ Там же, ф. 3-го Українського фронту, оп. 2914, од. зб. 169, арк. 83—84.

³⁷ «УІЖ», 1968, № 2, стор. 120—122.

³⁸ «Советская Украина», 15 січня 1943 р.

³⁹ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, картки на героїв.

однаково дорога для всіх багатостраждальна українська земля чекала їх.

Про це від імені бійців свого взводу заявив на мітингу в 240-й стрілецькій дивізії 38-ї армії сержант П. П. Нефедов.

— Родом я з Росії, з села Велике Бабино Обоянського району Курської області. Мою рідну область разом з синами всіх народів нашої країни визволяли українці, багато з них — воїни 240-ї стрілецької дивізії. Я пишаюся тим, що беру участь у визволенні української землі від фашистської нечисті. Клянуся не шкодувати своїх сил і життя свого для виконання бойового завдання — повернення всієї України в сім'ю народів СРСР.

Бійці взводу сержанта П. П. Нефедова додержали свого слова. За героїчний подвиг по визволенню української землі від фашистської окупації всі вони були відзначені високими урядовими нагородами. Шестеро з них, у тому числі й П. П. Нефедов, стали Героями Радянського Союзу⁴⁰.

Всього при форсуванні Дніпра цього високого звання удостоїлися 2438 бійців і командирів⁴¹. Серед них — 1685 росіян, 433 українця, 40 білорусів, 25 узбеків, 29 казахів, 15 грузинів, 12 вірменів, 8 азербайджанців, 4 таджики, 4 туркмени, 2 карела, 2 киргизи, 1 естонець та ін.

Масовий героїзм виявили радянські воїни також у боях на Правобережній Україні, особливо в Корсунь-Шевченківській наступальній операції. Високе звання Героя Радянського Союзу одержали 22 росіяни, алтаєць, башкир, грузин, мордвин, татарин і один українець⁴². В нагородному листі на башкира, командира батареї 89-го гвардійського арtpолку лейтенанта Г. Ф. Шайхутдінова записано: «Шайхутдінов Г. Ф. у боях з німецько-фашистськими загарбниками під час ліквідації Корсунь-Шевченківського угруповання, зайнявши кругову оборону в районі населеного пункту Джуринці, вогнем батареї прямою наводкою знищував ворожу піхоту. Батарея тільки 17 і 18 лютого знищила 250 гітлерівців»⁴³. У боях за Україну відзначилася сформована в Азербайджані 416-та Таганрозька стрілецька дивізія, з'єднання під командуванням генералів-вірменів С. С. Мартиросяна, А. Г. Карапетяна, А. К. Бабаджаняна, М. Ованетяна, вірменські дивізії — 409-та Кіровоградська, 89-та Таманська, 79-та, 390-та, з'єднання генералів-грузинів К. М. Леселідзе, П. Г. Чанчибадзе, М. Г. Мікеладзе, В. В. Нанейшвілі, зразки героїзму показали воїни-грузини В. Л. Берашвілі, Г. І. Габріадзе, А. Л. Тереладзе, Н. О. Урушадзе, В. В. Чиковані, В. М. Чхаїдзе, танкова колона «Радянський Киргизстан». В лавах партизанів України билосся понад 600 представників вірменського народу, бойовими подвигами уславився командир полку в партизанському з'єднанні С. А. Ковпака Герой Радянського Союзу Д. І. Бакрадзе. В битві за Дніпро уславилися 8-ма стрілецька і 73-тя гвардійська дивізії, сформовані в Казахстані.

В роки Великої Вітчизняної війни в битві за Україну були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу 3940 чол., в тому числі 2598 росіян, 668 українців, 69 білорусів, 35 вірменів, 33 узбеки, 31 грузин, 17 азербайджанців — усього представники 43 національностей⁴⁴.

⁴⁰ Архів МО СРСР, ф. 1299, оп. 123 828, од. зб. 1, арк. 2, 14.

⁴¹ Там же, ф. 33, оп. 793 756, картки на героїв.

⁴² Там же.

⁴³ Там же, картка № 11525.

⁴⁴ Там же, картки на героїв.

Однією з найбільших стратегічних операцій Великої Вітчизняної війни була Берлінська. В ній брали участь представники всіх народів Країни Рад. Значний вклад у перемогу під Берліном вніс український народ.

У військах 1-го Українського фронту, 1-го та 2-го Білоруських фронтів, у спеціальному загоні катерів Дніпровської військової флотилії, які штурмували столицю фашистської Німеччини, було багато синів і дочок Радянської України. З'єднання цих фронтів і флотилія брали участь у визволенні території Української РСР і вже тоді в діючу армію вливалися десятки тисяч патріотів. Військкомати 20 областей УРСР від часу їх визволення до осені 1944 р. направили до лав Червоної Армії 1854 тис. чол. Крім того, з Ровенської, Волинської і Тернопільської областей безпосередньо у частини і з'єднання 1-го Українського та 2-го Білоруського фронтів було направлено 76 тис. чол.⁴⁵ Згодом вони пліч-о-пліч з синами братніх республік штурмували рейхстаг.

Серед тих, хто удостоївся звання Героя Радянського Союзу в Берлінській операції,— підполковник П. П. Болсуновський (уродженець Житомирської області), майор П. І. Шпилько (уродженець Харкова), лейтенант В. Г. Тирса (уродженець Київської області), лейтенант О. І. Якимчук (уродженець Вінницької області) та ін.

Серед 533 воїнів, які особливо відзначилися при штурмі Берліна і удостоїлися звання Героя Радянського Союзу,— 366 росіян, 100 українців, 11 білорусів, 7 вірменів, 4 грузини, 4 казахи, 3 азербайджанці, 3 узбеки, 1 литовець, 1 туркмен — бійці й командири 25 національностей і народностей нашої країни⁴⁶.

Натхнена великими ідеями соціалізму, Радянська Армія вкрила себе невмирущою славою, як армія масового героїзму. За роки Великої Вітчизняної війни звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 12 600 чол.— представникам більш як 100 національностей і народностей СРСР. Серед них — 8160 росіян, 2069 українців, 309 білорусів, 134 грузини, 96 казахів, 106 вірменів, 69 узбеків, 43 азербайджанці, 18 туркменів, 15 литовців, 14 таджиків, 13 латишів, 13 молдаванів, 12 киргизів, 10 естонців, 9 карелів, 5 латишів та ін.

«Суворою перевіркою міцності СРСР була Велика Вітчизняна війна,— зазначається в Постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р.— Битва з найнебезпечнішим ворогом людства — гітлерівським фашизмом — наочно продемонструвала, що радянські народи тільки в союзі, спільними силами можуть відстояти свою свободу і незалежність, свої революційні завоювання. Війна розбила надії світового імперіалізму на відродження національних міжусобиць, на розвал багатонаціональної соціалістичної держави»⁴⁷.

⁴⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 58.

⁴⁶ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, картки на героїв.

⁴⁷ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 12—13.

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ВІДРОДЖЕНОГО ВІРМЕНСЬКОГО НАРОДУ

Союз Радянських Соціалістичних Республік — країна дружби і розквіту націй. У цьому могутньому союзі, створеному генієм великого Леніна, згуртувалися всі нації та народності нашої неосяжної Батьківщини. Вони разом боролися за Радянську владу, разом відстояли завоювання Жовтня, в єдиній братерській сім'ї добилися грандіозних успіхів у соціалістичному і комуністичному будівництві.

«Багатонаціональний радянський народ,— говориться в Постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р.,— зустрічає 50-річчя утворення СРСР могутнім, монолітно згуртованим, впевнено і цілеспрямовано крокуючим під керівництвом Комуністичної партії вперед, по шляху, накресленому її Програмою, XXIV з'їздом КПРС. Вироблені з'їздом грандіозні плани дальшого комуністичного будівництва відкривають широкий простір для творчості трудящих усіх національностей нашої країни»¹.

Історичні долі всіх народів Радянського Союзу, небачені здобутки всіх союзних республік, у тому числі й Радянської Вірменії, є яскравим свідченням блискучої перемоги ленінської національної політики.

Історики Вірменії виконали велику і плідну роботу, висвітливши багато проблем історії вірменського народу і Комуністичної партії Вірменії, утворення Вірменської РСР, Закавказької Федерації і Союзу РСР. Протягом останніх років вийшло чимало книг, збірників документів і статей, серед яких особливу цінність становлять «Нариси історії Комуністичної партії Вірменії», «Нариси історії комуністичних організацій Закавказзя» та «Спогади закавказьких комуністів про Леніна», підготовлені інститутами історії партії при ЦК компартій Азербайджану, Вірменії, Грузії — філіалами Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Буржуазні фальсифікатори історії, серед яких трапляються й деякі вірменські контрреволюційні писаки, перекручуючи історію Великої Жовтневої соціалістичної революції, силкуються «довести», нібито революція на окраїнах колишньої царської Росії — ніщо інше, як «завоювання більшовиками» національних районів.

У жовтні 1954 р. агресивні кола США влаштували спеціальний «судовий процес», викликавши для участі в ньому як «свідків» давно вигнаних з Вірменії дашнаків*. Ця зграя знавіснелих ворогів і зрадників нашого народу «розглядала питання» про те, наскільки «законним» було встановлення Радянської влади у Вірменії. У зв'язку з цим у Вашингтоні окремою брошурою (англійською мовою) було випущено

¹ Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», К., 1972, стор. 22.

* «Дашнакцутюн» — вірменська буржуазно-націоналістична партія, що виникла в 90-х роках XIX ст., проводила політику національної відособленості, розпалювала ворожнечу між народами, намагалася відірвати вірменських трудящих від загальнонародного революційного руху.

спеціальну доповідь так званого «Комітету комуністичної агресії», в якій твердиться, нібито Радянська влада була нав'язана Вірменії ззовні.

Дашнакські «теоретики» Симон Врацян, Рубен Дарбінян та їм подібні приписують комуністам прагнення «вбити нації», розкласти і злити їх в одну російську або «радянську націю». Перед ними не поступаються й турецькі фальсифікатори історії. Саді Қочаш напередодні 50-річчя Радянської влади, виступаючи з трибуни сенату, зробив наклепницьку заяву про те, що, мовляв, «визволення вірменів від анархії та гноблення і здобуття ними спокою, якщо не шляхом утворення самостійної держави, то в складі самостійної держави, здійснилося тільки з XIV ст., коли цей район почав поступово переходити під панування турків-османів».

Основну мету подібних вигадок з цинічною відвертістю висловив дашнакський ідеолог С. Атамян, який писав, що вони спрямовані на те, щоб підірвати довір'я радянських людей до російського народу, розпалити націоналізм і штовхнути їх на боротьбу проти Радянської влади.

Подібні підступи буржуазних фальсифікаторів були викриті ще в перші роки Радянської влади В. І. Леніним і його соратниками.

Численні документи, матеріали і спогади сучасників незаперечно свідчать, що перемога і зміцнення Радянської влади у Вірменії, утворення суверенної вірменської держави — це, передусім, результат героїчної боротьби самих народних мас, це перемога інтернаціональної єдності грузинів, вірменів, азербайджанців, росіян, українців та інших народів. На чолі цієї боротьби стояла створена Леніним Комуністична партія та її вірний бойовий загін — Комуністична партія Вірменії.

Вірменський народ добре пам'ятає історію своєї багатостраждальної батьківщини і тому може правильно оцінити свої сьогоденні перемоги і здобутки.

Вірменський народ — один з найстародавніших народів світу. Його історія обчислюється тисячоліттями. Ще за 200 років до н. е. вірмени заснували свою державність, створили високорозвинуту культуру. Вже у V ст. у вірмен була своя писемність і література.

Але сповненою горем була доля вірменського народу. Однією рукою творячи, другою він змушений був тримати зброю, щоб захиститися від численних завоюників. Віками він героїчно боровся проти експлуататорських класів, які пригноблювали і тримали в рабстві трудові маси.

«Народ Вірменії змужнів у численних битвах,— писала газета «Правда».— Подібно до казкового фенікса, він відроджувався з попелу, з полум'я, яке, здавалося, загрожувало знищити навіть сліди його існування. Лежали в руїнах старовинні храми й палаци, розсіювалося по світу населення міст і сіл, змовкала в рідній країні вірменська мова... Та знову й знову відроджувалася стародавня культура, невимовною красою дихала вірменська поезія і музика, новими фарбами сяяв живопис, невтомно працювали мудреці-вчені, відновлюючи втрачене, збираючи розрізнені аркушки й сторінки історії народу»².

Починаючи з XVII ст., вірменська культура розвивалася, головним чином, поза Вірменією, в зарубіжних «колоніях», куди лиха доля розкидала її синів. Перша вірменська друкарня була заснована у Венеції, де в 1512 р. була надрукована перша вірменська книга; перша карта світу вірменською мовою була видана вірменськими картогра-

² «Правда», 20 жовтня 1939 р.

фами і граверами в Амстердамі 1694 р.; перший вірменський журнал вийшов у світ в індійському місті Мадрасі 1794 р. Навіть вірменські школи створювалися за межами Вірменії — в Новій Джільфі, Львові, Астрахані, Парижі, Венеції, Калькутті та інших містах світу. В Москві було відкрито Лазаревський інститут східних мов*.

Ще в середні віки, коли сельджукські й татарські завоювальники налетіли на Вірменію з вогнем та мечем, і значна частина вірменського народу змушена була покинути рідний край, багатьох вірменів по-братерському прийняв український народ. Протягом XV—XVII ст. на українських землях створювалися й розвивалися вірменські колонії. Вірменські поселенці, що жили у Придніпров'ї, брали участь у Грюнвальдській битві 1410 р., коли польські, литовські, українські, білоруські та російські полки розгромили німецьких нападників. Вірмени подали значну допомогу українському народові в боротьбі проти татарських орд, польсько-шляхетського гноблення. Ця багатовікова спільна боротьба сприяла дальшому зміцненню братерських зв'язків між українцями та вірменами.

В XVII—XVIII ст. визвольна боротьба вірменського народу тісно пов'язана з Росією. Великою історичною подією в цій боротьбі було приєднання Східної Вірменії до Росії (1828 р.), в результаті чого значна частина вірменського народу визволилася з-під гніту відсталих феодальних держав — Персії і Туреччини.

Передові діячі вірменського народу чітко усвідомлювали, що на дальше економічне, політичне і культурне піднесення Вірменії впливатиме прогрес Росії, яка стала на вищий порівняно з феодалізмом — капіталістичний шлях розвитку, створюючи передову на той час демократичну культуру.

«Слово росіянин має бути для нас святим, як і його кров, якою ми визволилися назавжди»³, — сказав великий вірменський письменник і просвітитель Хачатур Абовян. Геніальний поет Ованес Туманян писав: «Прямий хід історії, наше майбутнє... пов'язані з Росією, а чим Росія вільніша, тим краще як для нас, так і для всього світу»⁴.

Та, безумовно, приєднання Східної Вірменії до Росії не могло цілком розв'язати проблему визволення і незалежності вірменського народу. Терплячи тяжкий гніт царів, знаті, поміщиків і буржуазії, російський народ сам тоді був позбавлений свободи; борці за його визволення зазнавали жорстоких переслідувань. Ще тяжчим було становище численних народностей Російської імперії.

В цих умовах національне і соціальне визволення вірменського народу стало б можливим лише після повалення російського царизму. Цей єдино правильний шлях визволення пригноблених народів, у тому числі й вірменського, був указаний марксизмом-ленінізмом, великим вождем пролетаріату В. І. Ленінім. Саме ленінська ера принесла цілковиту свободу трудящим Вірменії.

Створені й керовані В. І. Ленінім наприкінці XIX ст. петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», марксистські організації Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Ростова-на-Дону стали прикладом для партійних організацій Закавказзя. Серед видатних діячів ленінської гвардії були вірні сини народів Закавказзя — В. Кец-

* Заснований у 1814 р. на кошти багатой вірменської сім'ї Лазаревих спочатку як приватний загальноосвітній учбовий заклад для вірменів; з 1828 р. — Лазаревський інститут східних мов, завданням якого було «служити рушієм просвіти вірменів»; у 1921 р. перетворений на Московський інститут сходознавства.

³ «Диван Хачатур Абовян» (вірм. мовою), т. 1, Єреван, 1948, стор. 158.

⁴ О в . Т у м а н я н . Избранные произведения, т. 2, Єреван, 1969, стор. 321.

ховелі, І. Лалаянц, Б. Кнунянц, Й. Сталін, М. Цхакая, С. Шаумян, С. Цулукідзе, С. Спандарян, М. Азізбеков, М. Мамедяров, С. Ефендієв та інші.

Неодноразово з радістю відзначаючи беззавітну діяльність революційних марксистів Закавказзя, їх вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму, В. І. Ленін подавав їм велику допомогу. «У нас і на Кавказі,— писав В. І. Ленін у 1913 р.,— с.-д. грузини+вірмени+татари+росіяни працювали *разом*, в *єдиній* с.-д. організації *більше десяти років*. Це не фраза, а пролетарське розв'язання національного питання. Єдине розв'язання»⁵.

Під прапором пролетарського інтернаціоналізму, при братерській допомозі російського революційного пролетаріату, робітники й селяни Вірменії в період підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції під керівництвом В. І. Леніна вийшли на рішучу боротьбу за Радянську владу.

В цей період серед солдатів Александропольського, Карського та інших гарнізонів на території Вірменії було чимало українців, які брали активну участь у місцевому революційному русі, в створенні й зміцненні більшовицьких організацій Вірменії. Один із солдатів Карса Єгор Шинкаренко в червневому номері більшовицької газети «Кавказський робочий» від імені групи солдатів виступив проти ворогів революції, на захист ідей Леніна. «Товариш Ленін і всі більшовики,— писав він,— це партія, яка краще за всіх виражає інтереси солдатів, селян і робітників»⁶.

Влітку 1917 р. до складу бюро Александропольської організації РКП(б) і гласним міської думи від більшовиків міста було обрано І. Шаповаленка. До складу бюро міської організації входив також солдат-українець І. Коростиленко, який на засіданні Александропольської ради був обраний делегатом II Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів і, виїхавши в Петроград, виступав за передачу всієї влади Радам, за ленінський уряд.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства — еру соціалізму і комунізму. Народи Закавказзя з величезним піднесенням зустріли перемогу соціалістичної революції, в результаті якої склалися сприятливі умови для встановлення Радянської влади і в колишніх окраїнах царської Росії.

Цитаделлю Радянської влади в Закавказзі став Баку. У квітні 1918 р. було створено героїчну Бакинську комуну — Рад народних Комісарів на чолі з Степаном Шаумяном. За зміцнення Комуни самовіддано билися вірні ленінці А. Джапарідзе, І. Фіолетов, М. Азізбеков, Г. Корганов, Я. Зевін і багато інших.

В активну боротьбу за Радянську владу вступили також робітники й селяни Вірменії. Та реакційні сили Азербайджану, Грузії і Вірменії — буржуазно-демократичні партії (мусаватисти*, дашнаки, меншовики й есери), об'єднавши свої зусилля, зайняли відверто ворожу позицію щодо Жовтневої революції. При підтримці іноземних імперіалістів вони створили свої органи влади, розгорнули запеклу боротьбу проти Радянської влади і, всупереч волі народних мас, відокремили Закавказзя від Радянської Росії.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 58.

⁶ «Кавказский рабочий», 6 липня 1917 р.

* «Мусават» (по-азерб. рівність) — контрреволюційна націоналістична буржуазно-поміщицька партія в Азербайджані, заснована наприкінці 1911 р., спочатку вимагала «національно-культурної автономії», а пізніше сприйняла ідеологію панісламізму і пантюркізму; в роки першої світової війни виступала на захист політики царизму.

Скориставшись «незалежністю» Закавказзя, іноземні імперіалісти, німецько-турецькі загарбники продовжували захоплювати і спустошувати міста і села Вірменії, Грузії, Азербайджану, вирізували населення.

У цей тяжкий період патріотичні сили Закавказзя згуртовуються навколо Радянської влади Баку для боротьби з іноземними загарбниками. У березні 1918 р. Кавказький Крайовий комітет РСДРП звертається до робітників, селян і солдатів з пропозицією сформувати червоні соціалістичні загони для боротьби із зовнішніми та внутрішніми ворогами пролетарської революції: «З півдня йде деспотична Туреччина, яка намагається стерти, знищити Радянську владу і революцію на Кавказі й на півдні Росії»⁷.

У відозві Александропольського комітету РКП(б) з приводу організації Червоної гвардії зазначалося: «Кров наших товаришів, пролита в ім'я революції, зобов'язує нас до останнього подиху захищати батьківщину свободи і революції. Настав вирішальний час. Туреччина хоче знищити здобуту кров'ю свободу.

З усвідомленням революційного обов'язку і честі — всі на фронт!»⁸

В. І. Ленін, Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу врятуванню вірменського народу, що стогнав під гнітом дашнаків. Виконуючи настанови партії й особисто В. І. Леніна, Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кіров і А. І. Мікоян у тяжких умовах підпільної боротьби підтримували постійний зв'язок з більшовиками Вірменії, посилали туди досвідчених революціонерів. Ставлячи перед ЦК РКП(б) питання про створення національних комуністичних організацій як невід'ємних і відданих загонів єдиної партії, В. І. Ленін надавав великого значення також створенню Комуністичної партії (більшовиків) Вірменії. Початок цьому було покладено в 1919 р. на вересневій нараді комуністів Вірменії, скликаній у Єревані за ініціативою Кавказького Крайового комітету РКП(б).

Перемоги Радянської Росії надихали трудящих Вірменії, які під керівництвом комуністичних організацій посилили свою боротьбу проти дашнаків, за Радянську владу. В організації цієї боротьби величезну роль відіграла перша конференція більшовицьких організацій Вірменії, скликана в Єревані 18 січня 1920 р. В ній брали участь представники партійних організацій майже всіх міст Вірменії: Єревана, Александрополя, Сарикамиша, Карса, Нор-Баязета, Казах-Шамшадина, Диліжана, «нейтральної зони» Лорі. Було присутніх 22 делегати, що представляли 1200 членів партії. Конференція обговорила політичне становище, організаційну структуру більшовицьких організацій Вірменії, роботу в легальних організаціях, питання про комуністичні молодіжні організації та ін. В резолюції, прийнятій конференцією, вказувалося, що Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила шлях до визволення пригноблених народів, до перемоги комунізму.

Важливе значення мало рішення конференції про організаційну структуру комуністичних організацій, прийняте на основі статуту РКП(б). Керівним органом всіх партійних організацій на Кавказі був визнаний Кавказький Крайовий комітет РКП(б), а більшовицьких організацій Вірменії — Комітет РКП(б) Вірменії, підпорядкований Центральному та Кавказькому Крайовому комітетам партії. Основою партійних організацій були осередки не менше як з 5 чол.

⁷ Революційні відозви і листівки (вірм. мовою), Єреван, 1969, стор. 457.

⁸ Там же, стор. 465.

На конференції було обрано новий склад комітету РКП(б) Вірменії, до якого увійшли С. Алавердян, А. Мравян, С. Касян, Д. Шахвердян, Г. Гукасян, А. Нуріджанян, С. Мартикян, А. Гогунц, С. Григорян та ін. Конференція звернулася з привітанням до комуністичних організацій Азербайджану, Грузії, Персії, Туреччини. В ньому говорилося: «Наше завдання — спільними зусиллями з комуністичними організаціями Азербайджану, Грузії, Туреччини і Персії вирвати з-під впливу буржуазно-націоналістичних партій «Дашнакцутюн», «Мусават», меншовиків і турецьких націоналістів робітничо-селянські маси, створити фронт для комуністичної революції в цих країнах і з допомогою великої червоної Росії, покінчивши з усіма чорними і темними силами «Антанти», пройти по трупах наших ворогів і приєднатися до великої і мирної комуністичної сім'ї»⁹.

Навесні 1920 р., коли частини Червоної Армії, громлячи білобандитів на Північному Кавказі, наближалися до Закавказзя, представники місцевих народів звернулися до Радянської Росії, просячи у неї допомоги для визволення з-під гніту буржуазно-націоналістичних урядів та іноземних загарбників.

28 квітня 1920 р. за активної підтримки Червоної Армії повсталі трудящі Азербайджану скинули ненависну владу мусаватистів та їхніх іноземних господарів і встановили в Азербайджані Радянську владу. Ця історична перемога братнього народу викликала бурхливу радість трудящих Вірменії, стала могутнім стимулом для нового піднесення революційного руху.

Під керівництвом Кавказького Крайового комітету РКП(б) і Комітету РКП(б) Вірменії місцеві партійні організації взялися за підготовку мас до вирішального штурму. Під керівництвом більшовиків були проведені масові першотравневі демонстрації.

В телеграмі, надісланій В. І. Леніну в червні 1920 р., Г. К. Орджонікідзе зазначав, що Перше травня у Вірменії пройшло тільки під лозунгом комуністичних організацій і переросло в збройне повстання. Першим прапор повстання підняв Александрополь, де було обрано Військово-революційний комітет Вірменії. За Александрополем повстали Карс, Сарикамиш, Нор-Баязет, Казах-Шамшадин, Зангезур та інші місцевості. Близько місяця Вірменія була охоплена полум'ям повстань. Скрізь комуністи ставали організаторами і керівниками бойових виступів трудящих Вірменії.

Підлі зрадники інтересів вірменського народу — дашнаки, вступивши у змову з іншими контрреволюційними силами і при підтримці іноземних імперіалістів, потопили в крові героїчне повстання робітників, селян і солдатів. Смертю героїв полягли тоді самовіддані революціонери С. Алавердян, О. Саруханян, Б. Гарібджанян, С. Мусаелян, Е. Севян, Г. Гукасян, Б. Арутюнян, В. Алексеев, П. Матичко, Е. Мкртумян, Б. Батикян, А. Панян і багато інших.

Травневі бої стали серйозною школою громадянської війни для трудящих, які зробили висновки з допущених помилок і продовжували під керівництвом комуністичних організацій свою героїчну боротьбу за перемогу Радянської влади. В організації і переможному завершенні цієї боротьби неocenенну роль відіграла Комуністична партія (більшовиків) Вірменії, організаційне оформлення якої відбулося влітку 1920 р. за рішенням і під керівництвом Центрального Комітету РКП(б).

У лютому 1920 р. було створено Комуністичну партію (більшови-

⁹ «Паак» («Страж»), 27 січня 1920 р.

ків) Азербайджану, в квітні 1920 р. — Кавказьке бюро ЦК партії, роботу якого очолив Г. К. Орджонікідзе.

Наприкінці травня 1920 р. в Тифлісі було скликано нараду партійних організацій Грузії та Вірменії, на якій відзначалася необхідність об'єднання цих організацій у Комуністичну партію, підпорядковану спільному партійному центру. Влітку і восени 1920 р. ЦК РКП(б) і його Кавказьке бюро неодноразово обговорюють питання про створення обох братніх партій комуністів, їх завдання, склад керівних органів.

КП(б) Грузії та КП(б) Вірменії, так само, як перед цим і КП(б) Азербайджану, оформилися в невіддільні загони ленінської партії. І знову більшовики Вірменії одностайно продемонстрували свою згуртованість навколо В. І. Леніна і ЦК РКП(б). З усією рішучістю і послідовністю вони відкидали вкрай помилкові і небезпечні пропозиції тих, хто, всупереч прямим вказівкам VIII з'їзду партії, стояв за створення федерації окремих комуністичних партій.

В умовах жорстокого терору дашнаків, коли по-варварському переслідувалися будь-які революційні виступи, значна частина більшовиків Вірменії продовжувала свою діяльність у Баку. Там діяло Закордонне бюро ЦК Компартії Вірменії, яке при підтримці комуністів Азербайджану заснувало видавництво, партійну школу і, зберігаючи тісний зв'язок з комуністами-підпільниками Вірменії, спрямовувало їх роботу. Представники партійної організації Вірменії часто бували в Баку. У вересні 1920 р. вони взяли активну участь у I з'їзді народів Сходу, а також у конференції комуністичних партій у Баку, рішення яких стали великою мобілізуючою силою.

29 листопада 1920 р. трудящі Іджевана і Диліжана під керівництвом Комуністичної партії підіймають збройне повстання. Створюється Військово-Революційний комітет Вірменії, який, проголосивши народження нової Радянської Соціалістичної Республіки, звертається до В. І. Леніна з проханням про військову допомогу. Частини героїчної XI Червоної Армії вступають у Вірменію і разом з повсталими йдуть з півночі на Єреван. Трудящі Єревана під керівництвом комуністичних організацій, які вийшли з підпілля, захоплено зустрічають вступ визвольної Червоної Армії в столицю Радянської Вірменії.

2 грудня Г. К. Орджонікідзе телеграмою повідомляє в Москву В. І. Леніну: «Щойно одержано повідомлення з Єревана, що в Єревані проголошено Радянську владу, старий уряд усунуто».

В. І. Ленін палко вітає цю величезну перемогу трудящих.

У боротьбі за Радянську владу у Вірменії разом з вірменськими робітниками, селянами і солдатами брали участь також їхні українські брати. В частинах військ Єреванського напрямку кавалеристами командував начдив П. Куришко; першим начальником Єреванського гарнізону був М. Єрмоленко, комісаром артилерійського дивізіону 20-ї дивізії — Я. Руденко, военкомом 250-го полку — А. Гаркавенко, в штабі працював Н. Коваленко, военкомом у бригадному лазареті — М. Бондаренко та ін.

А на Україні в період громадянської війни робітники й селяни, що билися за владу Рад, добре знали своїх товаришів по зброї вірменів: видного партійного, державного і військового діяча Олександра Мяснікяна (Мясникова), командуючого XII-ю армією Гаспара Осканяна, який у червні 1920 р. одним з перших увійшов у Київ, і багатьох інших.

Після перемоги Радянської влади Комуністична партія та уряд Вірменії при безкорисливій допомозі російського та інших братніх на-

родів, виконуючи вказівки Центрального Комітету партії і особисто В. І. Леніна, приступили до соціалістичної перебудови народного господарства своєї республіки. Неоціненну допомогу в цей період подав В. І. Ленін своїм листом від 14 квітня 1921 р. «Товаришам-комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки», який містив цілу програму діяльності комуністів усього Кавказу.

В грудні 1922 р. в Баку було скликано I Закавказький з'їзд Рад, який прийняв рішення про створення Закавказької Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (ЗРФСР) і затвердив Конституцію Закфедерації. З'їзд послав привітання В. І. Леніну, де, зокрема, говорилося: «Встановивши міцний національний мир, як запоруку нездоланності Радянської влади в Закавказзі, і вступаючи єдиною сім'єю в Союз Радянських Соціалістичних Республік, ми висловлюємо тверду впевненість у тому, що під випробуванням і вмілим Вашим керівництвом і під прапором Комінтерну ми доб'ємося тут, на порозі Сходу, могутнього зміцнення Радянської влади, відродження нашого єдиного господарства»¹⁰.

В організації Закфедерації і Радянського Союзу визначна роль належить соратникам і учням В. І. Леніна — Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кірову, А. Ф. Мяснікяну, Н. Н. Наріманову та багатьом іншим керівним діячам Закавказзя. «Радянська влада в Закавказзі,— писав А. Ф. Мяснікян,— може існувати на основі братерства і солідарності закавказьких народів, в іншому випадку вона загине»¹¹.

На всіх етапах розвитку нашої країни трудящі Вірменії в братерській сім'ї народів СРСР з честю виконували покладені на них завдання.

Індустріалізація і колективізація країни, культурна революція докорінно змінили економічне і суспільно-політичне життя вірменського народу.

В роки, коли нашої багатонаціональної Батьківщині загрожувала смертельна небезпека, коли німецько-фашистські загарбники хотіли повернути назад колесо історії, позбавити радянський народ його великих досягнень, трудящі Вірменії разом з усіма народами СРСР зі зброєю в руках піднялися на боротьбу проти ворога. Сини й дочки Радянської Вірменії здійснювали безприкладні подвиги на фронті і в тилу. В роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. 103 воїнам-вірменам було присвоєне високе звання Героя Радянського Союзу, а 60 — генеральські звання. Народи Радянського Союзу пишаться славними іменами маршала Радянського Союзу І. Баграмяна, адмірала флоту Радянського Союзу І. Ісакова, маршала авіації С. Худякова, маршала бронетанкових військ А. Бабаджаняна. За бойові подвиги на фронтах близько 70 тис. воїнів-вірменів і за самовіддану працю в тилу — більше 376 тис. трудівників республіки одержали урядові нагороди.

Багато воїнів-вірменів брали участь у боях за визволення України від німецько-фашистських загарбників. Серед них особливо відзначилися Герої Радянського Союзу І. Х. Баграмян, С. С. Мартиросян, А. Г. Карапетян, Г. К. Мадоян та ін. «В партизанських загонах в глибокому тилу ворога було немало синів вірменського народу,— писав П. П. Вершигора.— Крім окремих партизанів, вірменів за національністю, що билися в багатьох партизанських загонах, на Україні було

¹⁰ С. А р у т ю н о в. По ту сторону фронта (передмова), Ереван, 1957, стор. 3.

¹¹ «Заря Востока» (Тбілісі), 11 квітня 1923 р.

кілька партизанських груп, що майже виключно склалися з вірменів»¹².

Влітку 1942 р. представники вірменського народу у своєму зверненні до трудящих Української РСР писали: «Дорогі брати і сестри! Наші серця сповнені почуттів глибокої любові до відважних синів українського народу і захоплення їх героїчною боротьбою як на фронтах, так і в тилу німецьких військ... Вірменський народ посилав і безперервно посилає вам на допомогу, брати українці, найкращих, найхоробріших синів своїх, які героїчно б'ються за єдину Радянську Батьківщину на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни»¹³.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни трудящі Вірменії під керівництвом Комуністичної партії розгорнули боротьбу за дальший розвиток народного господарства і культури. Радянська Вірменія стала республікою високорозвинутої соціалістичної промисловості. Тут виросли кольорова металургія, хімічна, машинобудівна, приладобудівна промисловість, радіоелектроніка, незмірно підвищився технічний рівень виробництва.

Високими темпами розвивалася промисловість республіки у восьмій п'ятирічці. Створено міцну енергетичну базу, що дало змогу забезпечити дальше піднесення всього народного господарства і особливо провідних галузей промисловості: машинобудування, хімічної індустрії та кольорової металургії.

В промисловості республіки сталися істотні структурні зрушення. Б загальному обсязі виробництва збільшилася частка продукції таких сучасних галузей, як точне приладобудування, електроніка і радіотехніка. Організовано виробництво електронно-обчислювальних машин високого класу, квантових генераторів, багатьох складних приладів. Нині в Радянській Вірменії діє 700 промислових підприємств, оснащених сучасним обладнанням. Промислові вироби (близько 150 найменувань) експортуються в 70 зарубіжних країн.

В результаті перемоги і зміцнення колгоспного ладу високого розвитку досягло сільське господарство республіки. На її полях працюють тисячі тракторів, зернових комбайнів і багато інших машин. Значно збільшилася площа зрошуваних земель. Прискореними темпами розвиваються провідні у Вірменії галузі сільського господарства: виноградарство, садівництво, овочівництво.

Сільськогосподарське виробництво республіки все більше інтенсифікується, переводиться на промислову основу. Будуються великі птахофабрики і тваринницькі комплекси. Навколо промислових центрів створюються спеціалізовані м'ясомолочні та овочівницькі господарства.

Неухильно підвищується добробут трудящих. За роки восьмої п'ятирічки в республіці, як і в усій країні, зросли реальні доходи на душу населення. Підвищилася заробітна плата робітників і службовців, а також доходи трудящих із суспільних фондів. За минуле п'ятиріччя в республіці здано в експлуатацію більше 6 млн. м² житла. За цей період приблизно кожна третя сім'я одержала нову квартиру або поліпшила свої житлові умови.

Небувалою розквіту досягла національна за формою, соціалістична за змістом культура вірменського народу. В 1914—1915 рр. у Вірменії налічувалося 35 тис. учнів, а нині в 1500 загальноосвітніх школах вчиться близько 700 тис. дітей. У дореволюційній Вірменії не було жодного вищого навчального закладу. Сьогодні в Радянській Вірменії

¹² С. Арутюнов, По ту сторону фронта (передмова), Ереван, 1957, стор. 3.

¹³ «Советская Украина», 28 липня 1942 р.

діє 12 вузів з заочними відділеннями, 60 технікумів і середніх спеціальних учбових закладів. Гордістю нашого народу є Єреванський державний університет, піввіковий ювілей якого був недавно урочисто відзначений. За числом студентів на кожні 10 тис. чол. Вірменія випередила багату розвинутих капіталістичних країн.

На високий рівень піднялися в Радянській Вірменії наука, література й мистецтво. Рішенням Радянського уряду в листопаді 1943 р. на основі вірменського філіалу Академії наук СРСР була організована Академія наук Вірменської РСР, до складу якої нині входять десятки науково-дослідних інститутів. Президент Академії наук Вірменської РСР — всесвітньо відомий учений академік В. А. Амбарцумян.

Справжнім центром пропаганди марксистсько-ленінських ідей і розробки історико-партійної науки став Інститут історії партії при ЦК КП Вірменії — філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПСР.

За великі успіхи в розвитку економіки і культури Вірменська РСР нагороджена двома орденами Леніна і орденом Жовтневої революції.

Величні перспективи перед народним господарством і культурою республіки відкрилися в дев'ятій п'ятирічці. Обсяг виробництва промислової продукції в республіці збільшиться на 60—63%. Далі розвиватимуться кольорова металургія, неметаломісткі галузі машинобудування, легка та харчова промисловість. Виробництво електроенергії збільшиться в 1,7 раза, міді — в 1,3, приладів і засобів автоматизації — в 2,2, цементу — в 2,6, плодовоовочевих консервів — в 1,6, тканин і трикотажних виробів — в 1,3, взуття — в 1,2, холодильників — у 2,5, меблів — в 1,9 раза. Розшириться випуск товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку.

В дію будуть введені Зодський золоторудний комбінат, потужності по виробництву глинозему та хімічних продуктів на Разданському гірничохімічному комбінаті. Розгортається будівництво атомної електростанції, вводяться додаткові потужності на Разданській ДРЕС, продовжується будівництво каскаду ГЕС на річці Воротан. Намічено збільшити потужності по випуску хімічних волокон, синтетичних смол і пластичних мас.

Трудівники сільського господарства докладають усіх зусиль до того, щоб збільшити виробництво винограду, фруктів, овочів, тютюну, ефірномасляних культур, продуктів тваринництва. Буде введено в експлуатацію 50 тис. га зрошуваних земель та обводнено 130 тис. га пасовищ.

Усі ці досягнення — результат великої дружби, братерського співробітництва і взаємодопомоги всіх народів Радянського Союзу.

З кожним роком розширюються економічні, політичні й культурні зв'язки між Українською та Вірменською РСР. Багатогранне і плідне змагання, яке почалося ще в 1956 р. за ініціативою трудящих, розгорнулося між столицями двох наших союзних республік — Києвом та Єреваном. По-братерському допомагаючи один одному, виявляючи резерви, впроваджуючи передовий досвід, порівнюючи результати своєї праці, критично оцінюючи досягнуте, обидва народи добилися величезних успіхів.

Більше 10 років співробітничать колгоспи і радгоспи Арташатського району Вірменії та Великоолександрівського району (Херсонська обл.) України. Тисячі трудівників сільського господарства Вірменської РСР нині працюють за методами відомого механізатора, двічі Героя Соціалістичної Праці О. Гіталова, знатної доярки, двічі Героя Соціалістичної Праці М. Савченко та інших передовиків українського села.

Все міцнішають культурні зв'язки між нашими народами. Вірмени своєю рідною мовою читають твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана і багатьох інших видатних письменників України. Перекладені українською мовою найкращі твори вірменських класиків — Ованеса Туманяна, Аветіка Ісаакяна, Олександра Шірманзаде, Єгіше Чаренца та ін. Стали регулярними взаємні гастролі творчих колективів і майстрів мистецтва двох республік. Тісні контакти встановилися між українськими та вірменськими вченими.

Зовсім інакше склалася доля тієї частини вірменського народу, яка лишилася за межами нашої Батьківщини. По всьому світу розсіялися мільйони вірменів. Більш як у 20 країнах світу — Європи, Азії, Америки, Африки, Австралії (США, Аргентина, Бразилія, Канада, Уругвай, Франція, Болгарія, Румунія, Греція, Англія, Італія, Туреччина, Сирія, Іран, Ліван, Ірак, Єгипет і т. д.) — є значні за чисельністю вірменські колонії чи окремі групи, що історично склалися.

Завдяки ленінській національній політиці Радянської влади багато блукачів змогли повернутися на Батьківщину і включитися в соціалістичне будівництво.

Радянська Вірменія — невіддільна частка могутньої Радянської країни, гордість вірменського народу, втілення його заповітних сподівань. Нині трудящі Радянської Вірменії, включившись в соціалістичне змагання на честь 50-річчя утворення СРСР, готуються гідно відзначити ювілей нашої багатонаціональної Батьківщини.

Повідомлення

ПОЛІТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ — ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

М. Є. ГОЛУБКОВ

В. І. Ленін завжди наголошував на надзвичайно важливому значенні повної і правдивої політичної інформації в діяльності партії, що сприяє тіснішому зв'язку керівних партійних органів з місцевими організаціями, доведення політики партії до найширших мас трудящих. «Чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити,— писав Володимир Ілліч,— тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»¹. Політичну інформацію В. І. Ленін широко використовував, як одну з дійових форм у боротьбі проти буржуазної ідеології. «Наше завдання,— підкреслював він,— побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший»². Ленінські ідеї про партійну інформацію знаходять свій дальший розвиток у діяльності партії, в рішеннях її з'їздів і пленумів ЦК КПРС.

У своєму виступі на XIX Московській міській партійній конференції Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «Гласність, інформування партійних мас і всіх трудящих про діяльність партії є принципом нашого партійного життя, і ми твердо додержуємо цього принципу»³.

В період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС політичній інформації відводилося значне місце в ідеологічній роботі партійних організацій республіки — постійно збагачувалися й урізноманітнювалися її форми і методи. 1120 тис. комуністів, або майже половина всього складу Компартії України, посвякденно несе в маси величні ідеї марксизму-ленізму, полум'яну більшовицьку правду⁴.

У формуванні нової людини, в ідеологічній боротьбі з світом капіталізму політична інформація відіграє величезну роль. «Тепер,— вказувалось на XXIV з'їзді КП України,— комуністи і все населення ширше інформуються про політичне, економічне, культурне життя країни та міжнародне становище»⁵. У трудящих республіки, як і в усіх радянських людей, значно підвищився інтерес до політичного життя країни, її міжнародного становища. Вони прагнуть бути краще поінформованими про діяльність партії, про хід будівництва комунізму в нашій країні. Цей інтерес обумовлений, передусім, зростанням політичної свідомості і добробуту та підвищенням загальноосвітнього рівня трудящих.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

² Там же, стор. 330.

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, К., 1971, стор. 191—192.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду Комунистичної партії України, К., 1971, стор. 49.

⁵ Там же, стор. 52.

Однак треба зважати й на той факт, що «ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, використовуючи найбільш витончені прийоми і потужні технічні засоби. Всі інструменти впливу на умови, які є в руках буржуазії,— преса, кіно, радіо — мобілізовані на те, щоб вводити в оману людей, навіювати їм уявлення про мало не райське життя при капіталізмі, зводити наклепи на соціалізм»⁶.

XXIV з'їзд партії наголосив на необхідності посилити всю ідеологічну роботу і політінформацію зокрема.

Основними принципами, за якими будується, розвивається і вдосконалюється система політичної інформації, є ленінські вимоги до всієї ідеологічної роботи: об'єктивність, партійність, правдивість, непримиренність до буржуазної ідеології, дохідливість і тісний зв'язок з масами.

Політична, як і внутріпартійна, інформація здійснюється в двох взаємно зв'язаних напрямках: зверху донизу і знизу вгору. Політична інформація, що йде зверху, несе відомості про діяльність КПРС і Радянського уряду, їх органів на місцях, а також громадських організацій. Вона сприяє зростанню політичної свідомості людей, їх згуртованості навколо партії, зміцнює комуністичну переконаність, ідейну стійкість, сприяє мобілізації комуністів і всіх трудящих на здійснення директив партії та Уряду. Політична інформація, яка йде знизу, формується з відомостей про виконання господарсько-політичних завдань на місцях, настроїв мас, їх реакцію на події в житті країни й за рубежом, на найважливіші рішення партії та Уряду, про ініціативу трудящих та передовий досвід. Вона збагачує керівників досвідом мас, дає їм можливість приймати правильні рішення.

Широка і масова інформація справляє дедалі відчутніший вплив на формування комуністичної свідомості робітників, колгоспників, інтелігенції, на піднесення їх трудової і політичної активності у виконанні народногосподарських планів. Важливим досягненням партійних організацій у цій справі є добір і виховання кадрів ідеологічних працівників, зокрема, політінформаторів — політичних бійців партії, які завжди перебувають на передньому краї ідеологічного фронту, невтомних провідників рішень партії в маси, людей справді комуністичної моралі з високим ідейно-теоретичним рівнем, гострим партійним підходом до явищ життя і дослідницьким мисленням. В республіці нині налічується близько 300 тис. політінформаторів, об'єднаних у 39 626 груп при первинних парторганізаціях.

Важливе значення в удосконаленні роботи політінформаторів відіграє спеціалізація, в основу якої покладено чотири головні напрямки: політичне, економічне, культурне життя країни і міжнародне становище. Такий тематичний розподіл дає змогу кожному політінформаторові зосередитися на глибокому і ґрунтовнішому вивченні якоїсь певної галузі. Їх виступи, повідомлення, бесіди, коментарі з відповідних проблем стали кваліфікованішими. Партійні ж організації одержують можливість диференційовано керувати політінформаторами, чітко налагоджувати їх навчання, систематично подавати їм теоретичну і методичну допомогу.

В Київській області з 20 041 політінформаторів 6083 роз'яснюють внутрішню політику, 5964 — міжнародне становище, 5030 — економічне, 2964 — культурне життя⁷⁻⁸. У Запорізькій області з 13 047 по-

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 103.

⁷⁻⁸ Поточний архів Київського обкому КП України. Довідка про склад політінформаторів за станом на 1 січня 1972 р., арк. 1.

літінформаторів 4096 виступають з питань міжнародного життя, 3499 — з питань економіки, 4150 — внутрішньої політики, 1077 — культури⁹.

Політична інформація — справа жива, творча. Її можуть вести люди не тільки з високим теоретичним рівнем знань, але й такі, що вміють розмовляти з людьми, дохідливо й цікаво викладати матеріал. Трудящим важливо знати, як працює їх завод, фабрика, радгосп чи колгосп, бачити плоди своєї праці, усвідомлювати її суспільне значення, конкретно відчувати своє становище в колективі, роль господарів свого заводу, своєї країни.

На Київській трикотажній фірмі ім. Рози Люксембург, наприклад, політінформатором працює начальник відділу праці і зарплати В. С. Печоха. У своїх бесідах вона яскраво розкриває суть і значення розробленої XXIV з'їздом КПРС економічної політики, виховує в людях свідоме, комуністичне ставлення до праці. Так, одну з своїх бесід вона присвятила ефективному використанню робочого часу. Переконаливо і дохідливо, на конкретних прикладах з життя свого підприємства Валентина Сергіївна показала, чого варта лише одна хвилина в робочому дні колективу: це 40 трикотажних виробів, 8 пар панчох, 3 м² штучного хутра, 15 кг полотна. Наведені цифри викликали великий інтерес у робітників, вони чіткіше зрозуміли значення використання внутрішніх резервів, підвищення продуктивності праці, посилення виробничої дисципліни.

В. С. Печоха не обминає і гострих питань, відгукується на кожну значну подію, роз'яснює людям її суть і значення. Слухачі жваво реагують на почуте, активно обговорюють його, ставлять запитання, вносять пропозиції, які політінформатор доводить до відома парткому та адміністрації. Валентина Сергіївна любить свою роботу з людьми, розуміє її важливість. «Всебічна політико-виховна робота в колективі сприяє розвитку творчої активності мас, — говорить вона. — З кожною новою зустріччю з слухачами переконаєшся, що люди змінюють своє ставлення до праці, а, отже, й свою психологію»¹⁰.

Заслугує на увагу й досвід партійної організації Київського авіаційного заводу. Для проведення бесід відведено постійний день — середу. Заводські політінформатори беруть активну участь у плануванні тем для виступів.

На семінарах політінформаторів виступають фахівці і обов'язково — секретар парткому чи його заступник, директор заводу, розповідаючи про насущні завдання і потреби виробництва. Контроль за ідейним рівнем політичної інформації тут здійснює методична рада, створена при кабінеті політичної освіти парткому. Вона готує методичні розробки з окремих питань, організовує консультації, розробляє тематику бесід¹¹.

Серед політінформаторів є чимало керівних працівників, які вміло поєднують адміністративно-господарську діяльність з вихованням людей, турбуються про творчу обстановку в своєму колективі. В Смілянському районі Черкаської області, наприклад, з політінформаціями виступають директор заводу «Металіст» К. І. Майстренко, начальник цеху електромеханічного ремонтного заводу В. Г. Годкевич, секретар парторганізації контори матеріально-технічного постачання Д. Д. Май-

⁹ Поточний архів Запорізького обкому КП України. Довідка про склад політінформаторів за станом на 1 січня 1972 р., арк. 1.

¹⁰ «Вечірній Київ», 10 лютого 1972 р.

¹¹ «Радянська Україна», 21 серпня 1970 р.

данченко та ін. Політінформатори тут щомісяця виступають 2—3 рази за місцем роботи і 1—2 — за місцем проживання трудящих¹².

Участь керівних кадрів у ідейно-виховній роботі відповідає вимогам нашої партії. «Партія,— сказано у Звітній доповіді XXIV з'їздові партії,— постійно підкреслює необхідність органічного зв'язку господарської і виховної роботи. Вона вимагає, щоб керівні працівники завжди думали про виховні наслідки тих економічних і адміністративних рішень, які вони приймають»¹³.

В Івано-Франківському міськкомі КП України створено 8 груп, до складу яких входять секретарі і члени бюро міськкому партії, члени виконкому міської Ради депутатів трудящих. Вони виступають перед трудящими з доповідями про виконання рішень партійних з'їздів і Пленумів ЦК, про внутрішнє і зовнішнє становище Радянської держави, про економічні, політичні й культурні проблеми нашого суспільства. З основною доповіддю чи бесідою на таких зустрічах виступає керівник групи, а решта її членів коротко інформує аудиторію і відповідає на запитання за профілем своєї основної роботи. Партійні комітети і виконкоми місцевих Рад уважно вивчають і узагальнюють подані на таких зустрічах пропозиції, оперативно реагують на них. Так, під час зустрічей групи, яку очолював перший секретар Івано-Франківського міськкому КП України С. Н. Реус, робітники приладобудівного, авторемонтного і паровозоремонтного заводів порушили питання про розширення в місті мережі дитячих дошкільних закладів. Міськком партії та виконком міської Ради депутатів трудящих розглянули ці пропозиції і прийняли спільне рішення: «За пайової участі підприємств та організацій побудувати в обласному центрі протягом трьох років дитячі ясла і садки на 4 тис. місць»¹⁴.

Важливість такого спілкування незаперечна. З одного боку, керівні працівники в невимушеній і щирій дво-тригодинній розмові з трудівниками міста чи села мають можливість глибше відчувати їх потреби, своєчасно прийти на допомогу, а, з другого,— робітники, колгоспники, службовці, завчасно попереджені про таку зустріч, мають можливість заздалегідь підготувати, зважити та викласти у письмовій формі і подати в первинну парторганізацію свої запитання, побажання, пропозиції. Ознайомившись з цими записками, доповідач відповідає на них. Після таких зустрічей з керівними працівниками у людини відпадає потреба спеціально звертатися у вищі партійні, радянські органи з заявами та скаргами.

Кіровський міськком партії (Ворошиловградська область) регулярно практикує виступи партійних, радянських і господарських працівників перед колективами підприємств і установ з політичною інформацією, розповідями про роботу очолюваних ними організацій. Вони відповідають на запитання трудящих, вислуховують їх заяви, вимоги й пропозиції, щоб потім вжити відповідних заходів.

Характерно, що під час таких зустрічей трудящі ставлять дуже різноманітні запитання. Керівникам Тернопільського району колгоспники подали 97 запитань, з них 13 — про міжнародне становище, 3 — з економіки, 3 — про освоєння космосу, 14 — про матеріальне забезпечення, пенсії, відпустки, трудовлаштування, 3 — про службу побуту і торгівлю, 7 — щодо сільськогосподарського виробництва і

¹² Інформація — важливий засіб партійного керівництва. Тематичний збірник статей, Черкаський обком КП України, 1970, стор. 17.

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 114.

¹⁴ «Радянська Україна», 29 липня 1970 р.

оплати праці, 6 — про радянське законодавство і трудову дисципліну тощо¹⁵.

Заслугує на поширення досвід Канівського райкому КП України Черкаської області щодо організації політичної інформації населення агітаційно-пропагандистськими групами. Періодично з числа кращих лекторів, політінформаторів, агітаторів створюється по 5—6 таких груп, очолюваних секретарями райкому партії, членами бюро. Вони інформують трудящих району про економічне, політичне і культурне життя країни, республіки і району¹⁶.

В удосконаленні політичної інформації серед трудящих республіки важливу роль відіграла республіканська методична конференція з питань політичної інформації, проведена відділом пропаганди і агітації ЦК КП України в січні 1969 р. Зокрема, конференція наголосила на необхідності підвищити теоретичний рівень і методичну майстерність політінформаторів шляхом проведення теоретичних семінарів при міськкомах і райкомах партії.

Потреба і користь такого навчання незаперечна.

В постійно діючому семінарі при Коростишівському райкомі КП України на Житомирщині, наприклад, навчається 225 політінформаторів; керівники міських і районних семінарів політінформаторів навчаються в обласному будинку політосвіти. Для читання лекцій широко залучаються керівні партійні і радянські працівники, науковці¹⁷.

В ряді областей практикується проведення методичних конференцій політінформаторів. У м. Дніпродзержинську Дніпропетровської області, наприклад, на конференції за темою «Політична інформація — важливий засіб комуністичного виховання трудящих» з доповіддю виступила секретар міськкому партії М. І. Наумова. Співповіді були присвячені таким питанням: «Принципи визначення тематики політінформації», «Методика підготовки і проведення бесід», «Врахування запитів трудящих», «Ефективність політичної інформації», «Взаємодія груп політінформаторів і агітаторів»¹⁸.

При кабінетах політичної освіти партійних комітетів і великих партійних організацій республіки створено методичні ради, які допомагають планувати роботу політінформаторів, подають їм методичну допомогу.

ЦК КП України, партійні комітети на місцях приділяють значну увагу керівництву масовими засобами інформації — пресою, радіо, телебаченням, яким, завдяки їх оперативності, належить особливо важливе місце в арсеналі ідейного впливу на духовне життя суспільства, на свідомість широких мас трудящих.

XXIV з'їзд КП України високо оцінив значення засобів масової інформації в ідеологічній роботі. На Україні разовий тираж газет і журналів за минулу п'ятирічку зріс у 1,7 раза і досяг 30 млн. примірників. У користуванні населення є понад 8 млн. радіоприймачів, 10 млн. радіоточок, 7 млн. телевізорів. Це в лівтора раза більше, ніж 5 років тому. На Україні щороку випускається понад 120 млн. примірників книг¹⁹.

Такі масштаби розвитку масових засобів інформації створюють нові сприятливі умови для ідейно-політичної роботи, підвищують ви-

¹⁵ Поточний архів Тернопільського обкому КП України. Стенограма Тернопільського обласного партійного активу від 12 вересня 1969 р.

¹⁶ Інформація — важливий засіб партійного керівництва, стор. 11.

¹⁷ «Під прапором ленінізму», 1971, № 23, стор. 40.

¹⁸ «Під прапором ленінізму», 1972, № 3, стор. 50.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 52.

моги до всіх працівників цих ділянок ідеологічного фронту. Партійне керівництво ними забезпечує їх ідейну цілеспрямованість, громадську значимість і популярність, дійовість впливу на читачів, слухачів, глядачів.

У матеріалах XXIV з'їзду КПРС підкреслюється, що й надалі працівники нашого пропагандистського, агітаційно-масового фронту повинні «нести соням мільйонів людей правду про соціалістичне суспільство, про радянський спосіб життя, про будівництво комунізму в нашій країні. І робити це треба переконано, переконливо, дохідливо і яскраво»^{20–21}.

Політична інформація лише тоді може вважатися ефективною, коли вона допомагає підносити політичну свідомість трудящих, вивчати, узагальнювати і розповсюджувати передовий досвід у суспільному виробництві, прискоренні науково-технічного прогресу.

Важливі вимоги до політичної інформації випливають з постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання»²². З допомогою живого слова політінформаторів і засобами масової інформації слід широко висвітлювати соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці, яскраво і захоплююче розповідати про героїв праці, передовиків і новаторів виробництва, розкривати суть патріотичних починів трудящих, передових методів праці.

Нині в центрі уваги всіх політінформаторів — широке роз'яснення конкретних вказівок і рекомендацій, викладених у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»²³. Цьому важливому завданню підпорядкована діяльність не тільки політінформаторів, а й усіх працівників ідеологічного фронту, і в першу чергу — агітаторів.

Наша політична інформація, побудована на класовому підході до явищ і фактів громадського життя, об'єктивна і оперативна, партійна і принципова, служить великій і благородній меті — мобілізації широких мас трудящих на здійснення грандіозних планів комуністичного будівництва.

^{20–21} Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 104.

²² «Партийная жизнь», 1971, № 18, стор. 3.

²³ «Радянська Україна», 22 лютого 1972 р

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1961—1970 рр.)

О. М. СЛОБОДАНЮК

Велика Жовтнева соціалістична революція, знищивши експлуаторський лад, вперше залучила до свідомої історичної діяльності мільйони людей, створила об'єктивні умови для активної участі трудящих у всіх сферах життя суспільства. В. І. Ленін указував, що «...соціалізм не створюється за указами згори. Його духові чужий казенно-бюрократичний автоматизм: соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 250.

Комуністична партія завжди приділяла велику увагу розвитку соціалістичного змагання — могутнього знаряддя піднесення творчої ініціативи мас. Зокрема В. І. Ленін у працях «Як організувати змагання?», «Чергові завдання Радянської влади» та інших указував, що при соціалізмі змагання стає життєвою необхідністю. Вождь розкрив його джерела, показав принципову відмінність від капіталістичної конкуренції, роль і значення в соціалістичному й комуністичному будівництві, сформулював найважливіші принципи його організації і накреслив перспективи розвитку. В. І. Ленін писав, що «соціалізм не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело...»². Створення й зміцнення матеріально-технічної бази соціалізму, піднесення культурного рівня трудящих породили безприкладні в історії людства прояви масового трудового ентузіазму.

В період розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні виникла нова, вища форма соціалістичного змагання — рух за комуністичне ставлення до праці, що сприяє вихованню нової людини — людини комуністичного завтра, яка прагне досягти найвищої продуктивності праці. Це було наслідком економічного і культурного розвитку радянського суспільства, величезної організаторської, політико-виховної діяльності Комуністичної партії.

Під час підготовки до XXII з'їзду КПРС і XXII з'їзду КП України мільйони трудящих республіки перебували на передз'їздівській трудовій вахті. За 10 місяців 1961 р. кількість бригад комуністичної праці зросла з 127 тис. (у них працювало 1 млн. 811 тис. чол.) до 183 тис. (2 млн. 390 тис.), а число ударників — з 476 до 757 тис. чол. В рух за комуністичну працю включалися цілі колективи промислових підприємств. Лише на Україні їх налічувалося 3263 (на них працювало 3 млн. 147 тис. чол.), з яких на 1 жовтня 1961 р. 184 були удостоєні почесного звання³.

Важливу роль у розгортанні передз'їздівського змагання відіграла ініціатива передовиків України — М. Мамаєв, К. Кислякова, Й. Галенка та інших. Вони закликали всіх учасників руху за комуністичну працю сприяти поширенню вищої форми соціалістичного змагання, допомагати своїм товаришам у справі дальшого піднесення продуктивності праці, боротьби за виконання і перевиконання соціалістичних зобов'язань, щоб зустріти XXII з'їзд КПРС новими трудовими досягненнями⁴.

Цей почин дістав широку підтримку трудящих республіки, зокрема західних областей, де партійні й профспілкові організації провели велику організаторську та виховну роботу. Наприклад, бюро Львівського обкому КП України зобов'язало міськкоми, райкоми та первинні парторганізації забезпечити широке обговорення звернення дев'яти «маяків» України на зборах трудящих. Подібну ж постанову ухвалила й облпрофрада⁵. Це сприяло тому, що патріотичну ініціативу під-

² Там же, стор. 363.

³ В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину, К., 1965, стор. 142.

⁴ Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине, 1958—1961 гг. Сборник документов и материалов, К., 1963, стор. 341—343.

⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1517, арк. 74; ф. 4, оп. 16, од. зб. 8, арк. 231—232; Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-1519, оп. 1, од. зб. 904, арк. 10—12.

тримали чимало колективів комуністичної праці, зокрема бригади В. Гурґаля (машинобудівний завод), Б. Пойгаста (завод газової апаратури), П. Тоцького (депо «Львів — Захід») та інші⁶. Завдяки цьому було досягнуто значних успіхів у прискоренні технічного прогресу та підвищенні продуктивності праці.

Широку підтримку трудящих дістала ініціатива ворошиловградців організувати змагання за «українську годину». Так, на підприємствах нафтової і хімічної промисловості Львівської області більше 3,5 тис. робітників успішно виконували семигодинне завдання за 6 і 5 годин. 1963 р. на автобусному заводі за «українську годину» змагалося близько 2 тис. виробничників. Добре було організовано змагання на Львівських хіміко-фармацевтичному і лакофарбовому заводах, Роздольському гірничо-хімічному комбінаті, нафтопереробних заводах №№ 1 і 2 тощо. На Львівщині в змагання за «українську годину» включилися не лише бригади і ударники комуністичної праці, а й цілі підприємства, зокрема заводи автотранспорту, газової апаратури, хіміко-фармацевтичний, провідне підприємство фірми «Прогрес» та ін.

Після XXII з'їзду КПРС і XXII з'їзду КП України значно зростає творча ініціатива робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції в боротьбі за дальше піднесення економіки країни. Комунізм став живою, творчою справою трудящих мас, які віддають усі сили й знання дальшому розвитку продуктивних сил, розквітові науки і культури. Всенародне соціалістичне змагання дістало дальший розвиток. Поряд із відомими новаторами України, імена яких овіяні трудовою славою — шахтарями М. Мамаєм, О. Кольчиком, О. Ростольним, хіміком О. Штихом, металургом П. Махотою, механізатором О. Гітало-вим, ланковою Є. Долиннюк, виросла нова гвардія передовиків. Це — шахтарі І. Ковальчук, В. Стебляк, М. Шкляр, бригадир проходників Київського метробуду І. Міщенко, пташниця О. Гетьман, механізатор О. Романюк та інші.

Рух за комуністичну працю значного розмаху набув у роки семирічки. В 1963 р. в ньому брало участь майже 5 млн. чол., тобто на 1,5 млн. чол. більше, ніж в 1960 р. 500 тис. чол. було присвоєно звання ударників комуністичної праці, 91 тис. бригад, понад 600 заводів, фабрик, будов, шахт — звання колективів комуністичної праці. 1963 р. лише на Тернопільщині за звання колективів і ударників комуністичної праці змагалися близько 34 тис. робітників і інженерно-технічних працівників, 2006 цехів, дільниць, бригад, 81 підприємство, а удостоєні його були 14 підприємств, 506 цехів, бригад, дільниць і 2335 робітників⁷.

Яскравим прикладом самовідданої праці, постійних пошуків був колектив шахти № 3 «Великомостівська» на Львівщині, що стала до ладу у вересні 1959 р. Шахтарі, включившись у соціалістичне змагання за дострокове освоєння проектних потужностей та за право називатися колективом комуністичної праці, вже в жовтні 1961 р. видобували 3 тис. т вугілля на добу (за планом проектною потужністю — 2,5 тис. т вугілля на добу — шахта мала досягти наприкінці 1962 р.). Однак колектив шахти не зупинився на досягнутому. У 1965 р. потужність шахти на 22% перевершила проектну⁸.

⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 16, од. зб. 8, арк. 131.

⁷ Архів Української республіканської ради професійних спілок (далі — Архів УРПС), ф. 2605, оп. 8, од. зб. 3587, арк. 20.

⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 9997, оп. 1, од. зб. 5, арк. 46, 47; од. зб. 12, арк. 35, 36.

Розгортання соціалістичного змагання мало велике значення для завершення семирічки. Наприклад, у Львівській області вже в середині 1965 р. 102 підприємства виконали семирічні плани, а в Тернопільській області колективи машинобудівного заводу, фабрики індушії, харчокомбінату, комбінату «Будіндустрія» з жовтня 1965 р. почали працювати в рахунок 1966 р.⁹ Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили працю радянських людей. За успішне завершення семирічки понад 35 тис. працівників промисловості і 61 тис. трудівників сільського господарства України були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу¹⁰.

На початку 1966 р. в республіці у русі за комуністичне ставлення до праці брало участь майже 6,3 млн. трудящих. Це високе звання здобули 999 підприємств, будов і організацій, 26 540 цехів, дільниць, майже 136 тис. бригад і близько 2 млн. чол. 1965 р. у Львівській області учасники руху становили 59,5% усіх трудящих (1959 р.— 12,3%). Це більше, ніж загалом по Україні — 50,1%¹¹.

З переходом до галузевого управління господарством певні зміни сталися і в організації соціалістичного змагання, яке відбувалося також за галузевим принципом. Поліпшилася також організація руху за комуністичне ставлення до праці, підвищилася його роль у боротьбі за виконання завдань п'ятирічного плану, піднесення культурно-технічного рівня і комуністичного виховання трудящих.

Очевидно, не можна вважати рух за комуністичне ставлення до праці змаганням за звання, присвоєння якого є лише моральним заохоченням передовиків, громадським визнанням їх успіхів. Певний час вважали, що рух за комуністичне ставлення до праці за своїм змістом виходить за межі соціалістичного змагання, є лише виявом трудової і громадсько-політичної активності мас. Були пропозиції оголосити його комуністичним змаганням, забуваючи вказівку В. І. Леніна, що комуністична праця є працею на загальну користь, безкоштовною, добровільною, за звичкою¹². Деякі профспілкові й господарські організації проявляли невиправдану поспішність у присвоєнні почесних звань.

Велике значення для поліпшення організації соціалістичного змагання мала постанова Президії ВЦРПС (1966 р.), де вказувалося на необхідність об'єктивно підходити до присвоєння почесних звань колективам і ударникам комуністичної праці, послідовно проводити в життя ленінські принципи організації соцзмагання.

ЦК КПРС схвалив ініціативу трудящих розгорнути змагання на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Для переможців були встановлені пам'ятні прапори ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, а також ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради.

У ювілейному році виникло багато патріотичних починань. Зокрема, новатори виробництва, діячі науки та культури м. Львова закликали трудящих розгорнути масове змагання за перетворення рідного

⁹ Поточний архів УРРПС. Оргмасовий відділ. Зведені статзвіти за 2-е півріччя 1965 р. за формами № 8 і № 9; Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 46, од. зб. 112, арк. 35.

¹⁰ «Правда», 28 жовтня 1967 р.

¹¹ Н. М. Драко. Движение за коммунистический труд на предприятиях Львовщины (1958—1965 гг.). Автореферат канд. диссертации, К., 1969, стор. 22; Архів УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, од. зб. 4492, арк. 79.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 469.

міста у місто високопродуктивної праці, зразкового порядку і високої культури¹³.

У Львівській області великого розмаху набуло змагання за особистий внесок у створення матеріально-технічної бази комунізму. На Львівській трикотажній фірмі «Луч» на кожного робітника були заведені спеціальні книги. Комітети профспілок щомісячно підбивали підсумки соціалістичного змагання, визначали кращих працівників за професіями. Робітників, які займали перші місця протягом 9 місяців, заносили до Книги Пошани фірми, преміювали. В організації змагання, його дійовості й гласності велику роль відіграли профспілкові групи¹⁴.

У період підготовки до святкування 100-річного ювілею від дня народження В. І. Леніна колективи підприємств і організацій, радгоспів, колгоспів переглядали свої зобов'язання, за прикладом трудящих Москви та Ленінграда включалися в змагання за дострокове виконання 8-го п'ятирічного плану — до 7 листопада 1970 р. Цей патріотичний почин був схвалений ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР і ВЦРПС і знайшов палку підтримку також серед трудящих України¹⁵. З цінною ініціативою, що сприяла дальшому розвитку і вдосконаленню виробництва, виступили колективи ордена Трудового Червоного прапора Львівської взуттєвої фірми «Прогрес» і шкірсировинної бази. Вони розробили і впровадили спільні заходи щодо збільшення випуску й підвищення якості взуття. Цю ініціативу схвалили Політбюро ЦК КП України і ВЦРПС.

Профспілкові організації всіляко підтримували й популяризували цінні починання. Так, на Ровенському заводі азотних добрив з ініціативи завкому профспілки розгорнулося соціалістичне змагання за дострокове освоєння проектних потужностей (за прикладом колективів західносибірських і липецьких металургів). Імена переможців заносилися до книги Трудової слави. На важливих об'єктах працювали контрольні пости. Завком профспілки проводив рейди-перевірки, випускав бойові листки, блискавки, популяризував трудові успіхи в освоєнні проектних потужностей. Це сприяло тому, що колектив Ровенського заводу азотних добрив освоїв проектну потужність першої черги на 3 місяці раніше строку¹⁶. Досвід свідчить, що освоєння проектних потужностей іде успішно за умови об'єднання зусиль виробничників і будівельників, проектувальників і постачальників. А для цього необхідно виробити багатосторонні зобов'язання, визначити конкретні завдання кожної організації. Тоді змагання матиме цілеспрямований і дійовий характер.

Великого поширення набули також Ленінські трудові вахти. Профспілкові організації вели щоденники трудової вахти, а дублікати вивішували через 5—10 днів. Переможцям присвоювали почесні звання ударників Ленінської трудової вахти, преміювали, а прізвиська заносили до спеціальної книги. Таким чином, досягалася єдність морального і матеріального стимулів, але головне полягало в тому, що заслуги переможця визнавалися колективом підприємства, колгоспу, радгоспу.

Ставши на Ленінську трудову вахту, більше 400 підприємств Львівської області завоювали першість у всесоюзному, республікан-

¹³ «Вільна Україна», 8 жовтня 1965 р.; «Львовская правда», 7 жовтня 1965 р.

¹⁴ Поточний архів УРРПС. Стенограма IX Львівської обласної міжспілкової конференції профспілок (1967 р.), арк. 9.

¹⁵ X з'їзд профспілок України. Стенографічний звіт, К., 1969, стор. 18, 19.

¹⁶ «Советские профсоюзы», 1969, № 23, стор. 10; «Червоний прапор» (орган Ровенського обкому КП України), 6 вересня 1969 р.

ському і обласному змаганнях. Широку підтримку дістав заклик костромської ткалі, Героя Соціалістичної праці В. Плетнєвої виконати п'ятирічний план до 22 квітня 1970 р. На початку 1970 р. лише на Львівському заводі автотранспортувачів понад 1,6 тис. робітників виконали п'ятирічне завдання¹⁷. 435 колективів республіки були нагороджені Ленінськими ювілейними Почесними грамотами ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради¹⁸.

Якщо на початку восьмої п'ятирічки на Україні соціалістичним змаганням було охоплено 87,4% трудящих, то наприкінці — понад 90%.

На початку 1966 р. у русі за комуністичне ставлення до праці брало участь майже 6,3 млн. чол., а наприкінці 1971 р. — 8,6 млн. чол. Протягом того ж часу кількість цехів комуністичної праці зросла з 26,5 тис. до 46,5 тис., бригад — з 136 тис. до 169,5 тис., а ударників — з 2 млн. до 3,5 млн. Значно збільшилася також чисельність підприємств, що брали участь у змаганні, однак зменшилася кількість тих, які його здобули (з 999 до 906)¹⁹. Це пояснюється тим, що в останні роки значно підвищилася вимогливість до присвоєння й підтвердження звання колективу комуністичної праці.

Очевидно, на сучасному етапі доцільно було б організувати змагання за право називатися «Підприємством високої ефективності суспільного виробництва». Присвоювати це звання слід тим підприємствам (за рішенням відповідного Міністерства і республіканського комітету профспілки Укрпрофради), що досягли успіхів у справі зниження трудових витрат, підвищення якості продукції, поліпшення використання виробничих фондів і капітальних вкладів. Нагородження дипломом Укрпрофради, республіканського комітету профспілки свідчитиме про визнання заслуг колективу, який через два роки має підтверджувати право на звання. Звання підприємства комуністичної праці треба присуджувати колективам заводів і фабрик, які мають державний «Знак якості» і звання «Підприємства високої ефективності суспільного виробництва». Здобути ці відзнаки можна лише завдяки систематичному удосконаленню виробництва, поліпшенню організації праці, підвищенню професійної майстерності робітників.

Розвиткові й зміцненню соціалістичного змагання, поглибленню його змісту допоможуть, очевидно, зустрічі ветеранів праці з молодими працівниками, робітників споріднених професій, вечори трудової слави, організація днів ударника комуністичної праці, галузевих семінарів, робота шкіл передового досвіду тощо.

Дальше розгортання соціалістичного змагання, підвищення активності трудящих сприятиме втіленню в життя накреслень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, успішному виконанню планів дев'ятої п'ятирічки.

¹⁷ Поточний архів УРРПС. Стенограма Х Львівської обласної міжспілкової конференції профспілок (1970 р.), арк. 4, 5.

¹⁸ «Правда Украины», 11 квітня 1970 р.

¹⁹ Архів УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, од. зб. 4492, арк. 79; Поточний архів УРРПС. Оргмасовий відділ. Статистичні звіти за 2-е півріччя 1970 р. (форма № 8 і № 11).

ЕВАКУЙОВАНІ ПІДПРИЄМСТВА УРСР НА СХОДІ (1941—1942 рр.)

С. Н. САЖЕНЮК

Пам'ятаючи вказівки В. І. Леніна про те, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил»¹, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР у директиві від 29 червня 1941 р. зобов'язали партійні та радянські органи прифронтових областей «зміцнити тил Червоної Армії, підпорядкувавши інтересам фронту всю свою діяльність». Комуністична партія здійснила небачені щодо масштабу заходи, зв'язані з переведенням народного господарства на воєнні рейки, провела величезну воєнно-організаційну роботу. В глиб країни в короткий строк евакуйовано більш як 1360 великих промислових підприємств². Активну участь у втіленні в життя цих заходів, що мали велике значення для перемоги над фашистською Німеччиною, взяв робітничий клас України. Лише з липня до листопада 1941 р. з нашої республіки на Схід було перебазовано більше 500 великих підприємств, а також евакуйовано понад 4 млн. чол.³

Більшість підприємств України була розміщена на Уралі, у Західному Сибіру, Кузбасі, частина — на Поволжі, в Середній Азії та Казахстані. За нашими підрахунками, наприкінці 1941 — на початку 1942 р. близько 100 великих (в основному металургійних, коксохімічних, машинобудівних) заводів, будівельних організацій та установ почали працювати в Свердловській та Челябінській областях, понад 110 — у Західному Сибіру й Кузбасі (Новосибірська і Кемеровська області) *, близько 50 — в Казахстані, більше 30 — в Киргизькій РСР, близько 20 — в Узбецькій РСР, 28 — у Пермській і майже 20 — у Куйбишевській областях⁴. Трудівники тилу мали якнайшвидше ввести в дію евакуйовані виробничі потужності. Така велика і складна робота здійснювалася під безпосереднім керівництвом ЦК КПРС і Радянського уряду.

Відновлення діяльності підприємств, вивезених у глиб країни, розміщення і працевлаштування евакуйованого населення з осені 1941 р. були в центрі уваги наркоматів та місцевих партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій. Наприклад, восени та взимку 1941 р. бюро Свердловського обкому ВКП(б) та облвиконком 15 разів обговорювали ці питання, а члени бюро Челябінського обко-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 53.

² Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (Июнь 1941 г. — 1945 г.). Документы и материалы, М., 1970, стор. 42, 140—141.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 281; М. З. Данилюк. Коммунистическая партия Украины — вдохновитель и организатор трудовых подвигов украинского народа в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, К., 1970, стор. 24.

* Підрахунки зроблені автором за матеріалами партійних архівів Кемеровського, Новосибірського, Свердловського та Челябінського обкомів КПРС і Новосибірського, Свердловського та Челябінського обласних державних архівів.

⁴ М. В. Коваль. Все — для перемоги, К., 1970, стор. 145; Из истории дружбы украинского и узбекского народов 1941—1945. Сборник документов и материалов, К., 1968, стор. 22, 31, 47, 106; Н. А. Щекотов. Трудовые подвиги украинских рабочих на Урале в годы Великой Отечественной войны. — Тезисы докладов республиканской конференции «История рабочего класса УССР в период социализма», Харьков, 1967, стор. 118.

му ВКП(б) — 9⁵. На місцях було створено спеціальні урядові комісії, які брали на облік обладнання й сировину, що прибували із заходу, стежили за його зберіганням та здійсненням монтажних робіт.

Партійні та радянські органи приділяли особливу увагу розміщенню в східних районах країни підприємств чорної металургії, зокрема перебазованих з УРСР. Так, з 34 заводів і фабрик, що розмістилися на виробничих площах Магнітогорського металургійного комбінату⁶, 19 було з України. Серед них — Маріупольський завод ім. Ілліча (листопрокатний стан і термічні печі), Дніпропетровський ім. Петровського, Дніпродзержинський ім. Дзержинського, «Запоріжсталь», криворізький «Комуніст» та ін. На основі деяких підприємств, вивезених на Схід, виникли великі цехи. Так, з 21 вересня 1941 р. почав працювати токарний цех, створений на базі Дніпропетровського заводу ім. Петровського; з 31 жовтня випускав продукцію броньовий стан Маріупольського заводу ім. Ілліча; з 7 листопада — штампувальний цех Дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського, розміщений в ковальському цеху Магнітогорського металургійного комбінату, тощо⁷.

Під час налагодження роботи металургійних підприємств довелося переборювати величезні труднощі, пов'язані, насамперед, з нестачею робочої сили, спеціалістів, будівельних матеріалів, технічної документації. Тому зволікалося введення в дію заводів «Запоріжсталь», Макіївського, Єнакіївського, Харцизького, Маріупольського ім. Куйбишева та ін.⁸ Але героїчними зусиллями виробничих колективів уральських заводів ці труднощі було подолано. До літа 1942 р. майже всі евакуйовані на Урал і в Кузбас металургійні підприємства України працювали на повну потужність. Так, у Новокузнецьку порівняно швидко почали випускати продукцію Нижньодніпровський завод ім. К. Лібкнехта, «Дніпроспецсталь», Слов'янський, Дебальцівський і Сергіївський заводи⁹. В створеному на базі заводу ім. К. Лібкнехта механічному цеху (начальник — комуніст Я. К. Ковтун) виготовляли боєприпаси. Цехова партійна організація, в якій 1942 р. налічувалося 19 чол., очолила соціалістичне змагання за дострокове виконання виробничих планів. Внаслідок цього в 1942 р. цех виконав державний план на 106 %, і фронт одержав додатково чимало вагонів боєприпасів¹⁰.

Наприкінці 1942 — на початку 1943 р. за трудову доблесть уряд нагородив орденами й медалями 16 робітників та інженерно-технічних працівників цеху значками «Відмінник Наркомату чорної металургії» — 3 чол. і грамотою Наркомату — 1 чол. Серед них були: комуніст, начальник зміни Василенко, кандидат у члени ВКП(б), майстер Картацева, яка очолювала комсомольсько-молодіжну бригаду, що тримала першість у цеху, комсомольці брати Микола і Віктор Тутови — висококваліфіковані токарі, які виконували по 2—3 норми за зміну¹¹.

⁵ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 25, од. зб. 386, арк. 5—7; од. зб. 400, арк. 23—26; од. зб. 438, арк. 18—19; од. зб. 451, арк. 29—31; ф. 161, оп. 6, од. зб. 1124, арк. 21—22; од. зб. 1134, арк. 23; од. зб. 1137, арк. 3; од. зб. 1138, арк. 15; од. зб. 1146, арк. 3; Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 288, оп. 1, од. зб. 754, арк. 5; од. зб. 765, арк. 3; од. зб. 774, арк. 1; од. зб. 784, арк. 3—4; од. зб. 785, арк. 1—2; од. зб. 787, арк. 16—17; од. зб. 789, арк. 9; од. зб. 813, арк. 1; од. зб. 833, арк. 8.

⁶ А. В. Митрофанова. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны, К., 1971, стор. 97.

⁷ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 234, оп. 15, од. зб. 47, арк. 13—19.

⁸ Там же, ф. 779, оп. 3, од. зб. 8, арк. 45—48; ф. 288, оп. 3, од. зб. 458, арк. 130.

⁹ Партархів Кемеровського обкому КПРС, ф. 84, оп. 1, од. зб. 6, арк. 20, 35; ф. 74, оп. 1, од. зб. 1386, арк. 262.

¹⁰ Там же, ф. 85, оп. 1, од. зб. 216, арк. 17—19.

¹¹ Там же, арк. 21, 23—25.

Передовим підприємством у Кузбасі був Дніпропетровський завод металоконструкцій, перебазований в м. Ново-Кузнецьк. Дніпропетровці швидко налагодили виробництво нової продукції і план IV кварталу 1941 р. виконали на 103,7%, а I кварталу 1942 р. — на 147%¹². Саме на цьому заводі зародився патріотичний рух тисячників. Першими тисячниками стали комуніст Кучеренко, кандидат у члени ВКП(б) Фрідман і комсомолец Судзиловський. Вони вдосконалили процес виробництва за допомогою нових пристосувань, що дало змогу виконувати по 10 норм за зміну¹³.

Для розгортання воєнного виробництва на Сході велике значення мало якнайшвидше введення в дію вивезених з України підприємств оборонної промисловості, верстатобудування і важкого машинобудування. Харківський танкобудівний завод ім. Комінтерну було об'єднано з Московським заводом ім. Орджонікідзе та одним з уральських підприємств. Завдяки дружній і самовідданій праці вже з грудня 1941 р. танкобудівники почали випускати перші бойові машини (танки Т-34). 1942 р. з конвейерів цього підприємства зійшло в 3,58 рази більше танків, ніж за рік до перебазування. У травні — жовтні та грудні 1942 р. колектив заводу завоював перехідний Червоний прапор ДКО. 525 робітників та інженерно-технічних працівників було нагороджено орденами і медалями¹⁴.

Місцеві партійні та радянські органи всіляко прагнули поліпшити побутові умови харківських танкобудівників. Так, лише в 1942 р. тричі на засіданнях бюро Свердловського обкому ВКП(б) розглядалося питання про розміщення харків'ян у гуртожитках і стан громадського харчування в місті¹⁵.

На Челябінський тракторний завод, який тоді випускав танки, в жовтні 1941 р. надійшло обладнання і прибули робітники Харківського дизельного заводу. Харків'яни разом з челябінцями, лєнінградцями та москвичами швидко налагодили виробництво, і вже через місяць фронт одержав танки КВ з маркою їх заводу¹⁶.

Харківський турбогенераторний завод розмістився на виробничих площах Уралтурбозаводу (м. Свердловськ). У січні 1942 р. тут працювало 918 робітників та інженерно-технічних працівників, які швидко змонтували 443 одиниці устаткування¹⁷.

За рішенням уряду в 1942 р. Харківський турбогенераторний завод мав випустити дві турбіни потужністю 12 тис. квт, 10 турбонасосів, а також різну оборонну продукцію¹⁸. Для успішного виконання цих планів партійна організація розгорнула серед робітників соціалістичне змагання. Невдовзі близько 50% з них стали двохсотниками, а 20% — трьохсотниками. Особливо відзначилися фронтові бригади Кислякова, Артем'єва, Єлісєєва та ін. Завдяки успішному виконанню ви-

¹² Там же, ф. 117, оп. 1, од. зб. 4, арк. 33.

¹³ Там же, од. зб. 6, арк. 16.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 290; ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, од. зб. 191, арк. 9, 17, 18.

¹⁵ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 25, од. зб. 493, арк. 38; оп. 37, од. зб. 175, арк. 5, 6, 8, 9.

¹⁶ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 92, оп. 92—1, од. зб. 1566, арк. 65; Г. С. Кравченко. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), М., 1970, стор. 117; А. В. Митрофанова. Назв. праця, стор. 101—102.

¹⁷ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, од. зб. 429, арк. 80—82; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 328, арк. 58—59, 61—62.. 72—76.

¹⁸ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, од. зб. 429, арк. 83.

робничих планів колектив заводу тричі за роки війни завойовував перехідний Червоний прапор ДКО¹⁹.

Добре працювали в тилу робітники та інженерно-технічні працівники київського заводу «Більшовик». У серпні — на початку вересня 1941 р. основна частина цього підприємства розмістилася на виробничих площах «Уралважхімашу» (на околиці Свердловська — в Ново-Ісетську). Сюди прибуло 665 робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, доставлено 1281 одиницю обладнання, в тому числі 306 металорізальних верстатів*. Уже в жовтні 1941 р. колектив заводу почав виконувати замовлення для фронту. Водночас швидкими темпами будувалися виробничі корпуси та монтувалися верстати і обладнання. З лютого 1942 р. «Уралважхімаш» систематично перевищував виробничий план, до кінця червня випустив у 2,5 раза, а в листопаді 1942 р. — в 4,3 раза більше продукції, ніж у лютому²⁰. В травні 1942 р. на «Уралважхімаші» працювало 1067 робітників і службовців, зокрема 478 виробничників заводу «Більшовик»**. При допомозі кадрових робітників у січні — листопаді 1942 р. освоїли різні професії 324 молоді уральці.

Заводська партійна організація очолила соціалістичне змагання, що розгорнулося в колективі «Уралважхімашу». Кількість передовиків зросла в листопаді 1942 р. до 451 чол. проти 119 в січні того ж року. З кінця березня 1942 р. на підприємстві ширився рух тисячників. 1942 р. звання фронтових завоювало п'ять бригад. Першим тисячником став кандидат у члени ВКП(б), коваль Кушнір, який 27 березня 1942 р. перевищував норму виробітку в 13 разів. Він очолив фронтову бригаду виробничників (6 чол.), яка до 22 квітня 1942 р. виконала піврічну програму на 165%. Наприкінці 1942 р. на заводі працювало 20 тисячників, зокрема токарі бригадир фронтової бригади Дацюк і Кіосов, слюсар Афанасьєв та ін. Комсомольці-стругальники Катаренчук і Волохович щомісячно давали майже по дві норми за зміну²¹. Славний колектив виробничників заводу «Більшовик» заклав основи важкого хімічного машинобудування на Уралі. Крім оборонної продукції, з другої половини 1942 р. «Уралважхімаш» випускав хімічну апаратуру.

На базі Київського радіозаводу, вивезеного на ст. Єгоршино Свердловської області, було створено Єгоршинський завод Наркомату електропромисловості СРСР. На Урал прибуло 186 киян-виробничників, які навчили близько 400 молодих робітників. З січня 1942 р. Єгоршинський завод працював на повну потужність. Раціоналізатори впровадили у виробництво замітники кольорових металів, що дало змогу лише в IV кварталі 1941 р. зекономити 4 т латуні²².

Чималу роль у розвитку електромашинобудування на Сході відіграло перебазування Харківського електромеханічного заводу в Куз-

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 328, арк. 58, 72—76, 86; Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 25, од. зб. 493, арк. 40; оп. 36, од. зб. 57, арк. 90.

* Частина виробничників і обладнання заводу «Більшовик» була перебазована в м. Кострому на завод «Рабочий-металлист». — Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, од. зб. 131, арк. 15, 17.

²⁰ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, од. зб. 429, арк. 214.

** Деякі спеціалісти київського заводу «Більшовик» працювали на інших підприємствах Свердловська. — Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, од. зб. 431, арк. 26.

²¹ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, од. зб. 431, арк. 17—19; од. зб. 429, арк. 216; М. З. Данилюк. Натхнення праця в ім'я перемоги, К., 1970, стор. 64.

²² Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, од. зб. 428, арк. 11, 14, 94, 96, 102, 108.

бас і частково на Урал. Чотири його основних цехи (330 одиниць обладнання) були розміщені в Кемерово. З грудня 1941 р. він почав давати продукцію. Згодом на його базі виріс завод «Кузбаселектромотор», який випускав мотори й електроапаратуру для вугільної, хімічної та інших галузей промисловості²³. Обладнання ще двох цехів Харківського електромеханічного заводу було направлено в м. Прокоп'євськ Кемеровської області, а також у Свердловськ, що дало змогу відкрити в цих містах нові підприємства.

Велике значення для зміцнення енергетичної бази східних районів країни мало встановлення там устаткування електростанцій УРСР. Так, з 10 серпня до 1 листопада 1941 р. на Челябінську ТЕЦ були доставлені 300 вагонів обладнання Дніпродзержинської ДРЕС, зокрема генератор на 25 тис. кВт, такий самий генератор з Харківської ТЕЦ, інше устаткування²⁴. Потужний турбогенератор, 3 котли і трансформатори Зуївської та Дніпропетровської ДРЕС у листопаді 1941 р. вивезені в райони будівництва Кемеровської ДРЕС. Ще наприкінці серпня 1941 р. сюди прибули також 200 робітників «Дніпроенерго»²⁵.

Устаткування українських заводів сільськогосподарського машинобудування використовувалося на підприємствах цього профілю, що ставали до ладу на Уралі, в Сибіру, на Алтай. Наприклад, агрегати ХТЗ були доставлені в м. Рубцовськ, де вже до 25-ї річниці Жовтня почав давати продукцію Алтайський тракторний завод. На ньому працювали сотні харківських тракторобудівників. 1942 р. в цьому ж місті на базі устаткування евакуйованого з Одеси заводу ім. Жовтневої революції * відкрито завод «Алтайсільмаш»²⁶.

На Челябінський завод сільськогосподарського машинобудування ім. Коллющенко вивезено устаткування Сумського заводу ім. Фрунзе ** та Херсонського ім. Петровського, а також евакуйовано значну кількість кваліфікованих робітників. Це дало змогу вже в 1942 р. випустити валової продукції в 6 разів більше, ніж у 1941 р.²⁷

Ударно працювали евакуйовані в Кузбас шахтарі, робітники та інженерно-технічні працівники підприємств вугільної промисловості Донецького басейну. На комбінат «Кузбасвугілля» прибули виробничі колективи восьми трестів комбінату «Донбасвугілля» та п'яти підприємств Наркомату вугільної промисловості (харківських заводів «Світло шахтаря», «Червоний Жовтень», маркшейдерських інструментів, конотопського «Червоний металіст» та Рутченківського ім. Нікольського).

Населення Кузбасу, партійні, радянські та громадські організації області доклали багато зусиль, щоб створити сприятливі умови для

²³ Партархів Кемеровського обкому КПРС, ф. 15, оп. 3, од. зб. 39, арк. 18—19; Партархів Новосибірського обкому КПРС, ф. 4, оп. 6, од. зб. 423, арк. 3, 9, 13—15; История Кузбасса, ч. III, Кемерово, 1970, стор. 87.

²⁴ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 92, оп. 92—1, од. зб. 1566, арк. 70; ф. 288, оп. 3, од. зб. 385, арк. 345.

²⁵ Партархів Новосибірського обкому КПРС, ф. 4, оп. 5, од. зб. 370, арк. 32—34; Новосибірський обласний державний архів, ф. 1020, оп. 1, од. зб. 511, арк. 161; Из истории рабочего класса Сибири, вып. III, Кемерово, 1970, стор. 114.

* На Алтай вивезено 500 одиниць устаткування цього підприємства.

²⁶ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 328, арк. 15—22; М. Р. Акулов. Промышленное развитие Сибири в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Ставрополь, 1967, стор. 183—187.

** Цех центрифуг Сумського заводу ім. Фрунзе в середині вересня 1941 р. перебазовано в Кемерово.— Партархів Кемеровського обкому КПРС, ф. 15, оп. 12, од. зб. 468, арк. 3.

²⁷ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 92, оп. 92—1, од. зб. 1566, арк. 65; Челябінський обласний державний архів, ф. 40, оп. 6, од. зб. 17, арк. 55.

життя і забезпечити роботою десятки тисяч донбасівців. За рішеннями Прокоп'євського міськкому ВКП(б) на будівництві жител для евакуйованих щодня по 3 години працювали сотні трудящих. За короткий строк 5450 гірників і членів їх сімей були розселені і працевлаштовані на шахтах тресту «Прокоп'євськвугілля»²⁸. Шахтарі Донбасу робили все, від них залежало, щоб країна одержала більше вугілля. Крім того, вони передавали свій багатий досвід кузбасівцям. Так, 9 квітня 1942 р. донецький шахтар І. Голубцов виконав 9 змінних норм і вже до 2 червня, тобто за 5 місяців, виконав річний план. За самовіддану працю в радянському тилу звання Героя Соціалістичної Праці були удостоєні гірники В. Прокопов, Ф. Раб, лауреат Державної премії С. Логачов, почесний шахтар В. Титаренко, Г. Доценко та ін.²⁹

Спільними зусиллями робітничих колективів УРСР та РРФСР до початку 1942 р. в Кузбасі почала працювати більшість перебазованих з Донбасу підприємств Наркомату вугілля, зокрема анжеро-судженський завод «Світло шахтаря», куди вивезено устаткування з однойменного харківського заводу, а також Кисельовський завод гірничого устаткування (сюди доставлено обладнання з Рутченківського заводу).

По-фронтовому працювали на Уралі гірники Криворіжжя. 3 листопада 1941 р. майстер багатозабійного буріння Кривбасу комуніст О. Семиволос, працюючи на Бакальському об'єднаному руднику, виконав змінну норму на 1159%, встановивши новий виробничий рекорд³⁰. Він став зачинателем руху тисячників серед рудокопів Уралу. 15 квітня 1942 р. у передовій статті газети «Челябинский рабочий» зазначалося: «Рух тисячників розвивається на Бакальських рудниках... Олексій Семиволос уже має цілу плеяду послідовників». Тисячники з'явилися й серед бурильників гори Магнітної та будівельників Магнітогорського комбінату. В 1942 р. за високопродуктивну працю і впровадження швидкісних методів буріння криворізьким шахтарям О. Семиволосу та І. Завертайлу було присуджено Державну премію. Гірники Кривбасу разом з російськими братами—відомим уральським бурильником Якінім, шахтарями Кривоносим, Байбуріним, Сидиконим та багатьма іншими досягли великих успіхів у Всесоюзному соціалістичному змаганні 1942 р. Високогорському руднику, на якому працювали українські гірники, було присвоєно звання «Кращий рудник Радянського Союзу»³¹.

На Сході країни героїчно працювали тисячі евакуйованих з України будівельників. До початку вересня 1941 р. в Нижній Тагіл прибув 2801 робітник та інженерно-технічний працівник тресту «Азовстальбуд», у тому числі 111 комуністів. Вони привезли 58 вагонів різного устаткування. Ця організація споруджувала на Уралі промислові та оборонні підприємства. В м. Первоуральську Свердловської області працівники «Донбасважбуду» будували мартенівські печі. З кінця 1941 р. трест «Запоріжбуд» брав участь у спорудженні Чебаркульського металургійного заводу. З вересня 1941 р. в Томську працювало більше 250 спеціалістів київського відділення тресту «Промбудпроект».

²⁸ Партархів Кемеровського обкому КПРС, ф. 81, оп. 1, од. зб. 63, арк. 369—370; ф. 26, оп. 2, од. зб. 80, арк. 193.

²⁹ Вашим, товарищ, именем, Кемерово, 1970, стор. 205.

³⁰ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 288, оп. 24, од. зб. 62, арк. 46; Партийная организация Челябинской области в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Челябинск, 1967, стор. 349.

³¹ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 288, оп. 5, од. зб. 9, арк. 37—38; «Челябинский рабочий», 15 квітня 1942 р.; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 306—307.

До початку грудня 1941 р. з Харкова і Нікополя до Кемерова прибуло 1876 спеціалістів «Південважбуду». Вони споруджували підприємства в Кузбасі та на Алтаї³².

На Уралі і в Західному Сибіру було розміщено 25 евакуйованих українських підприємств легкої, харчової та місцевої промисловості. З них — 14 у Челябінській, 8 — у Новосибірській та 3 — в Свердловській областях³³. У вересні 1941 р. в м. Златоуст надійшли швейні машини і прибуло 339 виробничників Київської швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкина. А вже у жовтні вони надіслали першу партію обмундирування для Червоної Армії. В 1942 р. кадрові робітники навчили своїх професій 480 юнаків і дівчат. План 1942 р. колектив фабрики виконав на 119%. У робітничому селищі Болотніно Новосибірської області швидко налагодив виробництво колектив Миколаївської швейної фабрики³⁴.

Перебазовані в глибокий тил підприємства УРСР були важливим джерелом зростання промислового виробництва та оборонної могутності країни. Устаткування евакуйованих заводів і фабрик становило майже половину потужностей, введених у дію в східних районах СРСР. В 1942 р. на ньому вироблялося більше продукції, ніж до війни³⁵. В цей важкий для нашого народу час яскраво проявилися братерське співробітництво і взаємодопомога радянських народів, об'єднаних Комуністичною партією під прапором марксизму-ленінізму. Завдяки допомозі росіян, башкирів, казахів, узбеків та представників інших національностей евакуйовані українські робітники й службовці змогли подолати численні труднощі, швидко налагодити роботу промислових підприємств і внести значний вклад у розгром гітлерівської Німеччини. «Народи СРСР, — говориться в постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., — в єдиному строю героїчно бились і самовіддано працювали в ім'я захисту своєї соціалістичної Вітчизни, спільної перемоги над ворогом, показали світові чудеса стійкості і мужності»³⁶.

³² Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 288, оп. 3, од. зб. 391, арк. 108—109; Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 75, оп. 2, од. зб. 750, арк. 1, 5—7; Челябінський обласний державний архів, ф. 1659, оп. 1, од. зб. 3, арк. 10—13, 147; Новосибірський обласний державний архів, ф. 1020, оп. 1, од. зб. 512, арк. 46—47; М. Р. Акулов. Назв. праця, стор. 183.

³³ Челябінський обласний державний архів, ф. 274, оп. 9, од. зб. 448, арк. 1, 11—12; Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 288, оп. 1, од. зб. 833, арк. 8; оп. 3, од. зб. 474, арк. 364—367; Партархів Новосибірського обкому КПРС, ф. 4, оп. 33, од. зб. 433, арк. 72; ф. 22, оп. 3, од. зб. 1108, арк. 15—20; Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 25, од. зб. 310, арк. 35; ф. 161, оп. 6, од. зб. 1500, арк. 65; Новосибірський обласний державний архів, ф. 88, оп. 18, од. зб. 104, арк. 220—222.

³⁴ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 288, оп. 14, од. зб. 334, арк. 8; оп. 21, од. зб. 62, арк. 56; Партархів Новосибірського обкому КПРС, ф. 4, оп. 33, од. зб. 433, арк. 72.

³⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 418.

³⁶ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 12.

БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА МАСИ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ

В. І. ГУСЄВ

Розроблений В. І. Леніним у Квітневих тезах та інших працях план переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну передбачав встановлення в Росії диктатури пролетаріату, визначив форми її державного здійснення — Ради, народжені революційною творчістю мас. Боротьба за Ради стала однією з важливих сторін діяльності партії більшовиків. В. І. Ленін підкреслював, що основною метою боротьби була «не парламентарна республіка,— повернення до неї від Р. Р. Д. було б кроком назад,— а республіка Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху»¹.

Проте В. І. Ленін, реалістично визначаючи план боротьби і бажаючи забезпечити необхідну свободу тактичного маневрування, радив не відкидати зовсім лозунг Установчих зборів, бо якщо вони все-таки будуть скликані, їх можна використати в інтересах розвитку і закріплення перемоги революції². Крім того, ідея Установчих зборів була досить популярною серед значної частини трудящих мас, особливо селян, які покладали на них свої сподівання.

Саме через це В. І. Ленін на питання, чи треба скликати Установчі збори, відповів: треба і скоріше. Завжди підкреслюючи підпорядкованість Установчих зборів Радам, В. І. Ленін наголошував, що практична можливість скликання і успішна діяльність їх залежить від розвитку та поглиблення революції, посилення впливу Рад³.

Більшовицькі організації України, як і вся партія в цілому, проводили широку політичну роботу і, перш за все, серед робітників, у Радах, які, за визначенням В. І. Леніна, «були справжніми організаціями величезної більшості народу»⁴⁻⁵. Роботу в Радах більшовики вважали надзвичайно важливою ділянкою ідейно-політичної і організаційної боротьби за визволення робітників, солдатів, селян від есеро-меншовицького впливу.

Широко використовували більшовицькі організації України мітинги, збори, демонстрації, на яких роз'яснювали трудящим свої лозунги, викривали угодівців, підкреслювали, що демократичну республіку і Установчі збори не можна вважати кінцевою метою революції.

Проте деякі більшовицькі діячі, не зрозумівши суті Рад як органів революційно-демократичної диктатури, вважали, що буржуазно-демократична революція продовжується, і її завдання можуть бути розв'язані Установчими зборами.

Ясну революційну лінію переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної дали партії і пролетаріатові знамениті Квітневі тези В. І. Леніна.

VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) у роботі якої взяли участь представники великих більшовицьких організацій України (Київської, Катеринославської, Харківської, Луганської, а також більшовицьких груп Одеської, Миколаївської, Кременчуцької об'єднаних організацій більшовиків і меншовиків), націлила партію на пе-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 5.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 331.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 6, 75.

⁴⁻⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 205.

рехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, накреслила чітку й послідовну лінію з усіх основних питань революції, що **назріла**.

Прийнявши за основу своєї діяльності рішення Квітневої конференції РСДРП(б), більшовики приділяли значну увагу розробці передвиборної платформи, яка визначалася основними положеннями ленінського плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, враховувала інтереси широких верств населення країни. Діяльність партійних організацій серед трудящих натрапляла на шалений опір багатьох політичних партій: кадетів — головної політичної сили «всієї буржуазії, тобто класу капіталістів, і поміщиків, що обуржуазилися, тобто стали капіталістами», угодовських партій — народних соціалістів, есерів, меншовиків, які відбивали «класові інтереси дрібних хазяїв, дрібних і середніх селян, дрібної буржуазії, а також частини робітників, що піддалися впливові буржуазії»⁶.

Крім цих партій, на Україні розгорнули гарячкову діяльність українські, польські, єврейські та інші буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії, організації, групи.

Деякі розходження з національного питання не заважали їм об'єднатися в боротьбі проти партії більшовиків.

Незважаючи на гостру нестачу партійних працівників, більшовицькі організації України розгорнули політичну роботу на селі, вели жорстоку боротьбу з есерами, меншовиками, українськими буржуазно-націоналістичними партіями, які відкладали вирішення аграрного питання до скликання Установчих зборів.

Більшовики поширювали листівки і газети, посилали в села агітаторів, проводили об'єднані мітинги робітників і селян, широко використовували для пропаганди своїх поглядів роботу в земельних комітетах, на селянських з'їздах.

У травні Вінницький більшовицький комітет звернувся до робітників і селян з відозвою: «Ви, робітники і селяни, негайно добудете, що вам потрібно, і швидко добудете тоді, коли вся влада в країні перейде до ваших виборних. Землі вам ніхто не дасть, поміщики самі не хочуть віддавати землі своєї й навмисно зволікають справу Установчих зборів. Ви повинні брати землю, а Установчі збори тільки закріплять її за вами. Але землю треба брати не кожному окремо, а організовано, через Ради селянських депутатів за ухвалами сільських і волосних комітетів»⁷.

Величезне значення в політичному вихованні селянства мали загони агітаторів, яких посилали робітники міста, військові частини. Так, влітку 1917 р. більшовицька організація 3-го авіапарку Києва відрядила в села губернії 40 агітаторів⁸. Їм доводилося витримувати натиск есерівських агітаторів, українських націоналістів та все ж на багатьох своїх зборах селяни схвалювали більшовицькі лозунги і постановляли голосувати на виборах в Установчі збори за більшовицький список.

Більшовики України вели енергійну боротьбу за залучення на свій бік солдатських мас. У великих тилових організаціях весною 1917 р. були створені більшовицькі військові організації: в Луганську — 1 квітня, Катеринославі, Києві, Харкові — 8 травня.

Виступаючи на установчих зборах Київської військової організації РСДРП(б), О. Горвіц закликав солдатів до створення згуртованої ор-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 72.

⁷ Жовтень на Вінничині, Вінниця, 1927, стор. 49.

⁸ Великий Жовтень на Київщині, К., 1957, стор. 147.

ганізації для пропаганди більшовицьких ідей, що особливо важливо в зв'язку з виборами до міської Думи й Установчих зборів⁹.

Більшовицькі організації добре розуміли, яка роль належить пресі в проведенні виборної кампанії до Установчих зборів. Тому їх постійною турботою було налагодження нормальної роботи більшовицьких газет.

Після липневих подій вся повнота влади перейшла до рук буржуазії. Есеро-меншовицькі Ради перетворилися у придаток Тимчасового уряду. На порядок денний стало питання про збройне повстання.

Нову тактику в зв'язку зі зміною обстановки розробив VI з'їзд РСДРП(б) (26 липня — 3 серпня 1917 р.), який націлив партію на збройне повстання. Разом з тим, з'їзд прийняв і постанову «Передвиборна кампанія і Установчі збори», в якій передбачалося посилення роз'яснювальної та агітаційної роботи серед різних верств населення, особливо серед селянства. Для практичного здійснення цієї постанови на засіданні ЦК РСДРП(б) 6 серпня 1917 р. було створено Центральну виборчу комісію по виборах до Всеросійських Установчих зборів¹⁰.

Саме в цей час партійні організації створили власні органи по виборах до Установчих зборів. Так, у жовтні 1917 р. катеринославськими більшовиками було організовано губернський виборчий комітет, на засіданні якого було вирішено скликати спеціальну комісію для редагування статей і заміток про Установчі збори¹¹.

Не залишалася поза увагою більшовиків і робота комісій по виборах до Установчих зборів, створених Тимчасовим урядом. Місцеві партійні організації домагалися, щоб у цих органах були й більшовицькі представники. Більшовики Катеринослава на засіданні міської думи 2—3 вересня 1917 р. провели до окружної комісії по виборах до Установчих зборів свого представника — І. Н. Копилова¹², у Полтавській окружній комісії працював більшовик М. Ю. Белявський¹³.

Важливе значення для розгортання масово-політичної роботи серед трудящих мала обласна нарада більшовицьких організацій Південно-Західного краю (1—2 вересня 1917 р.), на якій було прийнято рішення про розгортання агітаційної діяльності в зв'язку з виборами до Установчих зборів.

Для успішного ведення виборчої кампанії потрібні були чималі кошти. В місцевих більшовицьких організаціях шляхом відрахунку одностороннього заробітку членів партії створюються фонди Установчих зборів. На заклик більшовиків допомогти партії збирати кошти для ведення роз'яснювальної роботи серед селянства відгукнулися робітники. Так, 3 листопада 1917 р. робітники заводу «Трубний А» (Катеринослав), обговорюючи питання про Установчі збори, вирішили послати на село своїх агітаторів, виділивши для цього кошти, відраховані з заробітку кожного робітника¹⁴.

Трудящі України гаряче вітали перемогу соціалістичної революції в центрі країни. В резолюції загальнозаводського мітингу робітників Брянського заводу Катеринослава, що відбувся 26 жовтня 1917 р., підкреслювалось: «Ми заявляємо, що віднині єдиною владою визнаємо

⁹ 1917 год на Киевщине, стор. 82.

¹⁰ Протоколы ЦК РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918, М., 1958, стор. 13.

¹¹ «Звезда», 19 жовтня 1917 р.

¹² Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 469, оп. 1, од. зб. 24, арк. 50.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 3261, оп. 1, од. зб. 81, арк. 20.

¹⁴ Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 247, арк. 125.

Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів і на їх захист стаємо в повній бойовій готовності»¹⁵.

Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні викликала шалений опір об'єднаних сил поваленого Тимчасового уряду та української націоналістичної контрреволюції, підтримуваних іноземними імперіалістами. Маскуючи свої справжні наміри, Центральна рада на словах не виступила проти збройного повстання петроградського пролетаріату. Проте вже 26 жовтня 1917 р. вона прийняла рішення, яке засуджувало Жовтневий збройний виступ, вступила у змову з командуванням Київського військового округу, лицемірно заявляючи при цьому, що в можливому збройному конфлікті революційних робітників і солдатів з частинами округу вона додержуватиме нейтралітету.

Поки робітники, солдати й селяни вели боротьбу з військами Тимчасового уряду, Центральна рада, в розпорядженні якої були великі збройні сили, 31 жовтня 1917 р. проголосила свою владу на Україні. 7 листопада 1917 р. вона видала свій III Універсал, головною метою якого було збереження й зміцнення буржуазного ладу на Україні.

В складній обстановці більшовики мобілізували трудящих на боротьбу з буржуазією, готувалися до виборів в Установчі збори.

Листівки більшовицьких організацій завжди закінчувалися закликом голосувати «за партію більшовиків, яка одна тільки... невідступно бореться за мир, землю, за братерський союз вільних народів, за соціалізм, що несе визволення всім поневоленим»¹⁶.

На Україні вибори до Установчих зборів проходили 27—29 листопада 1917 р. Угодовські партії всіляко намагалися перешкодити більшовикам. У робітничих кварталах Одеси при роздачі карточок обминули багатьох виборців, і в результаті вони не змогли взяти участі в голосуванні¹⁷. А в Єлисаветградському повіті Катеринославської губернії селян примушували силою голосувати за есерівських кандидатів¹⁸.

По восьми губерніях України (Катеринославська, Київська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Волинська, Чернігівська, Таврійська) було подано 8 250 921 голос, з них за більшовиків 894 845 (11%), за блок українських дрібнобуржуазних партій — 4 580 321 (55%), за російських есерів — 1 427 845 (17,3%), за меншовиків — 92 854 (1,2%)¹⁹.

Дані голосування, подані автором, дещо відрізняються від опублікованих Н. В. Святицьким у статті «Підсумки виборів до Всеросійських Установчих зборів» (передмова)²⁰. За його твердженням, у цих же губерніях України на виборах у Всеросійські Установчі збори було подано 7581,3 тис. голосів, з них за більшовиків — 754 тис. (10%), за українських есерів — 3233,5 тис. (52%), за російських есерів — 1878 тис. голосів (25%).

У цілому на Україні найбільше голосів одержали українські, а потім російські есери. Більшовики були на третьому місці.

Іншу картину являють підсумки виборів у губернських містах (Ка-

¹⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, К., 1957, стор. 357.

¹⁶ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 442.

¹⁷ Наукові праці з історії КПРС (міжвідомчий науковий збірник), К., 1967, вип. 15, стор. 95.

¹⁸ Триумфальное шествие Советской власти, ч. II, М., 1963, стор. 10.

¹⁹ Л. М. Спирин. Классы и партии в гражданской войне в России, М., 1968, стор. 416—419; ЦДАЖР УРСР, ф. 1133, оп. 1, од. зб. 53, арк. 44; ф. 3261, оп. 3, од. зб. 79, арк. 5, 9, 14, 23, 24, 36, 47, 52, 54, 61, 67, 72; Державний архів Полтавської області, ф. 1505, оп. 1, од. зб. 85, арк. 134; «Нова Рада», 3 грудня 1917 р. Підраховано автором.

²⁰ Год русской революции (1917—1918), М., 1918, стор. 108—112.

теринослав, Житомир, Київ, Сімферополь, Херсон, Чернігів, Харків, Полтава) та в Миколаєві, Одесі, Севастополі. Тут з 698 916 виборців за більшовиків голосувало 172 716, тобто 24,7% ²¹, проти 10% у цілому по Україні. У найважливіших районах і промислових містах Донецько-Криворізького басейну (Катеринослав, Луганськ, Юзівка, Амур-Нижньодніпровськ, Бахмутський і Слов'яно-сербський повіти, Харків) більшовикам було віддано 186 534 голоси з 577 010, тобто 32,3%. Українські есери і «Селянська спілка» зібрали тільки 132 604 голосів (23%); російські есери — 107 917 (18,7%), меншовики — 30 899 (5,4%) ²². Середній процент голосів, одержаних більшовиками в окремих містах і районах Донецько-Криворізького басейну, ще вищий: в Луганську — 48%, в Юзівці — 47%, Амур-Нижньодніпровську — 36,6%, Слов'яно-сербському повіті — 36% ²³.

Розстановка класових сил у містах стане ще яснішою, якщо розглянути результати виборів серед військових частин. У Київському, Катеринославському, Житомирському, Сімферопольському, Харківському, Чернігівському, Вінницькому гарнізонах з 118 382 голосів більшовики одержали 46 170 голосів (39%) ²⁴.

1922 р. В. І. Ленін у статті «До десятирічного ювілею «Правды» зазначав: «В листопаді 1917 року на виборах до учредилки голосувало за більшовиків 9 мільйонів з 36. А на ділі, не в голосуванні, а в боротьбі, за більшовиків була в кінці жовтня і в листопаді 1917 року *більшість* пролетаріату і свідомого селянства, в особі більшості делегатів II Всеросійського з'їзду Рад, в особі більшості найактивнішої і найсвідомішої частини трудящого народу, саме тодішньої дванадцятимільйонної армії» ²⁵.

Однак у сільській місцевості більшість голосів одержали українські дрібнобуржуазні партії. Так, у Бердичівському повіті Київської губернії за них голосувало 87 002 з 106 714, за більшовиків — 1349 ²⁶, у Прилуцькому повіті Полтавської губернії — 71 529 голосів з 85 845, більшовики одержали 2039, УСДРП — 453, російські есери — 1974 ²⁷.

Ці дані свідчать, що більшовицьким організаціям України доводилось працювати в складних умовах своєрідного переплетення класових і національних відносин, а головне, долати шалений опір експлуататорських класів. Становище ускладнювалось тим, що боротьба йшла одночасно на два фронти: проти Тимчасового уряду й контрреволюційної Центральної ради, яка спекулюючи на національних почуттях українського народу, отруювала свідомість трудящих. Селянам важко було зразу розібратися в складній ситуації і правильно визначити своє місце в революційній боротьбі.

Склад Установчих зборів відображав уже пройдений етап революції і не відповідав співвідношенню сил, яке склалося в ході й після перемоги Жовтня по всій країні, в тому числі й на Україні. Адже під час складання списків «селянство,— писав В. І. Ленін,— не могло

²¹ Л. М. Спирин. Назв. праця, стор. 420—422; ЦДАЖР УРСР, ф. 3262, оп. 3, од. зб. 79, арк. 61. Дані по Чернігову — з ЦДАЖР УРСР (ф. 1133, оп. 1, од. зб. 53, арк. 44). Підраховано автором.

²² И. К. Рыбалко. Рабочий класс Украины на выборах во Всероссийское и Всеукраинское Учредительные собрания.— «История СССР», 1965, № 1, стор. 119.

²³ Там же.

²⁴ Підраховано на основі таблиці № 3 кн. Л. М. Спиріна, стор. 422—425, по Чернігівському гарнізону — з ЦДАЖР УРСР (ф. 1133, оп. 1, од. зб. 53, арк. 44), по Вінницькому з «Робочої газети» (Київ), 15 грудня 1917 р.; по Київському (по 20 виборч. дільницях з 23, що були в Києві) — з «Робочої газети», 1 грудня 1917 р.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 304.

²⁶ «Нова Рада», 10 грудня 1917 р.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 3261, оп. 1, од. зб. 79, арк. 72.

ще знати правди про землю і про мир, *не могло* відрізнити своїх друзів від ворогів, від вовків, одягнених в овечі шкури»²⁸.

Після перемоги Жовтня під лозунгом «Вся влада Установчим зборам!» зібралися всі вороги Радянської влади. В. І. Ленін закликав більшовиків «це сказати народові і народ нас схвалить»²⁹.

Керуючись цими ленінськими настановами, більшовики України викривали контрреволюційний лозунг «Вся влада Установчим зборам!»

«В Установчих зборах, як у фокусі, зібралися всі сподівання широких верств населення, але ми не можемо рахуватись з ілюзіями цих верств. Установчі збори для нас прийнятні тільки, як орган, що підтримує революцію»³⁰, — сказав 6 грудня 1917 р. Артем (Ф. А. Сергеев) на обласній конференції Донецько-Криворізького басейну.

Чітка і принципова позиція ЦК партії щодо Установчих зборів допомагала місцевим партійним організаціям правильно розібратися в суті подій. Так, у листі секретаріату ЦК РСДРП(б) до фракції більшовиків Сумської ради робітничих і солдатських депутатів 6 грудня 1917 р. зазначилося, що «тільки визнавши владу Рад, декрети про мир, землю, робітничий контроль, Установчі збори будуть виражати волю народу... Тільки так повинна вестись агітація плюс додання права Радам вимагати перевиборів там, де були неправильності, зловживання і т. д.»³¹

Установчі збори, відкриті 5 січня 1918 р., відхилили «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу», відмовились підтвердити декрети про мир, землю, перехід влади до рук Рад. ВЦВК, висловлюючи волю народу, розпустив Установчі збори. Цей акт був з радістю сприйнятий трудящими всієї країни.

Отже, наведені дані про боротьбу більшовиків України за маси в період виборної кампанії до Всеросійських Установчих зборів свідчать, що місцеві партійні організації в практичній роботі керувалися ленінським планом переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, вважаючи своїм основним завданням боротьбу за встановлення влади Рад. Оскільки лозунг Установчих зборів користувався популярністю серед частини трудящих, він був взятий на озброєння більшовицькими організаціями України.

Перемога Жовтневого збройного повстання в центрі країни, всебічна підтримка петроградського пролетаріату і готовність трудящих України боротися за Радянську владу переконували, що провідною силою соціалістичної революції є робітничий клас, керований партією більшовиків. Підсумки виборів до Всеросійських Установчих зборів показали, що партії необхідно було зміцнювати союз робітничого класу з трудовим селянством, як міцну запоруку встановлення Радянської влади на Україні.

²⁸ В. І. Л е н і н. Твори, т. 26, стор. 329.

²⁹ Там же, стор. 314.

³⁰ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.), К., 1962, стор. 95.

³¹ Там же, стор. 163.

ПЕТРО І І УКРАЇНА

В. А. ДЯДИЧЕНКО

Протягом багатьох десятиріч особа Петра І (300-річчя від дня його народження минуло в червні ц. р.) та його діяльність привертала увагу істориків різних напрямків. Російська дворянська і буржуазна історіо-

графія XVIII — початку XX ст. створила справжній культ цього царя-реформатора. Ще за життя Петра І прославлялися його державна і військова діяльність, реформи, які він провів. Справжньою апологетикою величі Петра І були 30-томна праця І. Голікова «Деяния Петра Великого» і «Дополнения к деяниям Петра Великого» (два випуски), видані наприкінці XVIII ст. Ця ж тенденція властива ґрунтовному дослідженню М. Устрялова «История царствования Петра Великого» та іншим книгам буржуазних вчених.

Революційні демократи, високо оцінюючи роль Петра І в історії Росії, вказували на класовий характер його реформ. Так, О. М. Радіщев називав царя «мужем необыкновенным», політика якого, однак, призвела до посилення кріпосницького гніту, а М. Г. Чернишевський, вбачаючи в ньому «ідеал патріота», разом з тим завжди наголошував на протилежності класових інтересів гнобителів і пригноблених.

Глибоко наукову оцінку діяльності Петра І вперше дали К. Маркс і Ф. Енгельс, характеризуючи його як «справді велику людину». В. І. Ленін підкреслював прогресивність петровських перетворень, спрямованих на ліквідацію відсталості Росії, для здійснення яких цар-реформатор не зупинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства.

На інших позиціях перебували українські націоналістичні історики. В писаннях М. Грушевського та представників його «школи» — О. Грушевського, С. Томашівського, М. Андрусяка, І. Борщака, Б. Крупницького та ін. — засуджувалися реформи Петра І, особливо ті, що стосувалися України.

«Великий майстер терору», за висловом М. Грушевського, Петро І чинив тут «палення, нищення, масові убивства, непотрібні, безцільні, в стилі середньоазійських «бичів людства». Його політика на Україні зводилася лише до «кривавого, нестримного терору»¹. Це, на думку М. Грушевського, призвело до економічного і культурного занепаду України. Вони протиставляли Петрові І гетьмана І. Мазепу, який нібито захищав інтереси українського народу від деспота-царя. Ці ж тенденції — всіляке приниження ролі Петра І і голосливе, всупереч історичним фактам, вихваляння Мазепи — характерні й для сучасної зарубіжної буржуазно-націоналістичної історіографії.

Якою ж була справжня роль в історії українського народу цього видатного державного діяча, політика якого вражала його сучасників у Росії і в усій Європі — королів, міністрів, дипломатів, полководців, письменників? Як вплинули його реформи на економічний, політичний і культурний розвиток? В одному повідомленні важко розкрити всі питання цієї проблеми. Тому зупинимося лише на кількох основних її аспектах — зовнішньо- і внутрішньополітичній діяльності, реформах у галузі культури.

Російським царем Петро І був проголошений формально ще десятирічною дитиною, в 1682 р. Однак фактично управляти країною почав з осені 1689 р., коли внаслідок державного перевороту царівна Софія та її прибічники були усунуті від влади. Відтоді його діяльність була пов'язана із Україною, насамперед з Лівобережжям, Слобожанщиною та Запоріжжям, які входили до складу Російської держави. Наприкінці XVII ст. зовнішньополітична обстановка залишалася дуже складною. Правлячі кола Польщі не відмовилися від надій на повернення Лівобережжя під свою зверхність. З півдня Росії загрожували Туреччина і Кримське ханство, а з північного заходу — Швеція.

Саме в цей складний і бурхливий час до влади прийшов Петро І.

¹ Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 92, Львів, 1909, стор. 9—10.

Людина великого державного розуму, він, за словами Ф. Енгельса, «...розглядів, намітив і почав здійснювати основні принципи російської політики... щодо Швеції, Туреччини, Персії, Польщі...»².

Одним з перших кроків російського царя була боротьба проти турецьких і татарських агресорів, які особливо дошкуляли українському народові. Вони майже щороку вторгалися на Лівобережжя, руйнуючи міста й села, захоплюючи в полон сотні й тисячі людей. Проте Петро I мріяв не лише про захист населення цих земель від загарбників, а й про вихід до Чорного моря — одного з найважливіших морських шляхів. Захопивши південь України, султанська Туреччина і Кримське ханство тримали там свої війська, флот, будували фортеці. Турецько-татарське панування негативно впливало на економічне життя України. Неможливо було освоювати й заселяти родючі землі півдня. Дуже повільно розвивалися економічні й культурні зв'язки з країнами Близького Сходу. Окремі, хоч і успішні, походи українського козацтва проти татар і турків не приносили жаданого визволення населенню півдня України. Для цього було необхідно завдати нищівного удару туркам і татарам. Тому боротьба Петра I за здобуття морського узбережжя на півдні відповідала корінним, життєвим інтересам українського народу.

Азовсько-дніпровські походи були здійснені наприкінці XVII ст. для того, щоб відкрити шлях до Дніпра і Дону, до Чорного моря. Про це свідчив лист царя, в якому підсумовувалися результати воєнних дій 1695 р. В ході їх російські й українські війська «врата і свободний путь на Черное море Днепром войскам нашим отворили...»³. В тогочасному листуванні між російським та австрійським урядами підкреслювалося, що внаслідок походу «на Чёрное море запорожским нашим войскам путь отворили...»⁴.

Передові діячі України добре розуміли значення результатів цієї боротьби для українського народу. Так, тогочасний літописець, військовий канцелярист С. Величко оцінював їх як повернення старовинних українських земель: «...По стародавнему отворилися ворота и в невозбранной навигации Днепром в лиман Очаковский, в тое ж Эвксинское море...»⁵.

Відомо, що в обох азовських походах брали найактивнішу участь українські козацькі полки. Саме козаки в 1695 р. захопили фортеці на Дніпрі, а пізніше штурмували Азов. В одному з документів зазначалося, що «с великою охотою сие ратные люди творят...»⁶. І після закінчення азовських походів українське козацьке військо неодноразово здійснювало походи на південь, завдаючи відчутних втрат ворогові.

Після поразки, якої зазнала Туреччина в 1695—1696 рр., вона була змушена погодитися вести мирні переговори. В 1695 р. між Росією і Туреччиною підписано перемир'я, а 1700 р. — Константинопольський мирний договір. Боротьба на півдні на деякий час припинилася. Однак вороги продовжували там хазяйнувати, хоча вже й побоювалися вторгтися на інші українські землі. Це мало велике значення для українського народу.

Напруженим залишалося становище на західних кордонах. Панівні кола шляхетської Польщі, незважаючи на невдалі спроби загарбати Україну в другій половині XVII ст. і на укладення мирних договорів

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 19.

³ Письма и бумаги Петра Великого, т. I, Спб., 1887, стор. 82.

⁴ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. VII, Спб., 1864, стор. 987.

⁵ Летопись С. Величко, т. III, К., 1855, стор. 272.

⁶ Памятники дипломатических сношений..., т. VII, стор. 1090.

1667 і 1686 рр., не відмовилися від своїх реваншистських планів. Вони розраховували на вихідця з шляхти Івана Мазепу, який тоді очолював гетьманський уряд на Лівобережжі і вів таємні переговори з польськими магнатами. Людина обережна, досвідчена в політиці, Мазепа проводив їх через осіб, далеких від української старшини, — відставного болгарського архієрея, польську графиню Дульську та ін. Він старанно приховував свої справжні наміри і удавав з себе вірного слугу Петра I, виконавця, за його висловом, «богоподобної царської волі».

Ці дії гетьмана призвели до того, що загроза нового нападу шляхетської Польщі на Україну стала цілком реальною. В 1689 р. представник польської адміністрації немирівський комендант Бринк писав: «Здесь идет гораздо слава, что с Москвой война будет»⁷. В лівобережних полках і населених пунктах було спіймано польських розвідників, посланих для підпалювання міст і сіл та збирання даних про розташування й кількість військових сил Росії⁸.

Згодом становище ще більше загострилося. Польські війська почали розмішуватися в Білій Церкві, Слободищі, П'ятці, Котельві, Бердичеві та інших місцевостях поблизу Києва. Звідусіль до російського уряду надходили відомості про майбутній похід Польщі на Лівобережну Україну. Про це, зокрема, неодноразово повідомляв російський резидент у Варшаві І. Волков⁹. Київський воєвода князь Борятинський доносив у 1696 р. в Москву: «У поляков намерение совершенное, чтобы Украину к себе превратить» і повідомляв про свої сумніви щодо вірності Мазепи Росії: «Посылки у них (поляков.— В. Д.) к гетьману Мазепе частые». Крім того, Мазепа «держит у себя в милости и призрении только полки охотничьие, компанейские и сердючкие, надеясь на их верность, и в этих полках нет ни единого человека природного козака — все поляки»¹⁰. На жаль, ці повідомлення Борятинського не були враховані російським урядом. А наступні події підтвердили їх правильність.

Зважаючи на агресивні плани Польщі, російський уряд — і в цьому безсумнівна заслуга Петра I — вжив дійових заходів для захисту України. В той час як Мазепа готував відновлення на Україні польсько-шляхетського гніту, Петро I прагнув дати нищівну відсіч загарбникам. Військам Білгородського і Сівського розрядів було наказано терміново готуватися до походу, а гарнізони в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині значно збільшені, і в них завезено великі запаси бойового спорядження і провіанту¹¹.

Все це змусило правлячі кола шляхетської Польщі на деякий час відкласти напад на Лівобережжя. Вирішальну роль у цьому відіграли також успішні дії російських та українських військ на півдні і укладення мирних договорів з Туреччиною, що дало змогу зібрати значні сили на західних кордонах.

Однак наприкінці XVII ст. Росії почала загрожувати Швеція, яка ще на початку XVII ст. загарбала російські володіння в Прибалтиці — давній вихід до північних морських шляхів. Це негативно вплинуло на економічний розвиток Російської держави та її обороноздатність. Жодна велика нація, зауважував з цього приводу К. Маркс, ніколи не мирилася з тим, щоб її морські узбережжя і гирла рік були від неї відірані. Проте боротьба йшла не лише за повернення Росії життєво необ-

⁷ ЦДАДА СРСР, ф. 229, Книги Малороссийского приказа, № 64, арк. 130.

⁸ Там же, кн. 62, арк. 346—443 зв.

⁹ Там же, арк. 394/491, 402/499.

¹⁰ С. Соловьев. История России с древнейших времен, т. III, М., 1960, стор. 1220—1221.

¹¹ ЦДАДА СРСР, ф. 229, Книги Малороссийского приказа, № 62, арк. 8/90, 454; кн. 64, арк. 404—418.

хідних земель. Північна війна свідчила, що Карл XII мріяв про встановлення шведського панування на всьому Сході Європи і поневолення всіх східнослов'янських народів.

Початок війни був невдалим для Росії. Здобувши легку перемогу під Нарвою в листопаді 1700 р. і поставивши, як вважав шведський король, Росію на коліна, він спрямував основні сили проти Польщі. Польська армія зазнала поразки, Варшава і Краків були окуповані шведами, а на престолі опинився ставленик Карла XII — магнат С. Лещинський, відомий противник Росії й України. Справа ускладнювалася й тим, що гетьманом українського козацтва залишався Мазепа, який плів павутиння змови ще наприкінці XVII ст. Таємні зносини Мазепа з Польщею та Швецією завершилися укладенням у 1708 р. таємних угод. Мазепа зобов'язався надати шведам зимові квартири і провіант у Стародубі, Мглині, Новгороді-Сіверську та інших українських містах, відрядити їм на допомогу 50-тисячне військо.

Угода з Польщею повністю викривала справжні наміри Мазепа. Всі лівобережні українські землі, Київ, а також Смоленщина мали перейти під владу Речі Посполитої, а в нагороду за це гетьманові було обіцяно князівський титул з наданням, на правах спадкового володіння, двох білоруських воєводств — Полоцького і Вітебського¹².

Про намагання Мазепа поневолити Україну свідчили придворний історик Карла XII Г. Адлерфельд, учасник походу шведський майор, український полковник Д. Апостол. Та й сам гетьман неодноразово заявляв, що Україна — спадкове володіння польського короля. Про це він, зокрема, писав 5 грудня 1708 р. С. Лещинському¹³. Наведені факти викривають вигадки українських буржуазних націоналістів про те, нібито Мазепа захищав свободу і незалежність України. Так, 1948 р. у Вінніпегу (Канада) видана книга під гучною назвою «Велика історія України». В ній містяться брехливі твердження про «незалежну політику» Мазепа, про те, ніби з його ім'ям зв'язані «прапор і програма української державності»¹⁴. Відомий націоналіст Б. Крупницький і фальсифікатор історії України К. Меннінг постійно проповідують, що Мазепа мав «своєю метою свободу України» і «палко бажав бачити Україну вільною»¹⁵.

Весь український народ — селяни, міщани, козаки, переважна більшість старшини — рішуче виступив проти планів Мазепа, за союз з Росією. І цим прагненням народних мас відповідали розроблені і здійснювані Петром оборонні заходи. Заздалегідь зміцнювалися укріплення українських міст. Так, солдати російського гарнізону і козаки майже всіх городових і охотницьких сил у 1706—1707 рр. відновлювали і розширювали кріпосні споруди в Києві, в 1707—1708 рр. — у Стародубі, Ромнах, Ніжині й Полтаві¹⁶. Зводилися великі земляні вали, оточені ровами шириною 5—10 м, греблі — 2—3 м, башти-«скородумки», порохіві погребі тощо.

Одразу після вторгнення шведів на Україну розгорнулася справжня народна війна, якій Петро I надавав великого значення. Ще до нападу загарбників за наказом російського царя створювалися запаси зброї.

¹² Н. И. Костомаров. Исторические монографии и исследования, кн. VI, т. 16, Спб., 1906.

¹³ Источники Малороссийской истории, ч. II, стор. 196.

¹⁴ Велика історія України, Вінніпег, 1948, стор. 523—527.

¹⁵ "The Ukrainian Quarterly", 1956, v. 12, № 1; С. А. Manning. The Story of the Ukraine, 1947, стор. 98.

¹⁶ ЦДАДА СРСР, ф. 229, Книги Малороссийского приказа, № 98, арк. 240—241 зв.; ф. Малороссийские подлинные акты, жовтень 1706 р.; Полтавська битва, К., 1940; М. Судненко. Материалы для отечественной истории, т. II, К., 1854, стор. 97—98; Труды Русского военно-исторического общества, т. I, Спб., 1909, стор. 129.

Лише в березні 1706 р. було дано розпорядження виготовити для жителів 20 тис. бердишів та списів і 3 тис. самопалів¹⁷. В маніфесті від 6 листопада 1708 р. Петро I закликав український народ боротися проти шведів: «Всяку шкоду приключать и загонами и по лесах и переправам людей их побивать... и за отчизну свою мужественно против оных стоять»¹⁸.

В історичній науці ґрунтовно досліджено підготовку і хід Північної війни, зокрема події 1708—1709 рр. на Україні. В багатьох джерелах відображено героїчну боротьбу українського народу проти шведської навали. Російською армією, яка оточила війська Карла XII і розгромила їх, керував Петро I. Його талант полководця найповніше розкрився в кампанії 1708—1709 рр., яка вплинула на хід Північної війни.

Діяльність Петра I, як представника і виразника інтересів панівного класу царської Росії, особливо яскраво проявилася в його внутрішній політиці. Він розумів необхідність проведення корінних реформ державного управління. Основним наслідком цих перетворень було посилення абсолютизму — форми монархії, за якої влада повністю належить імператорові, королю або царю. В. І. Ленін характеризував абсолютистську монархію як таку, коли «цар видає закони, призначає чиновників, збирає і витрачає народні гроші *без всякої участі народу в законодавстві і в контролі за управлінням*»¹⁹. Петро I сміливо руйнував старі традиції, поступово ліквідувавши боярську думу, яка обмежувала владу царя. Замість неї було створено Сенат, що складався з чиновників, підпорядкованих безпосередньо імператорові, і виконував його розпорядження.

Прикази (їх кількість на той час досягла півсотні), які працювали надто повільно, замінили колегіями, що відали тільки певними галузями управління. Із створенням Духовної колегії (згодом перейменованої в Правительствующий Синод) діяльність церкви повністю контролювала царська влада. Посада патріарха — глави російської церкви — була ліквідована. В країні запроваджено систему прокурорського нагляду; генерал-прокурор підлягав лише цареві.

Було централізовано і місцеве управління. В 1708—1710 рр. країну поділено на вісім губерній. В руках губернаторів, призначених урядом, зосереджувалася адміністративна, військова та судова влада.

Запроваджуючи нову, єдину в усій країні, систему адміністративного поділу, царизм грубо порушував історичні традиції і автономний устрій окремих народів Російської імперії — башкирів, народів Поволжя, Сибіру, Півночі. Таку ж політику проводив Петро I й на Україні. Однак внутрішні та зовнішньополітичні обставини змушували його діяти тут поступово і обережно. На початку царювання Петра I, у 80—90-х роках XVII ст., російський уряд мало втручався у внутрішні справи Гетьманщини. Показовою в цьому відношенні була відповідь царських урядовців на надісланий гетьманом у 1692 р. до Москви звіт про фінанси. Останньому було вказано, що він не повинен надсилати подібні звіти, оскільки «не токмо те збори, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городах ведает он, гетман»²⁰. Утримуючись від безпосереднього втручання у внутрішні справи України, царизм, однак, пильно стежив за діяльністю старшинської адміністрації. Сюди приїжджали царські посланці, які на місці знайомилися з становищем. Гетьмани надсилали до Москви повідомлення про військові справи, найважливіші політичні події тощо.

¹⁷ Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, Спб., № 1113, 1114.

¹⁸ Письма и бумаги Петра Великого, т. VIII, вып. 1, № 2816.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 235.

²⁰ ЦДАДА СРСР, ф. 229, Книги Малороссийского приказа, № 65, арк. 112.

Політика централізації, здійснювана Петром І, була узаконена рядом актів, що стосувалися управління Україною. Обрання нових гетьманів і раніше контролювали царські урядовці. А за наказом Петра І його уповноважений на виборах В. Долгорукий просто примусив полковників — учасників ради «обрати» на цю посаду І. Скоропадського. На відміну від попередніх виборів, цар не дозволив складати нову редакцію традиційних «Статей», що визначали державно-політичне становище України. Гетьманську резиденцію було перенесено в м. Глухів, ближче до російських кордонів.

Все це було, однак, лише підготовчими кроками. Петро І вважав за необхідне встановити постійний контроль за діяльністю гетьмана і старшини. Царською грамотою 1709 р. гетьмана І. Скоропадського було повідомлено, що до нього призначається царський стольник Ізмайлов «для решения с общего совета государственных дел». З того часу при гетьмані постійно перебував російський резидент.

Найістотнішим обмеженням автономії України було створення за указом Петра І від 29 квітня 1722 р. так званої Малоросійської колегії — нового вищого органу управління Україною, що мав керувати нею разом з гетьманом. Колегія складалася з шести російських офіцерів на чолі з президентом-бригадиром С. Вельяміновим. Українське духовенство надалі також мало підпорядковуватися цій колегії. В царському указі її створення мотивувалося різними недоліками в управлінні Україною і насильством старшини, хоча справжньою причиною була політика централізації, що її проводив царський уряд.

Петро І вживав рішучих заходів щодо контролю за діями місцевої старшинської адміністрації. Згідно з царською грамотою 1715 р. було встановлено новий порядок призначення на посади полкової старшини й сотників. У 1722 р. в найважливіші міста Гетьманщини призначено царських комендантів, без відома і згоди яких українські полкові органи не могли розв'язувати ніяких питань. Українськими полковниками стало багато російських офіцерів та іноземців.

Такі ж реформи проводилися й на Слобідській Україні, яка раніше була автономною. З 1708 р. вона поділена на губернії. Діяльність полкової влади контролювали царські губернатори, а з 1709 р. — російські воєначальники і білгородський воєвода.

Всі ці заходи обмежували права і привілеї української старшини, яка намагалася одноособово панувати на Україні. Разом з тим політика централізації призвела до погіршення становища народних мас, з яких стягувалися численні грошові та натуральні збори на утримання царських військ. Десятки тисяч людей працювали на будівництві фортець і каналів.

Старшина протестувала проти обмежень «старовинних прав» України, проти ліквідації здобутків визвольної війни 1648—1654 рр., насилаючи до Петра І чолобитні і виряджаючи посольства. Але її опозиційний рух — зокрема виступи наказного гетьмана П. Полуботка в 1723 р., які значною мірою відбивали інтереси різних верств українського населення, — був придушений Петром І. За його наказом П. Полуботок та інша старшина була викликана до Петербурга і там заарештована. Полуботок помер в ув'язненні. Незважаючи на клопотання, цар не дозволив провести вибори нового гетьмана, і з 1723 р. Україною управляла лише Малоросійська колегія. Остання значно збільшила грошові збори з населення. В 1722 р. вони становили 45,5 тис. крб., а в 1724 р. — 241, 3 тис. З 1723 р. козацьким військом командував російський воєначальник князь М. Голіцин, полковниками призначалися тільки російські офіцери.

Таким чином, Петро І зробив істотні кроки в напрямку обмеження автономії України. Його політика підкорення національних окраїн Росії була складовою частиною загальної колоніальної політики царизму, спрямованої на посилення експлуатації й гноблення народних мас.

Разом з тим, у першій чверті XVIII ст. царський уряд порівняно мало втручався в економічне життя України, насамперед у відносини між феодалами й селянами. Основний напрямок політики Петра І полягав у посиленні закріпачення і визиску народних мас. Заборонялися переходи, жорстоко карали біглих селян і солдатів. Однак становище селян України визначалося законодавством Гетьманщини. Українські феодали — козацька старшина, шляхта, вище духовенство — так само, як і російське дворянство, поступово закріпачували селянство. В царських грамотах, якими підтверджувалося право старшини й монастирів на володіння маєтностями в Україні, про повинності селян зазначалися лише стереотипні фрази: «владеть... как о том в вышеизображенных ему гетманских универсалах изображено».

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. становище селянства Гетьманщини різко погіршилося. Проте це була «заслуга» гетьманської влади, насамперед тодішнього гетьмана Мазепи. Великий поміщик (йому належало понад 100 тис. селян на Лівобережжі й майже 20 тис. у сусідніх російських повітах), Мазепа виступав за покріпачення селянства. Йому подобалося становище в Польщі, де панувало всесилля магнатів — «королев'ят», а народні маси були повністю безправні. Тому універсалом 1701 р. він узаконив на Лівобережжі введення панщини, а 1706 р. під загрозою найжорстокіших покарань позбавив селян права оселятися на слободах. Мазепа першим з українських гетьманів дозволив роздавати окремих селян і навіть цілі сім'ї без землі в кріпаки. Так, у 1709 р. він наказав «трех человек свободных пану Ивану Силиту» віддати «в подданство»²¹. Саме в цей час (у 1688, 1690 та інших роках) старшинська рада неодноразово приймала рішення про заборону вступу селян до козацьких полків. Сильно зросли натуральні та грошові повинності. Отже, українські феодали проводили таку ж політику закріпачення народних мас, як і уряд Петра І.

Спільними зусиллями царизм і український гетьман Мазепа та його наступники придушували народні рухи. В 1688 р., коли на Лівобережжі розгорнулася антифеодальна боротьба селян і козаків, Мазепа надіслав до Москви листа з проханням допомогти «от своевольных людей... зло устранили и уняли»²². Під час нових виступів народних мас у 1695 р. Мазепа наказав позабирати всі козацькі гармати і поставити їх поблизу його шатра, який цілодобово охороняли 500 царських стрільців. На кожній зупинці війська споруджували дві шибениці, щоб залякати повстанців²³.

Відомо, з якою жорстокістю розправлявся Петро І з «бунтівниками»: їх вішали, четвертували, таврували, відрубували голови. Коли в 1707—1708 рр. розгорнувся великий антифеодальний рух під проводом К. Булавина, Петро І наказав негайно розправитися з повсталими, підкреслюючи, що «эта сарынь (сарана.— В. Д.) кроме жесточи унята быть не может». Рука в руку з Петром І і російськими феодалами діяли й українські магнати. Так, за свідченням сучасника-літописця, в 1687 р., під час придушення виступу українських селян і козаків, «едним вин-

²¹ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка, Чернигов, 1901, стор. 293—294, 396—397.

²² ЦДАДА СРСР, Дела малороссийские, 1688, № 72, арк. 41, 56, 57.

²³ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К., 1888, стор. 271.

нейшим руки и ноги поламано, другим головы неистовие оттинано, трети на шибеницах вешано, четвертих на худобах карано, з пятах глупство киями выгоняно»²⁴.

Здійснюючи ряд заходів, що сприяли піднесенню економіки Росії, розвиткові її промисловості й торгівлі, Петро I поширював їх дію й на Україну. Хоча в них були заінтересовані, насамперед, російські феодали, їх здійснення мало певний позитивний вплив і на розвиток української економіки. Це стосується, в першу чергу, заборони імпорту в імперію, в тому числі й на Україну, вовни та овечих шкур, різних тканин, голок, панчох. Позитивним кроком було заснування на Україні перших мануфактур: Путивльської суконної в 1719 р. (в с. Глушкові) і казенної тютюнової — в Охтирці, парусно-полотняної — в м. Топаль у 1720 р., розширення Бахмутських і Торських соляних заводів. На мануфактурі в Києві вироблявся високоякісний шовк-сирець. Почалися розвідки корисних копалин у Донбасі. Партії розвідників були послані «на р. Днепр и речки, которые тут в Днепр пали, для осмотра и сыску каменного угля».

Разом з тим, простежується тенденція підкорення економіки України інтересам російського дворянства. Царизм контролював українську торгівлю, адже Петро I зобов'язав старшину й купців торгувати лише через російські північні та північно-західні порти. Це подовжувало торгові шляхи, але гарантувало купців від насильств і утисків з боку польських і литовських панів та урядовців²⁵. До того ж, українські купці часто повністю або частково звільнялися від мита. Селітру та деякі інші товари дозволялося вивозити лише в Росію. Ці заходи сприяли розвиткові українсько-російських економічних зв'язків.

З ім'ям Петра I зв'язані й реформи в галузі культури. За попередні століття російський народ вніс багато цінного в скарбницю світової культури. Проте ще сильно давалася взнаки певна відсталість Росії від передових країн Європи. Тому за наказом Петра I було відкрито школи для підготовки спеціалістів з різних галузей знань — Вища морська (навігаційна) школа, інженерні, медичні, канцелярські та інші школи; видавалися підручники, календарі, перша в країні газета «Ведомости»; підготовлено заснування Академії наук.

Ці реформи мали прогресивне значення й для України. Тут продавалися російські книги, підручники. Чимало українців навчалося в учбових закладах Росії. Петро I високо цінував Київську академію — визначний центр освіти й науки всієї Східної Європи. Царськими грамотами 1694 і 1701 рр. за нею було закріплено права і привілеї вищого учбового закладу. Під час перебування в Києві Петро I особисто відвідав Академію.

Викладач Академії, вчений і культурний діяч Феофан Прокопович (1681—1736) виступав пристрасним пропагандистом петровських реформ. У своїх трактатах і промовах він гнівно картая їх противників, насамперед опозиційне духовенство. В його віршованій трагікомедії «Володимир», поставленій студентами Академії, прославлялася реформаторська діяльність Петра I, висміювалися захисники старовини. В патріотичній оді «Ерікіпіон» він описував перемогу під Полтавою. Спроби Мазепи відірвати Україну від Росії і віддати її під владу Польщі Прокопович засуджував у поемі «Каяття запорожця». Вчений брав активну участь у написанні праці про діяльність Петра I.

Здійснена Петром I реформа російського алфавіту і запровадження так званого громадянського шрифту позитивно вплинули на розвиток

²⁴ Летопись С. Величко, т. III, стор. 54.

²⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 229, Книги Малороссийского приказа, № 65. арк. 93, 114 зв.

російського та українського скоропису: було значно спрощено й уніфіковано написання літер.

Реформи Петра I в галузі культури також мали класовий характер. Саме централізаторська політика царизму зумовила обмеження українського книгодрукування. Так, чернігівському архієпископові А. Стаховичу було наказано «как в Киевском Печерском, так и в Черниговском Ильинском монастырях церковные старого издания книги печатать, соглася и исправя наперед с великороссийскими такими ж церковными новой печати книгами, дабы никакой розни и особого наречия в оных не было...»

Радянській історичній науці властива об'єктивна, основана на незаперечних фактах оцінка ролі Петра I в історії нашої країни. Діяльність цього царя мала прогресивне значення. Особливо яскраво талант Петра I виявився у військовій і морській справі. Видатний полководець і флотоводець, організатор збройних сил Російської держави, засновник російської військової школи, Петро I був, крім того, далекоглядним дипломатом. Під його керівництвом Росії вдалося нейтралізувати Туреччину і переможно закінчити Північну війну, що дало змогу увійти їй в число великих держав. Реформи Петра I залишили глибокий слід і в галузі культури. Все це мало велике значення й для України. З допомогою Росії український народ був врятований від поневолення Туреччиною і Польщею. Значно зросли економічні, політичні й культурні зв'язки між Україною та Росією.

Разом з тим, Петро I був царем-кріпосником, який проводив політику жорстокого гноблення і покріпачення народних мас, нещадно придушував народні повстання. В цьому його підтримували українські феодали — козацька старшина і вище духовенство. Інтересами панівних класів Росії було продиктоване обмеження автономії України, дедалі більше підкорення її Російській монархії.

До 90-річчя від дня народження Г. Димитрова

ГЕОРГІЙ ДИМИТРОВ — БУДІВНИК НОВОЇ, СОЦІАЛІСТИЧНОЇ БОЛГАРІЇ

КРИСТЮ ЄВТИМОВ,
Генеральний консул Народної Республіки Болгарії в Києві

90-річчя від дня народження вождя і вчителя болгарського народу, творця нової, соціалістичної Болгарії, видатного діяча світового комуністичного руху Георгія Димитрова відзначають не лише трудящі нашої країни, а й комуністичні та робітничі партії, прогресивні сили всього світу. Життя мужнього революціонера ленінської школи є прикладом боротьби за велику справу робітничого класу, перемогу комунізму. Він був полум'яним патріотом і послідовним інтернаціоналістом, щирим другом Країни Рад, поборником вічної й непорушної болгаро-радянської дружби, дружби й братерства між балканськими та всіма народами світу.

Георгій Димитров пройшов тяжкий, але славний шлях від робітника-друкаря до керманіча Комінтерну. Він завжди був вірний ідеям марксизму-ленізму, інтересам робітничого класу, палко вітав Великий Жовтень, вивчав досвід російських робітників і селян, які здобули перемогу під керівництвом ленінської партії.

У вересні 1923 р. Георгій Димитров і Василь Коларов керували першим у світі збройним народним антифашистським повстанням. Після його поразки Георгій Димитров змушений був емігрувати. Перебуваючи за кордоном, він займав керівні посади у Виконкомі Комінтерну та керував Закордонним бюро БКП. В той тяжкий час він наполегливо відстоював вересневу лінію партії, справу збройного повстання, ідею єдиного фронту робітників і селян, енергійно боровся проти ренегатів і правих ліквідаторів, а згодом — лівих сектантів, які тимчасово захопили керівництво в партії і своєю авантюристичною політикою затримували її перетворення в партію ленінського типу.

1933 р. в Берліні Георгій Димитров був заарештований фашистами за сфабрикованим обвинуваченням у підпалі рейхстагу. На Лейпцігському процесі (21 вересня—23 лютого) він сміливо викривав фашизм, завдавши йому першої морально-політичної поразки. Неспроможність обвинувачень, масовий рух протесту трудящих і рішуча позиція СРСР змусили фашистів звільнити мужнього революціонера, який незабаром став Генеральним секретарем Виконкому Комінтерну. Він вважав фашизм відкритою терористичною диктатурою великого капіталу, найреакційніших мілітаристських кіл, які готували нову світову війну.

Георгій Димитров був одним з визначних теоретиків створення єдиного антифашистського фронту. Він переконливо показав не тільки антикомуністичний, а й антинародний характер фашизму, який був виявом кризи буржуазного ладу, доводив, що лише згуртування демократичних і прогресивних сил навколо комуністів, робітничого класу дасть змогу запобігти наступові агресії та війні. Георгій Димитров закликав комуністів очолити масову боротьбу проти коричневої чуми, в ім'я згур-

тування сил співробітничати навіть з нестійкими союзниками та окремими буржуазними діячами. Однак це не повинно було заважати боротьбі за соціалізм. Отже, Георгій Димитров ґрунтовно засвоїв лєнінське вчення про соціалістичну революцію, що давало йому змогу вміло знаходити необхідну ланку, від якої залежав дальший розвиток усього революційного процесу.

Розроблений VII конгресом Комінтерну генеральний курс революційної боротьби та комуністичного руху мав важливе значення й для БКП, яка після вигнання лівосектантів з керівних органів повела справжню масову роботу, вміло поєднуючи легальні й нелегальні її форми, висуваючи зрозумілі й близькі широким масам лозунги: «Відновлення Тирновської конституції!», «За мир!», «Проти паліїв війни!» Це дало змогу домовитися з деякими демократичними і дрібно-буржуазними партіями про спільні акції під час виборів, зробити перші кроки до створення широкого народного фронту.

Внаслідок цього до початку другої світової війни БКП організаційно та ідейно зміцніла. Маючи великий авторитет і вплив на маси, партія виявилася спроможною організувати й очолити збройну боротьбу болгарських патріотів проти фашизму і забезпечити перемогу соціалістичної революції.

Під час другої світової війни Георгій Димитров подавав велику допомогу комуністичним партіям у керівництві збройною боротьбою народів проти гітлерівських окупантів, а також у згуртуванні антифашистських сил навколо Радянського Союзу.

В 1942 р. за ініціативою Георгія Димитрова був створений Вітчизняний фронт — бойовий союз усіх патріотичних і прогресивних сил Болгарії. Їм вдалося відстояти і зберегти народну єдність і після перемог над фашизмом. Комуністи складали основне ядро Вітчизняного фронту, докладали всіх зусиль до того, щоб створити атмосферу довіри між діячами різних партій, які прагнули врятувати батьківщину від національної катастрофи. Разом з БКП у Вітчизняному фронті брали участь Болгарський землеробський народний союз (БЗНС), Болгарська соціал-демократична партія (БСДП), Радикальна партія (РП) і політична військова буржуазна партія «Звено». Необхідно було подолати хитання, а інколи й опір, окремих представників цих партій, які були проти збройних дій, вести наполегливу боротьбу з буржуазією, що намагалася перехопити у комуністів керівну роль у Вітчизняному фронті, щоб самій вилити на політичне життя країни.

Але розрахунки реакції не справдилися. Через радіостанцію «Христо Ботев» Георгій Димитров викрив підступні плани буржуазії і вказав, що врятувати Болгарію можна, лише розірвавши ганебний союз з Німеччиною.

Переможний наступ Радянської Армії на Балканах дав змогу болгарському народові під керівництвом БКП взяти владу до своїх рук і розпочати будівництво соціалізму. Георгій Димитров розумів, що історичне завдання побудови соціалістичного суспільства в Болгарії насамперед залежить від зміцнення керівної ролі Комуністичної партії, її політичної зрілості, вміння застосовувати принципи марксизму-лєнінізму в конкретних умовах. У діяльності Георгія Димитрова як будівника нової, соціалістичної Болгарії чільне місце займає постійне піклування про розвиток і зміцнення Комуністичної партії в нових історичних умовах, коли вона взяла до своїх рук кермо управління державою. «Сили комуністичної партії,— вказує Т. Живков,— він вбачав у розширенні й зміцненні її зв'язків з народними масами, в боротьбі за дальший розвиток соціалістичного демократизму, соціалістичного суспільного і дер-

жавного ладу, в умінні правильно визначати свої програми, стратегічні й тактичні завдання, вести рішучу боротьбу за їх здійснення»¹.

Після перемоги 9 вересня 1944 р. Георгій Димитров допомагав ЦК БКП нормалізувати політичне життя в країні. Зокрема, під його керівництвом партія відстоювала єдність народних сил Вітчизняного фронту, послідовно проводила в життя накреслені програмою завдання, очолила маси і спрямувала їх політичну активність.

Реакційна опозиція, заохочувана представниками імперіалістичних держав у Союзній контрольній комісії, намагалася розбити єдність Вітчизняного фронту, ізолювати комуністів і таким чином підготувати ґрунт для реставрації буржуазного ладу. Однак болгарські комуністи дали рішучу відсіч усім спробам перетворити Вітчизняний фронт на звичайну міжпартійну коаліцію для розподілу міністерських місць. Вітчизняний фронт став суспільно-політичною організацією, яка діяла під керівництвом Комуністичної партії, здійснюючи програму будівництва соціалізму.

Народна влада сміливо здійснила аграрну реформу, а після підписання мирного договору — й націоналізацію промислових підприємств. В цей період був проведений референдум щодо проголошення Народної Республіки Болгарії. В народній Конституції, що стала основою соціалістичної перебудови життя країни, законодавчо закріплювалися революційні завоювання трудящих.

В ході будівництва соціалістичного суспільства БКП зміцнювала свої лави, набувала партії в закладенні основ соціалізму. Найбільша увага приділялася соціалістичній індустріалізації, оскільки це давало змогу подолати економічну відсталість країни, забезпечити швидкий розвиток продуктивних сил, зміцнити керівну роль робітничого класу в суспільстві, поліпшити матеріальний добробут і підвищити культурний рівень трудящих. «Ми повинні за 15—20 років, — указував він, — досягти того, чого інші країни в інших умовах досягли за ціле сторіччя»².

У своїй доповіді на V з'їзді БКП Георгій Димитров визначив програмні завдання партії в закладенні основ соціалізму. Найбільша увага приділялася соціалістичній індустріалізації, оскільки це давало змогу подолати економічну відсталість країни, забезпечити швидкий розвиток продуктивних сил, зміцнити керівну роль робітничого класу в суспільстві, поліпшити матеріальний добробут і підвищити культурний рівень трудящих. «Ми повинні за 15—20 років, — указував він, — досягти того, чого інші країни в інших умовах досягли за ціле сторіччя»².

Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1949—1953 рр. передбачав удосконалення добувної промисловості, створення національних металургійної, машинобудівної та інших галузей. Георгій Димитров закликав комуністів учитися по-новому керувати народним господарством, підготувати необхідну кількість спеціалістів, широко розгортати соціалістичне змагання, популяризувати досвід передовиків виробництва. У доповіді Георгія Димитрова, а також у ряді рішень ЦК ставилися питання про підвищення керівної ролі партії, дотримання ленінських принципів і норм внутріпартійного життя та партійної демократії. Георгій Димитров вважав, що останнє поняття включає в себе непримиренну боротьбу проти фракцій, фразерства та відірваності керівників від партійних мас, суворе дотримання партійної та державної дисципліни, розвиток критики знизу. Велику увагу він приділяв збереженню чистоти і єдності партійних лав. Цьому, на його думку, мав сприяти правильний добір кадрів, поєднання мудрості досвідчених працівників з енергією і дерзанням молодих.

¹ «Ново време» (орган ЦК БКП), 1972, № 3, стор. 8.

² Г. Димитров. Съчинения, т. 14, стор. 314.

Всім відоме батьківське піклування Георгія Димитрова про молоде покоління Болгарії — будівників нового суспільства. Під його керівництвом була здійснена демократизація освітньої справи, відкрито чимало середніх загальноосвітніх та професійних шкіл. Для тих, хто з вини фашистського режиму не здобув освіти, були створені умови для навчання. Внаслідок цього в середовищі робітничого класу та інших верств трудящих виросли віддані справі соціалізму кадри, які стали активними будівниками нового суспільства.

Георгій Димитров багато зробив для наукового озброєння та ідейного зміцнення БКП, зокрема глибокого аналізу і творчого застосування марксизму-ленінізму, оцінки окремих періодів у розвитку партії, теоретичної розробки проблем національних особливостей та загальних закономірностей революції в Болгарії, обґрунтування своєрідності народної демократії як форми пролетарської диктатури. Він вважав, що трудові кооперативні землеробські господарства є найвдалішою формою переходу болгарського села до соціалізму.

Георгій Димитров чудово розумів, що БКП без засвоєння ленінізму й досвіду КПРС важко буде керувати процесом соціалістичного будівництва. Тому в Болгарії було закладено початок стрункої системи партійної пропаганди, навчання комуністичних кадрів спочатку на спеціальних курсах, а згодом — у Вищій партійній школі.

Георгій Димитров вважав повстання 9 вересня 1944 р. початком соціалістичної революції в Болгарії; не применшуючи значення боротьби партії і трудящих проти фашизму, вказував на вирішальну роль Радянської Армії у визволенні Болгарії. Він писав, що «період руху Опору залишиться записаним золотими літерами в історії нашої партії, нашого народу»³.

Народне повстання певною мірою розхитало основи капіталістичної системи в країні і вийшло за межі розв'язання завдань буржуазно-демократичної революції. Народно-демократична держава як нова форма влади трудящих, вказував Георгій Димитров, стала можливою, реальною і існує завдяки розгромові фашизму Радянською Армією та боротьбі народних мас під керівництвом робітничого класу і його авангарду. Внаслідок цих чинників від системи імперіалізму відпав ряд країн, які пішли новим шляхом побудови соціалізму.

Неможливо будувати нове суспільство, не зруйнувавши старої державної буржуазної машини утиску і пограбування трудящих. Для зміцнення обороноздатності Болгарії необхідно було очистити державний апарат і армію від контрреволюційних елементів. Створювалися докорінно нові органи державної влади, що стали виразниками інтересів трудящих і знаряддям соціалістичних перетворень, політичною основою нового ладу.

Визначаючи суть народної демократії як влади більшості трудящих при керівній ролі робітничого класу та Комуністичної партії, Георгій Димитров підкреслював, що нова держава може розвиватися і виконувати своє покликання, лише борючись за обмеження та повну ліквідацію капіталістичних елементів, за перемогу соціалістичних суспільних взаємин. Важливою умовою правильного розвитку народно-демократичної держави є її співробітництво й дружба з Радянським Союзом. Будь-яка тенденція до послаблення дружби з СРСР може призвести до реставрації капіталізму. Як складова частина демократичного, антиімперіалістичного табору, народно-демократична держава зміцнює дружбу з усіма братніми країнами, вносить свій вагомий вклад у боротьбу проти імперіалізму.

³ Г. Димитров. Съчинения, т. 14, стор. 267.

Життя показало, що народна демократія — це форма пролетарської диктатури. Досвід ряду братніх партій соціалістичних країн підтверджує її життєздатність. Це також видно з програм деяких партій у капіталістичних країнах, де створення численних антимонополістичних народних фронтів є умовою глибоких соціальних перетворень.

На думку Георгія Димитрова, загальні закономірності побудови соціалізму обов'язкові для всіх країн, що пішли новим шляхом. «Своєрідна форма переходу від капіталізму до соціалізму у нас не скасовує і не може скасувати загальні закономірності соціалістичної революції. Історичний досвід КПРС і СРСР, пристосований до наших умов, є єдиним найкращим прикладом будівництва соціалізму як у нас, так і в інших країнах народної демократії»⁴. Відомо, що в деяких соціалістичних країнах під виглядом творчого розвитку марксизму-ленінізму намагалися заперечити загальні закономірності будівництва соціалістичного суспільства. Надмірне підкреслення національних особливостей під час здійснення переходу від капіталізму до соціалізму діє на користь опортунізму й націоналізму, про що свідчить, зокрема, зрада маоїстами справи соціалістичної революції. Це послаблює загальний фронт соціалістичних країн проти імперіалістів.

БКП по праву може пишатися тим, що в особі Георгія Димитрова мала справді творчого марксиста, який зробив цінний внесок у розвиток марксистської теорії. Наприклад, розкриваючи характер народної демократії як нової форми диктатури пролетаріату, він вказував, що народна демократія за своїм змістом наближається до радянської демократії і за певних умов зіллється з нею. Колективна форма господарювання перемогла в болгарському селі без націоналізації землі, внаслідок добровільного об'єднання трудящих, які за кооперативну землю певний час сплачували ренту. Згодом рішенням загальних зборів кооператорів ця рента була зменшена, а потім ліквідована зовсім. Принципи організації та оплати праці кооператорів запозичені у радянських колгоспів. Вказівки Георгія Димитрова про творче застосування, а не механічне копіювання радянського досвіду мали величезне значення в спрямуванні партії та її кадрів на глибоке вивчення досвіду КПРС та інших братніх партій.

Георгій Димитров, перебуваючи на посту Голови Ради Міністрів НРБ, дуже багато зробив для зміцнення її міжнародного становища. Підписання ряду угод з братніми країнами сприяло зміцненню загального антиімперіалістичного фронту. Наприклад, 1948 р. було підписано з Радянським Союзом договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу. Георгій Димитров правильно оцінив роль великої Радянської держави як головної антиімперіалістичної сили. На його думку, завданням усіх комуністичних партій є підтримка миролюбної політики СРСР. Ставлення до Радянського Союзу, вчив Димитров, є наріжним каменем інтернаціоналізму, перевіркою відданості кожного діяча та політичної партії справі робітничого класу.

Практика розвитку світового комуністичного руху свідчить про правильність тверджень Георгія Димитрова. На міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві (1969 р.) були поставлені завдання боротьби проти ревізіонізму і націоналізму. БКП пишається тим, що в боротьбі за зміцнення єдності комуністичного руху, світової соціалістичної системи вона йде пліч-о-пліч з КПРС і цим здобула визнання як послідовна революційна партія. Єдність і вічна дружба з Радянським Союзом є наріжним каменем політики БКП. Всіма своїми досягненнями в будівництві соціалізму болгарський народ завдячує

⁴ Г. Димитров. Сьчинения, т. 14, стор. 347.

всебічному співробітництву і щедрій допомозі великої Радянської держави.

Георгій Димитров розумів, що запорукою побудови нового суспільства може бути лише свідомо й організована діяльність мас. Великого значення надавав він культурному і духовному піднесенню трудящих, соціалістичній культурній революції. Під його керівництвом було остаточно демократизовано науку, література й мистецтво стали партійними і народними. Одночасно вживалися заходи щодо розширення матеріальної бази культурного будівництва. Особливої ваги Димитров надавав народним бібліотекам-читальням, які були осередками освіти трудящих.

Георгій Димитров усвідомлював, що перебудувати економіку й суспільні відносини можна лише на основі засвоєння трудящими марксизму-ленізму. Тому в країні велася рішуча боротьба проти буржуазної ідеології і широко пропагувалися основи марксистсько-ленінського вчення. Георгій Димитров відстоював ленінські погляди на культурну народну спадщину, відкидав нігілістичні погляди на національну культуру.

За роки народної влади в Болгарії виховано численний загін народної інтелігенції, яка тісно згуртована навколо Комуністичної партії, служить великій справі виховання трудящих у дусі комунізму. Вона, захищаючи позиції робітничого класу, викриває ідеологічні диверсії імперіалізму, разом з могутньою армією комуністів бореться за мир, за світле майбутнє людства.

Х з'їзд БКП (квітень 1971 р.) прийняв програму побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Політична лінія партії, підкреслював Т. Живков, є послідовно, науково розроблений і обґрунтований розвиток ленінського курсу будівництва соціалізму, втілення в життя невмирущих заповітів Георгія Димитрова. Нині менш як за 10 днів болгарська промисловість виробляє стільки продукції, скільки за весь 1939 р. Лише протягом п'ятої п'ятирічки (1966—1970 рр.) основні виробничі фонди зросли на 69%, а національний дохід збільшився на 52%, при чому 97,5% його одержано за рахунок зростання продуктивності праці.

Для сьогоденної Болгарії характерний інтенсивний розвиток найперспективніших галузей промисловості, науково-технічний прогрес. Досягнуто значних успіхів у створенні матеріально-технічної бази соціалізму, вдосконаленні суспільних відносин, усієї системи управління, духовному зростанні народу. Все це є наслідком правильної лінії БКП, творчого новаторського руху, що його вносить ЦК на чолі з Т. Живковим у вирішення назрілих питань суспільного розвитку. Всі трудящі Болгарії вбачають у лінії партії, прийнятій Х з'їздом, продовження Благоево-Димитровських традицій послідовного служіння народній справі, справі комунізму.

Розвиток Болгарії красномовно свідчить про благотворний вплив всебічного співробітництва з СРСР. У директивах Х з'їзду БКП соціалістична інтеграція з Радянським Союзом визначається як основа зовнішньої політики НРБ. Головною особливістю розвитку народного господарства Болгарії в 1971—1975 рр. є прискорене впровадження досягнень науково-технічного прогресу, інтенсивний розвиток економіки та дальше поліпшення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих. Досить сказати, що в 1975 р. порівняно з 1970 р. національний дохід зростає на 47—50%. В роки шостої п'ятирічки дедалі розвиватимуться енергетична база, машинобудування, хімічна промисловість при значному збільшенні загального промислового рівня. Наприклад,

промислове виробництво в середньому зростає на 55—60%, машинобудування — більше ніж удвоє, виробництво електроенергії — на 191%.

Болгарський народ, натхнений величною програмою будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, успішно виконав план першого року шостої п'ятирічки. Зараз в центрі уваги партії, державних та господарських органів — піднесення продуктивності праці, досягнення світового рівня якості й техніко-економічних показників продукції, економія сировини й матеріалів і т. д.

Трудові колективи беруть зобов'язання достроково виконати п'ятирічний план за рахунок використання внутрішніх резервів виробництва. Цьому сприятиме також широке розгортання масового соціалістичного змагання.

Наш народ вносить свій вклад у боротьбу за розрядку напруження в Європі та на Балканах, за припинення американської агресії в Індокитаї, ліквідацію наслідків ізраїльської агресії. Болгарський народ, вірний заповітам Димитрова, завжди буде послідовним борцем проти паліїв війни.

Відзначаючи 90-річчя від дня народження Георгія Димитрова, болгарські комуністи, всі трудящі самовідданою працею втілюють у життя революційні ідеї великого політичного діяча, який був близьким і доступним простому народові.

ГЕОРГІЙ ДИМИТРОВ І СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

П. С. СОХАНЬ

Видатний син болгарського народу Георгій Димитров, 90 років з дня народження якого минає нині, був великим другом Радянського Союзу. В СРСР він прожив близько 15 років. Інтерес і любов до Батьківщини В. І. Леніна й тих, хто визволив Болгарію від турецького поневолення, пробудилися у Г. Димитрова ще на зорі його свідомого життя. Читаючи газету «Искра», Г. Димитров знайомився з ідеями В. І. Леніна і революційним рухом в Росії. Болгарська партія «тісних соціалістів», у лавах якої Димитров був з 1902 р., гаряче вітала першу російську революцію 1905—1907 рр. Г. Димитров — на той час уже один з керівників болгарських профспілок — особисто організовував кампанії солідарності болгарських робітників з боротьбою російського пролетаріату.

Згодом чимало російських революціонерів, рятуючись від переслідувань царату, знаходили притулок у Болгарії, а сини Болгарії, і, зокрема, рідний брат Георгія Димитрова — Нікола Димитров, брали участь у російському революційному русі. Від свого брата Ніколи, який протягом 1908—1910 рр. працював в Одеській більшовицькій організації, Г. Димитров дізнавався про революційні події в Росії, зокрема на півдні України, надсилав йому газету болгарських тісняків «Работнически вестник» і одержував від нього більшовицькі видання. У себе на батьківщині Г. Димитров допомагав російським більшовикам у придбанні паспортів, транспортуванні нелегальної літератури, влаштуванні на роботу. Активний учасник революційної боротьби в Одесі й Петербурзі І. П. Хонявко писав у 1923 р., що він, перебуваючи в Болгарії у 1908 і 1913 рр., з допомогою Г. Димитрова двічі одержував болгарський пас-

порт на ім'я Степана Цанева¹, з яким кілька років брав активну участь у революційній боротьбі в Петрограді, а пізніше виїхав до Франції, де вів активну діяльність як член паризької секції більшовиків².

Димитров мав також особисті дружні зв'язки з активними учасниками революції 1905—1907 рр. на Катеринославщині А. А. Вербовим і Є. Т. Нікошем, які пізніше прибули до Болгарії, жили там тривалий час і навіть вступили до лав Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («тісних соціалістів») ³, а також з більшовиком С. Г. Буачідзе, який за завданням В. І. Леніна також перебував у Болгарії в 1914—1915 рр. Інформуючи В. І. Леніна про революційний рух у Болгарії та на Балканах, С. Г. Буачідзе в 1915 р. писав що на Благоева і Димитрова «можемо скрізь і завжди розраховувати» ⁴.

Влітку 1917 р. Г. Димитров допоміг виїхати з Болгарії на Батьківщину видатному більшовикові, соратникові В. І. Леніна М. О. Семашку⁵.

У 1924 р. Г. Димитров писав: «Ще на початку імперіалістичної війни Ленін оволодів серцями революційного пролетаріату Балкан завдяки своїй непримиренній боротьбі проти імперіалізму та його соціал-патріотичних поплічників. Сміливий і пророчий заклик його до врятування трудящого людства через пролетарську диктатуру знайшов глибокий відгук серед широких робітничих мас балканських країн.

Коли в травні 1917 р. Ленін висунув історичний лозунг «Вся влада Радам!», балканський пролетаріат вбачав уже в його особі й свого вождя» ⁶.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії Димитров став одним з найактивніших організаторів масових кампаній солідарності з Радянською країною. Він постійно підкреслював у своїх виступах перед болгарськими трудящими, що справа російського пролетаріату — це й їх власна справа, бо «російські пролетарі своєю густо пролитою кров'ю розчистили шлях до визволення всього трудового людства» ⁷.

На початку 1921 р. Г. Димитров вперше побував у Радянському Союзі, а в кінці лютого того ж року зустрічався й мав тривалу бесіду з В. І. Леніним. Після поразки Вересневого повстання 1923 р. він був змушений емігрувати з Болгарії. З 1924 по 1932 рр. він жив у СРСР як політемігрант, а після Лейпцигського процесу (1934—1945 рр.) — як громадянин Радянського Союзу.

Г. Димитров багато зробив для організації міжнародного руху солідарності з першою країною соціалізму, зміцнення інтернаціональної дружби трудящих різних країн з народами Радянського Союзу. В своїх численних працях він творчо розвивав марксистсько-ленінські ідеї й принципи пролетарського інтернаціоналізму. Йому, зокрема, належить розробка ряду проблем правильного поєднання патріотизму з інтернаціоналізмом в умовах соціалістичної держави. Полум'яний патріот своєї

¹ І. П. Хонявко. В подполье и эмиграции (1911—1917 гг.) — «Пролетарская революция», 1923, № 4 (16), стор. 163.

² В ЦПА ІМЛІ зберігається кілька листів І. П. Хонявко (Степана Цанева) до В. І. Леніна, в яких він інформував вождя про становище в Болгарії. Див. про це статтю автора цих рядків у збірнику «Історичні зв'язки слов'янських народів», К., 1963, стор. 204—205.

³ Історичні зв'язки слов'янських народів, стор. 202—204.

⁴ «Исторический архив», 1959, № 3, стор. 79.

⁵ Н. А. Семашко. Прожитое и пережитое. М., 1960, стор. 66; Історичні зв'язки слов'янських народів, стор. 200—202.

⁶ Георгий Димитров. Съчинения, т. 7, стор. 341—342.

⁷ Там же, т. 5, стор. 499.

Батьківщини, Г. Димитров глибоко поважав і цінував усе прогресивне в історичному минулому свого народу, творчо проводив у життя марксистсько-ленінські положення про те, що революційна боротьба трудящих у кожній країні не вузько національна, а інтернаціональна за своїм характером, що класові інтернаціональні інтереси стоять вище за національні, що вірність інтернаціональним інтересам допомагає успішно вирішувати й національні завдання. «Пролетарський інтернаціоналізм,— писав він,— не тільки не заперечує боротьбу трудящих окремих країн за національну, соціальну і культурну свободи, а й забезпечує завдяки міжнародній пролетарській солідарності та бойовій єдності підтримку, необхідну для перемоги в цій боротьбі»⁸.

Відводячи провідну роль у міжнародному пролетарському фронт першій країні соціалізму — Радянському Союзові, Г. Димитров пікреслював, що «немає й не може бути іншого, **правильнішого критерію** для визначення того, хто є друг і хто **ворог** справи робітничого класу і соціалізму, хто прихильник і хто **противник** демократії й миру, крім ставлення до Радянського Союзу. Наріжним каменем для випробування щирості й чесності кожного діяча робітничого руху, кожної робітничої партії та організації трудящих, кожного демократа в капіталістичних країнах є їх **ставлення** до великої країни соціалізму»⁹.

Особливо велика заслуга Г. Димитрова у встановленні нового типу взаємовідносин між Народною Республікою Болгарією і Радянським Союзом. Уже в розробленій ним влітку 1942 р. програмі Вітчизняного фронту він ставив одним з головних завдань встановлення тісної дружби й співробітництва Болгарії з Радянським Союзом¹⁰. У ряді статей — «Куди йде Болгарія», «Криза в Болгарії», «Рятівний шлях для Болгарії» та ін., — написаних у 1943—1944 рр., Димитров переконливо доводив, що для Болгарії є лише один рятівний шлях — негайний розрив з фашистською Німеччиною і встановлення дружби й співробітництва з Радянським Союзом та іншими волелюбними народами. «Нема й не може бути болгарина із здоровим розумом, що любить свою батьківщину, який не був би переконаний в тому, що для національної незалежності й розквіту Болгарії щира дружба з Радянським Союзом не менш необхідна, ніж сонце й повітря всякій живій істоті»¹¹.

Після переможного народного повстання 9 вересня 1944 р., яке з допомогою Радянської Армії визволило країну від німецького фашизму і поклало початок соціалістичним перетворенням в країні, Г. Димитров з політичних міркувань певний час ще проживав у Радянському Союзі. Але він «ніколи, ні на жодну мить не переставав думати й працювати на користь свого болгарського народу, заради його майбутнього, заради його щастя і благоденства»¹². З Москви Димитров стежив за ходом подій у Болгарії, здійснював через ЦК БКП політичне керівництво ними. Після визволення Болгарії він дбав про те, щоб Болгарська народна армія взяла участь в остаточному розгромі фашистської Німеччини і тим самим завоювала право на свій суверенний демократичний розвиток. За короткий строк було сформовано нову болгарську армію, яка діяла в оперативному підпорядкуванні радянському командуванню 3-го Українського фронту й пліч-о-пліч з радянськими воїнами боролася на югославській та угорській територіях проти німецько-фашистських загарбників.

⁸ Георгі Димитров. Сьчинения, т. 10, стор. 115.

⁹ Там же, стор. 392.

¹⁰ Георгій Димитров. Избранные произведения, т. II, М., 1957, стор. 6.

¹¹ Там же, стор. 21.

¹² Там же, стор. 51.

Димитров надавав великого значення зміцненню бойової співдружності радянських і болгарських воїнів. У його численних листах, телеграмах та інших документах, що надсилалися з Москви до керівництва партії, Вітчизняного фронту й армії, містилися конкретні поради і вказівки щодо зміцнення братерської дружби болгарського народу з Радянською Армією і радянським народом. «З Москви,— пише відома болгарська партійна і державна діячка Цола Драгойчева,— Г. Димитров стежив і спрямовував усе життя партії та Вітчизняного фронту»¹³.

Безпосередні контакти Г. Димитрова з багатьма керівними державними і партійними діячами СРСР давали можливість йому найкращим чином вирішувати багато важливих питань радянсько-болгарських взаємовідносин. Болгарський генерал Август Кабакчиев, який на початку 1945 р. приїздив до Москви в складі військової делегації Болгарії, так пише у своїх спогадах: «Наша військова делегація уклала угоду, за якою Радянський уряд надав нам безкоштовно зброю і військову техніку. Цією допомогою... ми в значній мірі зобов'язані активному сприянню, що його надавав нам Димитров, тому величезному авторитетові, яким він користувався серед радянських керівників»¹⁴.

Надзвичайно важливе значення для Болгарії в той час мало налагодження зовнішньоторговельних зв'язків і нормалізація її міжнародного статусу як суверенної держави. Економічне становище молодій народній республіки було дуже важким. В роки війни фашистська Німеччина перетворила Болгарію на свій аграрний придаток. Як зазначалося в одному офіційному урядовому документі, під час війни «залежність Болгарії від гітлерівської Німеччини була такою великою, що в останні роки Болгарія фактично втратила свою економічну й політичну незалежність і перетворилася в німецьку колонію»¹⁵. Сільське господарство і промисловість були в крайньому занепаді. Переважна більшість підприємств не діяла. Кількість поголів'я худоби різко зменшилася. Залізничний і автомобільний транспорт через відсутність пального, мастил і запасних частин майже не працював. Трудящі маси й армія відчували гостру нестачу одягу, взуття та інших предметів широкого вжитку. Відсутність мирного договору з Болгарією і дипломатичних відносин з рядом країн значно ускладнювали міжнародне становище країни. У відповідності з угодою про перемир'я в Болгарії перебувала Союзна контрольна Комісія, до складу якої, крім радянських, входили також вороже настроєні англійські й американські представники. Вони вели підривну діяльність проти Вітчизняного фронту, зокрема, використовуючи економічні труднощі країни, підбурювали реакційні елементи до заколотів, щоб таким чином зберегти якомога надовше стан економічної ізоляovanості Болгарії.

У встановленні економічних зв'язків Болгарії з Радянським Союзом на принципах соціалістичного інтернаціоналізму важливу роль відіграв Г. Димитров. Ще в кінці 1944 р. до Москви прибула болгарська делегація. В результаті тривалих переговорів 14 березня 1945 р. було підписано першу торговельну угоду між Болгарією та Радянським Союзом. Болгарський уряд призначив Б. Христова торговельним радником в СРСР¹⁶. Зразу ж, в день прибуття в Москву, Б. Христов зустрівся з Г. Димитровим, який був добре ознайомлений з діяльністю госпо-

¹³ Споми на Георгі Димитров, т. 2, 1934—1949, Софія, 1971, стор. 365.

¹⁴ Там же, стор. 419.

¹⁵ Советско-болгарские отношения 1944—1948 гг. Документы и материалы, М., 1969, стор. 87.

¹⁶ Централен партнен архив, Софія (далі — ЦПА, Софія), ф. 1, оп.—отдел Стопански, од. 36. 97, арк. 6.

дарського відділу ЦК БРП(к) * і становищем в країні. Він дав вказівки Б. Христову щодо лінії поведінки при виконанні його місії, разом з ним намітив основні питання для обговорення в Міністерстві зовнішньої торгівлі СРСР, організував зустріч Б. Христова з міністром зовнішньої торгівлі СРСР А. І. Мікояном, яка відбулася 27 грудня 1944 р.¹⁷ Під час бесіди, що тривала близько години, Б. Христов вручив А. І. Мікояну «Записку торговельного радника політичного представника Болгарії в СРСР з питань радянсько-болгарської торгівлі», в якій було змалювано економічне становище Болгарії і викладені основні потреби й можливості країни щодо болгаро-радянської торгівлі¹⁸.

1 січня 1945 р. до Москви прибула болгарська економічна делегація з 24 чол.¹⁹ Разом з комуністами до її складу входили й представники інших політичних партій та переконань, що відображало тогочасну обстановку в країні. Було створено 8 комісій з участю членів болгарської делегації. 5 січня 1945 р. відбулася їх зустріч з міністром зовнішньої торгівлі СРСР. Такі ж комісії були створені й радянською стороною. Почалася підготовка до підписання угоди. Проте, як повідомляв Б. Христов, «деякі члени болгарської делегації ставилися недовіркою до радянських пропозицій, намагалися хитрувати»²⁰. І тут з усією силою проявився талант Димитрова як політика й дипломата. На зустрічі з членами делегації 14 січня 1945 р. він докладно розкрив мету, завдання і значення болгаро-радянських торговельних переговорів, підкреслив, що делегація має вирішити надзвичайно важливе завдання — встановити справді широкі й плідні торговельні зв'язки Болгарії та СРСР з урахуванням взаємних інтересів. На економічні зв'язки з СРСР, наголошував Димитров, слід дивитися не вузько по-торговельному, а з точки зору загального економічного й політичного розвитку країни, перспектив розвитку торговельно-економічних взаємовідносин між обома країнами²¹.

В своїй бесіді з членами делегації Димитров виклав також завдання щодо використання внутрішніх ресурсів країни, створення власної промисловості, в тому числі й важкої, порушив важливі питання кооперації, ідейного та політичного перевиховання народу, характеру влади Вітчизняного фронту та ін.²² Успішне вирішення всіх цих завдань він вважав можливим лише при братній дружбі та співробітництві з Радянським Союзом.

14 березня 1945 р. була підписана перша радянсько-болгарська торговельна угода, в якій говорилося, що «Уряд Союзу РСР і Уряд Болгарії, розглядаючи дану Угоду як перший етап в розвитку економічних відносин між їх країнами в нових умовах, розроблять програму заходів, спрямованих на повніше співробітництво в галузі економіки»²³. За цією угодою Болгарія вже у 1945 р. одержала від Радянського Союзу 120 видів різних, дуже необхідних для неї товарів, загальна кількість яких перевищувала 215 тис. т²⁴. Це дало змогу відновити роботу ряду підприємств і транспорту. «Радянський Союз,— підкреслю-

* Так в той час називалася БКП.

¹⁷ ЦПА, София, ф. 1, оп.—отдел Стопански, од. зб. 97, арк. 1—6, 15.

¹⁸ Советско-болгарские отношения 1944—1948 гг. Документы и материалы, стор. 80—84.

¹⁹ ЦПА, София, ф. 1, оп.—отдел Стопански, од. зб. 97, арк. 16.

²⁰ Там же, арк. 7—8.

²¹ Там же, арк. 9—10.

²² Георгий Димитров. Избранные произведения, т. II, стор. 41—44.

²³ Советско-болгарские отношения 1944—1948 гг. Документы и материалы, стор. 117.

²⁴ Григор Пописаков. Экономические отношения между НРБ и СССР, М., 1969, стор. 99.

ється в «Історії Болгарської комуністичної партії», — який сам відчував нестачу сировини для відновлення свого зруйнованого господарства, постачав Болгарії нафтопродукти, бавовну, метал і велику кількість інших товарів. Братерська допомога СРСР дала сильний поштовх розвитку народного господарства. Оживилося виробництво в текстильній, металообробній і гумовій промисловості, були обмежені спекуляції й дорожнеча»²⁵.

13 травня, 14 червня 1945 р. і т. д. з Москви Б. Христов повідомляв ЦК БРП(к), що він підтримує постійний зв'язок з Димитровим, який «займається безпосередньо вирішенням різних питань торгівлі»²⁶.

Разом з тим, Димитров займався й іншою важливою справою — відновленням, а фактично — встановленням нових дипломатичних відносин між Болгарією та Радянським Союзом. Наприкінці 1944 р. до Москви прибув політичний представник уряду Вітчизняного фронту Болгарії Димитр Михалчев. З усіх питань своєї діяльності він постійно радився з Г. Димитровим.

14 серпня 1945 р. Радянський уряд офіційно проголосив визнання уряду Вітчизняного фронту Болгарії і готовність встановити з ним дипломатичні відносини. Болгарський народ гаряче вітав цю звістку, а уряд Болгарії повідомив, що він «з великою радістю й задоволенням приймає пропозицію уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік про встановлення дипломатичних відносин»²⁷. Ця визначна подія мала для Болгарії надзвичайно велике значення. Адже США і Англія докладали всіх зусиль до того, щоб залишити Болгарію політично й економічно ізольованою, розглядаючи її як сателіта фашистської Німеччини. Вони не визнавали того факту, що Болгарія брала активну участь у війні проти німецько-фашистських загарбників на завершальному етапі.

Протягом 1945—1946 рр. Болгарія встановила торговельні зв'язки й дипломатичні відносини з Польщею, Румунією, Югославією, Албанією, Чехословаччиною, а в наступні роки — з рядом інших країн.

4 листопада 1945 р. Г. Димитров повернувся на батьківщину після 22-річної еміграції. Очоливши партію болгарських комуністів, а з 22 листопада 1946 р. — й уряд Вітчизняного фронту Болгарії, Г. Димитров продовжував зміцнювати болгаро-радянську дружбу й співробітництво, вважаючи їх вирішальним фактором в усіх галузях суспільно-політичного, економічного й культурного розвитку своєї країни. «Історична духовна й мовна спорідненість болгарського та російського народів, — вказував він, — відкриває нам блискучу можливість використовувати багату скарбницю радянської культури — світоча світового прогресу»²⁸.

Зустрічаючись з робітниками, селянами, діячами науки й культури, Димитров постійно піклувався про те, щоб у практичному житті болгарського народу, в усіх його галузях — економічній, політичній, культурній, ідеологічній — широко вивчався і творчо застосовувався досвід першої країни соціалізму. Особливого значення при цьому він надавав діяльності Товариства болгаро-радянської дружби. Виступаючи 17 квітня 1947 р. на засіданні постійного керівництва Союзу болгаро-радянських товариств, він сформулював основні їх завдання. Димитров підкреслив, що болгаро-радянська дружба, хоч і має глибоке історичне

²⁵ История Болгарской коммунистической партии, М., 1971, стор. 488.

²⁶ ЦПА, София, ф. 1, оп. — отдел Стопански, од. зб. 97, арк. 31, 39, 40.

²⁷ «Външна политика на Народна Република България. Сборник от документи и материали в два тома, т. 1, София, 1970, стор. 34.

²⁸ Георгий Димитров. Избранные произведения, т. II, стор. 315.

коріння, все ж не може ґрунтуватися лише на почуттях, її треба свідомо поглиблювати. Треба так поставити справу, щоб ця дружба стала внутрішнім переконанням і потребою кожної людини, щоб кожний болгарин і болгарка були глибоко переконані в тому, «що наш історичний шлях — за будь-яких умов іти пліч-о-пліч, у постійній непорушній дружбі з великим російським братом, з Радянським Союзом. В цьому наш порятунок. В цьому наше щасливе майбутнє як нації»²⁹.

Ще за життя Димитрова ця ідея була втілена в життя. По всій країні створювалися організації Товариства болгаро-радянської дружби, яких уже на кінець 1948 р. налічувалося 3484, а через два роки стало в півтора раза більше. Вони об'єднували в своїх лавах четверту частину всього населення країни³⁰.

З безпосередньою участю Димитрова були розроблені десятки документів з пропозиціями щодо нових форм співробітництва. Так, у листі до міністра зовнішньої торгівлі СРСР від 12 квітня 1947 р. Г. Димитров писав: «Для розширення економічного співробітництва між нашими країнами вважаю доцільним організувати змішані радянсько-болгарські товариства будівництва й експлуатації одного заводу штучних добрив і одного заводу для одержання різного палива з кам'яного вугілля Бургаського басейну»³¹. Пропозиції щодо створення змішаних радянсько-болгарських товариств були втілені в життя. Такі товариства стали важливою формою не лише в радянсько-болгарському співробітництві, а й у практиці інших соціалістичних країн. У протоколі від 11 лютого 1948 р., підписаному Г. Димитровим і міністром зовнішніх справ СРСР, зазначалося, що уряди СРСР і НРБ з метою зміцнення співробітництва між обома країнами зобов'язуються консультуватися один з одним в усіх важливих міжнародних питаннях, що торкаються інтересів обох країн»³². Ці принципи стали зараз головними у взаємовідносинах між країнами соціалізму.

18 березня 1948 р. був підписаний Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НРБ. В цьому документі Радянський Союз і Болгарія зобов'язалися «розвивати і зміцнювати економічні й культурні зв'язки між обома державами в дусі дружби і співробітництва, дотримуючись принципів взаємної поваги до їх незалежності, суверенітету і невтручання у внутрішні справи іншої країни»³³. Договір став справді історичною віхою в розвитку взаємовідносин між двома братніми країнами на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Приїхавши з Москви після підписання Договору, Г. Димитров говорив на багатотисячному мітингу в Софії: «Зараз наш народ і наша Народна Республіка є не тільки друзями і вірними товаришами радянського народу й Радянського Союзу. З підписанням Договору вони стали його вірними і відданими союзниками на загальне благо наших народів і миру між усіма народами... Цей договір — рівноправний Договір, він ґрунтується на принципах: вірність — за вірність, дружба — за дружбу»³⁴.

При активному сприянні Г. Димитрова були розроблені Договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу з Албанією, Польщею, Румунією, Югославією, Чехословаччиною та Угорщиною, які в сукупно-

²⁹ Там же, стор. 370.

³⁰ ЦДА на НРБ, ф. 122, оп. 1, од. зб. 13, арк. 16.

³¹ Советско-болгарские отношения 1944—1948 гг. Документы и материалы, стор. 320.

³² Там же, стор. 405.

³³ Там же, стор. 413.

³⁴ Георгий Димитров. Избранные произведения, т. II, стор. 515—516.

сті визначали основні принципи взаємовідносин Болгарії з соціалістичними країнами. Г. Димитров завжди наголошував на важливості тісного співробітництва країн народної демократії з Радянським Союзом, як фактора, що сприяє їх прискореному соціалістичному розвитку, підкреслював особливу роль першої у світі країни соціалізму в збереженні миру та успішному розвитку всієї світової соціалістичної системи. «Ми,— говорив він на мітингу в зв'язку з підписанням Договору між Болгарією та Угорщиною,— одностайно вважаємо зрадою, зрадою справи народної демократії, зрадою вищих життєвих інтересів свого власного народу будь-який відступ від єдиного демократичного фронту проти імперіалізму, будь-яку спробу підризу цього єдиного фронту і будь-яку недооцінку керівної ролі в ньому нашого великого союзника — Радянського Союзу»³⁵.

Г. Димитров вважав закономірною необхідністю і обов'язком молодих соціалістичних країн всебічно вивчати й широко використовувати великий досвід Радянського Союзу. «І цей досвід, товариші,— зазначав він в історичній доповіді на V з'їзді БКП,— узгоджений з нашими умовами, є єдиним і найкращим зразком для будівництва соціалізму в нашій країні, як і в інших країнах народної демократії»³⁶.

Болгарська комуністична партія і болгарський народ свято зберігають і втілюють у життя заповіді свого великого сина і вождя про зміцнення дружби і всебічного співробітництва з Радянським Союзом. З допомогою СРСР в країні збудовано 225 важливих народногосподарських об'єктів, що стали основою болгарської індустрії. Вони дають 78% усього виробництва електроенергії, 90% олова, більше 90% виробів кораблебудування, 70% електротельферів, 60% електрокарів, акумуляторів тощо³⁷. Зараз Болгарія здійснює торгівлю більше як із 100 країнами, 50% усього зовнішньоторговельного обороту становить болгаро-радянський.

В усьому нашому житті, говорив Перший секретар ЦК БКП, Голова Державної Ради НРБ Т. Живков, у промисловості, сільському господарстві, в розвитку науки й культури відчувається благотворний вплив дружби і співробітництва з Радянським Союзом. Життя цілком підтвердило правильність висловлювань Г. Димитрова про вирішальне значення радянсько-болгарського співробітництва і радянського досвіду для історичного розвитку Болгарії, яка за короткий строк досягла справді величезних успіхів і з відсталої, аграрної перетворилася в одну з передових країн.

Нині батьківщина Димитрова за числом студентів і спеціалістів з вищою та середньою освітою відносно кількості населення, за темпами і загальним рівнем розвитку науки й культури займає одне з провідних місць у світі. Сам цей факт переконливо розвінчує всю безпідставність вигадок ідеологів антикомунізму про те, нібито співробітництво з Радянським Союзом не відповідає національним інтересам інших соціалістичних країн, що його досвід «не підходить» для них.

«Ставлення до Радянського Союзу,— говорив у грудні 1948 р. Г. Димитров,— набуває в наш час вирішального значення, як водорозділ між табором демократії і табором реакції на міжнародній арені. між палящими війни і прихильниками міцного демократичного миру».

³⁵ Георгій Димитров. Избранные произведения, т. II, стор. 557.

³⁶ Там же, стор. 671.

³⁷ Трета національна конференція на движенето за българо-съветска дружба, 28—29 май 1971 г., София, 1971, стор. 39.

СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З Г. ДИМИТРОВИМ ПІД ЧАС ЛЕЙПЦІГСЬКОГО ПРОЦЕСУ

В. В. КРАВЧЕНКО

В ніч на 27 лютого 1933 р. фашистський уряд Німеччини здійснив ганебну провокацію — організував підпал рейхстагу в Берліні, звинувативши в цьому злочині комуністів, зокрема, болгарського ревлюціонера Г. Димитрова — керівника Західноєвропейського бюро Комінтерну. Цим фальсифікаторським маневром провокатори мали на меті залякати світову громадськість «комуністичною загрозою» і, скориставшись цим приводом, розгромити Комуністичну партію Німеччини, завдати удару міжнародному комуністичному рухові. Та їх підступні плани провалилися. В судовому залі на процесі в Лейпцігу відбувся двобій між силами фашизму й комунізму. І переможцем з цього двобою вийшов славний син болгарського трудового народу Георгій Димитров. Протягом трьох місяців на 52 «судових» засіданнях безстрашно і мужньо розбивав Димитров мерзенну спробу фашистів обвинуватити комуністів у підпалі рейхстагу. Під натиском неспростовних доказів Георгія Димитрова розсипалися нагромадження брехні, наклепів і фальшивок, один за одним здавали свої позиції «свідки», набрані націонал-соціалістською «юстицією». Злочинна провокація гітлерівців була викрита.

Все прогресивне людство з тривогою стежило за ходом процесу, активно стало на захист Георгія Димитрова. В Парижі й Лондоні були організовані контрпроцеси, на яких доводилося, що винуватці підпаду — не комуністи, а фашисти на чолі з Герінгом і Геббельсом. Єдиноборство Георгія Димитрова з Лейпцігським верховним судом підняло і згуртувало нові мільйони трудящих під знаменами міжнародної пролетарської солідарності, мобілізувало їх на боротьбу з фашизмом і терором.

Гарячу солідарність з мужньою боротьбою захисника ідей комунізму виявили трудящі Радянського Союзу, в тому числі й Української РСР.

Радянські кореспонденти спочатку не були допущені на процес. У відповідь на це уряд СРСР прийняв рішення в триденний строк вислати за межі Радянського Союзу всіх німецьких представників преси. Щоб згладити інцидент, німецький уряд дозволив радянським журналістам бути присутніми на процесі¹.

На сторінках преси УРСР широко висвітлювався хід Лейпцігського процесу, друкувалися відгуки міжнародної громадськості і трудящих Країни Рад на арешт Димитрова, Попова і Танева. В газетах «Комуніст» і «Вісті» було вміщено близько 400 статей і заміток, присвячених «процесові століття»². Докладно повідомляла про мужню боротьбу Димитрова газета «Колективист», що видавалася болгарською мовою для трудящих болгарських національних районів України. Георгію Димитрову були присвячені й брошури «Георгій Димитров» і «Лейпцігський процес»³, що вийшли в 1934 р.

В Радянському Союзі кампанію за визволення Димитрова з рук фашистських провокаторів очолювала секція Міжнародної організації

¹ Тодор Добрев. Съветският печат за борбата на Георги Димитров в Лайпциг. — «Партиен живот», 1967, № 8, стор. 11.

² Див. Г. И. Чернявский, П. С. Сохань. Советская печать о Болгарии (ноябрь 1917 — сентябрь 1944 гг.). — Историческая библиография. София, 1970. стор. 221—263.

³ Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-2530, оп. 1, од. зб. 23, арк. 227.

допомоги борцям революції (МОДР). Організації МОДР, що були майже на кожному підприємстві, в установах, учбових закладах, колгоспах, радгоспах, влаштовували мітинги солідарності з героїчною боротьбою Димитрова, збирали кошти до спеціального фонду.

Трудащі України висловлювали своє обурення з приводу Лейпцигського судилища. Так, 11 листопада 1933 р. Ніжинським райкомом МОДР був проведений багатотисячний мітинг робітників, колгоспників і студентів, на якому після доповіді про фашистський терор у Німеччині й небезпеку, що загрожувала ув'язненим болгарським товаришам, був висловлений рішучий протест проти незаконних дій уряду Німеччини⁴.

До відозви Комітету боротьби за визволення тт. Димитрова, Торглера, Танева та Попова приєдналися й делегати районної конференції вчителів Новоушицького району Вінницької області. 350 делегатів вимагали негайного звільнення Георгія Димитрова — «кращого представника робітничого класу, який зумів довести і розкрити перед трудящими... як умираючий капіталізм... намагається кров'ю кращих представників робітничого класу задущити справу світової пролетарської революції». «Хай живе тов. Димитров,— записали в резолюції конференції делегати,— який безстрашно серед озвірілих ворогів робітничого класу і трудящих мас селянства захищає справу робітничого класу і його партії, викриває всілякі наклепи і брехню соціал-фашистів відносно Радянського Союзу!»⁵ Делегати конференції внесли 1 тис. крб. до «фонду захисту» Димитрова та його товаришів і закликали широку громадськість Вінничини оголосити тиждень збору коштів на користь жертв фашизму.

Масові виступи на захист ув'язнених комуністів пройшли у найвіддаленіших куточках нашої країни. Численні делегації відвідали німецьке посольство в Москві, щоб висловити свій протест.

Трудащі Радянської України активно включилися в проведення «міжнародного тижня допомоги», що проходив у червні 1933 р.⁶ Так, на Нікопольському руднику та на Нікопольбуді відбувся суботник, що дав 5 тис. крб. коштів⁷. На захист болгар-патріотів палко виступило болгарське населення України⁸. Ім'я Димитрова стало символом справжньої пролетарської солідарності, воно згуртувало пролетарів усього світу. Масовий рух протесту, явна неспроможність обвинувачів і заступництво Радянського Союзу змусили фашистську «юстицію» звільнити Димитрова і його товаришів. Герой Лейпцига висловив бажання повернутися на батьківщину, але буржуазний уряд Болгарії відмовив йому у візі. Радянський Союз став другою вітчизною Георгія Димитрова та його товаришів.

27 лютого 1934 р. радянська столиця з відкритими обіймами зустрічала Г. Димитрова та його побратимів. «Наше перше слово,— сказав Г. Димитров представникам радянської і зарубіжної преси,— це безмірна і безмежна подяка міжнародному пролетаріатові, найширшим верствам трудящих усіх країн, чесній інтелігенції, які боролися за наше визволення. І в першу чергу ми висловлюємо нашу подяку робітникам і селянам Радянського Союзу — нашої соціалістичної держави. Можу заявити з цілковитою впевненістю, що якби не кампанія, яка мобілізу-

⁴ Там же, ф. Р-2530, оп. 2, од. зб. 7, арк. 66—68.

⁵ Хмельницький обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-1508, оп. 1, од. зб. 36, арк. 214.

⁶ «Интернациональный маяк», 1934, № 5, стор. 3.

⁷ «Правда», 24 лютого 1934 р.

⁸ «Коллективист», 21 березня 1934 р.

вала міжнародну громадську думку проти німецького фашизму, ми б не змогли бути сьогодні на волі і перебувати в Москві»⁹.

Звістку про приїзд Димитрова радісно зустрів український народ. До Харкова, що був тоді столицею України, на адресу зборів передових колгоспників республіки надійшло повідомлення про прибуття болгарських комуністів у Москву. На весь зал залунали палкі здравити: «Хай живе Димитров! Хай живе міжнародна солідарність трудящих!» Колгоспники одразу ж послали привітання Димитрову, Попову і Таневу, обрали їх у почесну президію зборів¹⁰.

Звістка про прибуття болгарських комуністів у Радянський Союз захоплено була зустрінена на засіданні президії Всеукраїнської Академії наук. «Президія ВУАН,— говорилося в телеграмі, надісланій Димитрову, Попову і Таневу,— з величезною радістю зустріла звістку про ваш приліт, мужніх комуністів, славних борців за велику справу соціалізму, на батьківщину світового пролетаріату. Ваша героїчна боротьба з фашистською диктатурою, ваша залізна, незламна воля на суді викликає в кожному з нас могутню хвилю ентузіазму і водночас ненависть до фашизму та його верховодів, що чинять звірячу розправу над революційним пролетаріатом Німеччини. Палкий вам, дорогі товариші, привіт»¹¹.

Численні мітинги і збори з нагоди щасливого прибуття Димитрова і його товаришів до Москви відбулися по всій Україні. Кращих синів болгарського народу гаряче вітали шахтарі Донбасу, робітники і колгоспники Київщини й Харківщини, трудівники полів Дніпропетровської, Херсонської та Одеської областей¹². У своїх резолюціях трудящі вимагали звільнення решти політичних в'язнів, які страждали у фашистських катівнях. На користь жертв фашистського терору відрахували одинденний заробіток гірники шахти ім. Чувиріна (м. Донецьк), значну грошову суму зібрали колгоспники с. Вячеславівки Коларівського району на Дніпропетровщині, провели недільник робітники Київського паровозоремонтного заводу¹³. Цілі колективи вступали в ряди МОДР. Членами цієї організації стали тоді робітники кабельного заводу і фабрики ім. Горького в м. Києві, Харківського тракторного заводу та багатьох інших підприємств.¹⁴

Робітники київського заводу «Ленінська кузня», а також Харківського турбогенераторного заводу, металурги м. Донецька у фонд обороноздатності Країни Рад, що стала батьківщиною і для Димитрова, відпрацювали свої вихідні дні¹⁵.

Георгія Димитрова як рідного прийняли в дружню багатонаціональну сім'ю народів СРСР, оточили його теплотою, сердечною турботою, великою увагою і глибокою повагою. Його обирали почесним депутатом, членом виробничих колективів, влаштовували змагання на його честь, нагороджували грамотами його імені героїв праці, запису-

⁹ Георгій Димитров. Избранные произведения, т. II, М., 1957, стор. 359—360.

¹⁰ Веселин Хаджиниколов. Посрещане и приемане на Г. Димитров в Съветския Съюз след екстернирането му от Германия.— «Известия на института за история», тт. 16—17, София, стор. 101.

¹¹ «Вісті», 1 березня 1934 р.

¹² «Труд», 1 березня 1934 р.; «Вісті», 1 березня 1934 р.; «Колективист», 8, 21 березня 1934 р.; Філіал Запорізького обласного державного архіву в м. Мелітополі (далі — ФЗОДАМ), ф. Р-523, оп. 1, од. зб. 45, арк. 13—14.

¹³ «Правда», 2 березня 1934 р.; «Комуніст», 1 березня 1934 р.; «Колективист», 21 березня 1934 р.

¹⁴ «Комуніст», 1 березня 1934 р., «Колективист», 8 березня 1934 р., «Вісті», 1 березня 1934 р.

¹⁵ «Комуніст», 1 березня 1934 р.; «Вісті», 1 березня 1934 р.

вали на нього трудовні, частки виробничих норм тощо. Запрошуючи Георгія Димитрова та його товаришів на обласну конференцію МОДР, трудящі Дніпропетровщини писали: «Разом з усією партією і країною захоплено вітаємо приїзд до СРСР найкращих, найстійкіших бійців світової пролетарської революції тт. Димитрова, Попова і Танева. Просимо передати їм палкий, від щирого серця, привіт більшовиків, робітників, колгоспників та всіх трудящих Дніпропетровщини»¹⁶.

В Українській РСР серед трудівників багатьох колективів і підприємств розгорнувся масовий рух за право носити ім'я Димитрова. Трудящі болгарських районів України дали ім'я переможця Лейпцига палацам культури в районних центрах Благоевому (нині с. Благоево Великомихайлівського району на Одещині) й Коларівці (нині с. Коларівка Приморського району Запорізької області), що обслуговували ці райони¹⁷. Учні Коларівської середньої школи писали Димитрову після його прибуття в СРСР: «З вашим іменем ми йдемо вперед у боротьбі за соціалістичну, радянсько-пролетарську культуру»¹⁸.

Димитров одержував багато листів, особистих і колективних, в яких трудящі Радянського Союзу висловлювали своє захоплення його незламністю, темпераментом оратора, гострим розумом, сердечно вітали приїзд в Країну Рад, запрошували відвідати їх міста і села. Студенти Кам'янець-Подільського технікуму писали болгарським братам: «Ми з щирою радістю зустріли звістку про Ваше звільнення і приїзд до нас в СРСР. Ми вважаємо Вас героями робітничого класу, які під прапором марксизму-ленінізму боролись і будете боротися за справу пролетаріату. Від імені студентів-членів МОДР просимо Вас прийти до нас в Кам'янецьчину — на прикордоння»¹⁹. Листи такого ж змісту надходили від шахтарів Донбасу, робітників Харкова, залізничників Красного Лиману, колгоспників Херсонщини та Дніпропетровщини²⁰, трудящих усіх куточків нашої країни.

Всі сили і знання Георгій Димитров віддавав своїй другій батьківщині. Незважаючи на велику перевантаженість у зв'язку з обранням його Генеральним секретарем Виконкому Комінтерну, він брав активну участь у політичному житті Радянської країни, обирався депутатом Верховної Ради СРСР і з честю виправдовував виявлене йому довіря²¹. Все своє життя Димитров боровся за зміцнення вічної і непорушної братерської болгаро-радянської дружби. Його життя і діяльність є запалюючим прикладом революційного героїзму для всіх борців за мир, демократію і комунізм.

¹⁶ «Вісті», 3 березня 1934 р.

¹⁷ Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 8 (1934), арк. 32; од. зб. 10 (1934), арк. 63—64.

¹⁸ «Колективист», 15 березня 1934 р.

¹⁹ ХОДА, ф. Р-959, оп. 1, од. зб. арк. 37.

²⁰ П. С. Сохань. Георгій Димитров і Україна. — «Український історичний журнал», 1963, № 4, стор. 46.

²¹ П. С. Сохань. Пламенный революционер, К., 1969, стор. 197.

Записки

В. Д. ЛЕВЧЕНКО
РОЗВИТОК ЦУКРОВОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ
В 1959—1965 рр.

Радянський народ під керівництвом
Комуністичної партії Радянського
Союзу успішно будує комуністичне
суспільство. Великі перетворення,
що відбуваються в нашій країні,—
це результат творчої, самовідданої

праці всього радянського народу і насамперед — робітничого класу
Радянської соціалістичної держави.

Висвітлення героїчної праці робітничого класу, зокрема Української
РСР, має велике наукове, політичне і практичне значення.

Контрольними цифрами розвитку народного господарства СРСР на
1959—1965 рр. намічалася збільшити виробництво цукру-піску по рес-
публіці на 40—50%, або довести його в 1965 р. до 4,9—5,3 млн. т проти
3,7 млн. т у 1958 р.

Щоб виконати завдання, поставлені планом на 1959—1965 рр. і до-
сягти 1895 тис. ц добової переробки буряків, треба було різко підвищи-
ти виробничу потужність цукрових заводів республіки, зміцнити матері-
ально-технічну базу цієї галузі промисловості.

Виконуючи рішення XXI і XXII з'їздів КПРС та XXI і XXII з'їздів КП
України, керівники і партійні організації цукрових заводів республіки
провели значну роботу з колективами робітників, мобілізуючи їх на
виконання поставлених завдань.

ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про за-
ходи по забезпеченню збільшення виробництва цукру в Українській РСР
у 1959—1965 рр.»¹, в якій накреслювалися конкретні заходи. В постано-
ві, зокрема, говориться про необхідність досягти протягом 1959—
1965 рр. 800 тис. ц добової переробки буряків. Для цього треба було
збудувати 22 нових заводи загальною потужністю 645 тис. ц добової
переробки, розроблялись також заходи щодо зміцнення матеріально-
технічної бази цукрових підприємств на основі запровадження найнові-
ших досягнень науки і техніки, широкого впровадження механізації та
автоматизації, забезпечення їх кваліфікованими кадрами, достатньою
кількістю сировини.

Робітники, інженерно-технічні працівники та службовці цукрової
промисловості України мобілізували всі сили на виконання і перевико-
нання плану. Звернення до працівників цукрової промисловості респуб-
ліки, прийняте на нараді, що відбулася в квітні 1959 р., заклиалося до-
строково виконати план нарощування потужності цукрових заводів і

¹ Хронологічні зібрання Законів, Указів Президії Верховної Ради і Уряду УРСР,
т. 5, К., 1964, стор. 217.

збільшення виробництва цукру в 1959—1965 рр.² Кожний цукробуряко-трест республіки взяв підвищені соціалістичні зобов'язання. Наприклад, цукровики Київського та Сумського трестів вирішили на рік раніше виконати план виробництва цукру-піску на 1959—1965 рр.³, а Вінницького — за 4 роки⁴. Подібні соціалістичні зобов'язання були прийняті колективами працівників усіх цукробурякотрестів республіки.

Повсюдно вишукувалися невикористані внутрішні резерви нарощування виробничої потужності заводів. Наприклад, у 1959 р. цукровики розгорнули рух, за якнайшвидшу реконструкцію та розширення «вузьких місць» на діючих підприємствах. Завдяки цьому план збільшення продуктивності заводів по Вінницькому тресту був перевиконаний у 1959 р. на 7,9 тис. ц добової переробки буряків, по Хмельницькому — на 3,5 тис. ц⁵, Київському — на 3 тис. ц.

Уже в 1959 р. завдання щодо приросту потужностей цукрової промисловості УРСР були виконані на 102%. Він становив 113 890 ц добової переробки буряків⁶. У 1960 р. було реконструйовано 117 заводів. Добова переробка цукрових буряків зросла на 241 тис. ц. До лав діючих стали Горохівський і Володимир-Волинський цукрові заводи Волинської області, Козівський, Ланівський і Борщівський — Тернопільської, Кам'янець-Подільський — Хмельницької, Дубнівський — Ровенської та ін. З кожним роком зростала їх матеріально-технічна база, механізувалися й автоматизувалися трудомісткі процеси виробництва. Серед перших цукрових заводів, які достроково, за 2 роки, виконали план нарощування виробничої потужності на 1959—1965 рр., були: Новобиківський і Линовицький — Чернігівської області, Красилівський і Антонівський — Хмельницької, Ходорівський — Львівської та ін.⁷ В 1964 р. достроково завершили семирічний план робітники цукрових заводів Вінницького тресту, збільшивши на 110 тис. ц⁸ обсяг добової переробки буряків. Виконали своє зобов'язання й працівники Хмельницького, Черкаського, Київського та інших трестів.

Наприкінці 1965 р. загальна виробнича потужність цукрової промисловості УРСР зросла проти 1958 р. на 1020 тис. ц⁹ добової переробки буряків, що значно більше, ніж намічалось контрольними цифрами. Однак план введення в дію нових заводів не був виконаний. Причиною цього було розпорошення коштів по багатьох новобудовах, що призвело до заморожування деяких об'єктів¹⁰. План нарощування виробничої потужності цукрової промисловості республіки за рахунок реконструкції та розширення діючих підприємств було перевиконано майже на 200 тис. ц добової переробки сировини¹¹. Це була велика трудова перемога. За цей період на цукрових заводах України було встановлено понад 6 тис. одиниць нового, сучасного обладнання, серед них — 70 безперервно діючих дифузійних апаратів, 140 центрифуг тощо¹². Механізація трудомістких робіт зросла з 60% до 87%. Цілком було механізовано і на 40% автоматизовано важкі й трудомісткі процеси на обслуговуванні фільтраційної

² «Радянська Україна», 15 квітня 1959 р.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1618, арк. 94—98.

⁴ «Вінницька правда», 5 квітня 1959 р.

⁵ Вінницький обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. Р-5042, оп. 16, од. зб. 27, арк. 4.

⁶ Ежегодник по сахарной промышленности СССР, М., 1961, стор. 551.

⁷ «Радянська Україна», 3 вересня 1960 р.

⁸ ВОДА, ф. Р-5042, оп. 1, од. зб. 2395, арк. 114—115.

⁹ Народне господарство Української РСР в 1965 році. К., 1966, стор. 438.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 227, од. зб. 890, арк. 37.

¹¹ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 163.

¹² Розвиток народного господарства УРСР в 1917—1967 рр., К., 1967, стор. 390.

апаратури, 40% заводів переведено на безперервне сокодобування, повністю механізовано розвантаження буряків з автомашин і вагонів. Майже 120 заводів із 180 переведено на опалювання мазутом і природним газом замість твердого палива, що дало змогу вивільнити 5 тис. кочегарів від важкої фізичної праці¹³. Механізація і автоматизація значною мірою замінила ручну працю і дала можливість значно скоротити число некваліфікованих робітників¹⁴. Завдяки зростанню виробничої потужності цукрової промисловості УРСР у 1965 р. було вироблено 6,7 млн. т цукру¹⁵, з них 1,2 млн. т понад план.

Внаслідок зміцнення матеріально-технічної бази підприємств, значно зросла продуктивність праці. В 1965 р. вона становила 45%, замість запланованих 30—35%¹⁶. Підвищення продуктивності праці забезпечило виробництво цукру за 1 людино-день до 5,3 ц у 1965 р. проти 2,5 ц у 1958 р. Якщо в 1958 р. затрата праці на переробку 1 тис. ц буряків становила 37,1 людино-день, то в 1965 р. вона знизилася до 25¹⁷.

Протягом 1959—1965 рр. було досягнуто зниження виробничих витрат цукру на 0,09% і збільшення його виходу на 0,98%¹⁸, що в абсолютних цифрах становить сотні тисяч тонн. Внаслідок запровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій робітники цукрових заводів УРСР добилися скорочення виробничого сезону, зменшення витрат умовного палива і вапнякового каменю до ваги перероблених буряків, що знизило собівартість цукру.

Робітники цукрових заводів подавали велику допомогу колгоспам. Так, вінницькі, хмельницькі, тернопільські та чернівецькі цукровики в порядку шефської допомоги протягом 1959—1965 рр. обладнали в колгоспах 144 кормоцехи і кормокухні, 22 агрохімлабораторії, механізували 37 тваринницьких ферм, електрифікували 4 колгоспи, 63 тваринницькі ферми, проклали 12 км водопроводів на ферми, відремонтували більше 7 тис. сільськогосподарських машин і електромоторів. Було вивезено на поля понад 700 тис. т органічних добрив, оброблено й викопано більше 300 га буряків, виконано багато інших робіт¹⁹. Це сприяло зміцненню економіки колгоспів.

При 80 підприємствах цукрової промисловості УРСР було обладнано відгодівельні пункти великої рогатої худоби на відходах виробництва (жом, м'яса). Наприклад, у 1962 р. ці пункти прийняли на відгодівлю від колгоспів і радгоспів 215,8 тис. голів худоби (чистий приріст живої ваги становив понад 100 тис. ц). Колгоспи одержали від цього більше 11 млн. крб. чистого прибутку²⁰, а цукрові заводи — 1,34 млн. крб.

Таким чином, цукровики Української РСР, як складова частина багатомільйонної армії робітничого класу республіки, в період 1959—1965 рр. внесли свій значний трудовий вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму.

Виробництво цукру на душу населення по УРСР зросло з 78 кг у 1958 р. до 124 кг у 1965 р.²¹ Це був найвищий показник у світі.

¹³ Там же, стор. 391.

¹⁴ Поточний архів ЦСУ УРСР. Відділ праці і зарплати, ф. 6--2-а за 1959—1965 рр., арк. 2—27.

¹⁵ Народне господарство УРСР в 1965 році, стор. 163.

¹⁶ Там же, стор. 91.

¹⁷ Ежегодник по сахарной промышленности СССР, М., 1967, стор. 631—632.

¹⁸ Народне господарство УРСР в 1965 році, стор. 163.

¹⁹ ВОДА, ф. Р-5042, оп. 16, од. зб. 135, арк. 4—5.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 227, од. зб. 890, арк. 218.

²¹ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 65.

П. М. ДУБРОВЧЕНКО
ЦИВІЛЬНИЙ ПОВІТРЯНИЙ
ФЛОТ СРСР
У ПЕРІОД НАСТУПАЛЬНИХ
БОЇВ НА УКРАЇНІ
(1943—1944 рр.)

Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР наша країна швидко перебудувала економіку й мобілізувала всі сили й засоби на розгром ворога. Підтвердилося висловлювання В. І. Леніна, що «війна є випробування всіх економічних і організаційних сил кожної нації» і що «пе-

ремагає на війні той, у кого більше резервів, більше джерел сили, більше витримки в народній товщі»¹. Під час війни трудящі Країни Рад вирішили ряд воєнно-економічних завдань, зокрема мобілізували всі матеріальні й людські ресурси, перебудували економіку на воєнний лад.

Певний внесок у перемогу над фашизмом зробив і особовий склад Цивільного Повітряного Флоту СРСР. Він діяв на всіх фронтах, виконуючи найскладніші бойові завдання. Вся діяльність цивільної авіації була спрямована на подання всебічної допомоги фронтам. Частини й з'єднання ЦПФ брали участь у всіх найбільших операціях Червоної Армії, поставляючи оперативні вантажі, здійснюючи перебазування на передові аеродроми особового складу та майна бойової авіації. Це давало змогу забезпечити широкий аеродромний маневр, безперервну діяльність бойової авіації в тісному контакті з наземними військами.

Після історичних перемог під Сталінградом і Курськом перед Воро- незьким, Південно-Західним і Західним фронтами постало завдання розвинути здобутий успіх, завдавши нищівних ударів великим угрупованням ворога на сході України. Тоді великий обсяг робіт виконували пілоти ЦПФ, зокрема 62-го і 87-го гвардійських, 14-го, 18-го, 9-го, 8-го окремих фронтових полків, 3-ої та 1-ої авіадивізій. Протягом дня їм доводилося робити по 5—7 вильотів, перебуваючи в повітрі 8—10 год.² У умовах стрімкого просування наших військ важливого значення набував зв'язок. Підтримувати його мали частини ЦПФ, які здійснювали польоти зв'язку в будь-яку погоду. Наприклад, 21 лютого 1943 р. пілоти 62-го гвардійського полку Лекомцев і Позняк одержали наказ командуючого Воро- незьким фронтом вилетіти в райони Гайворона та Богодухівки й повідомити танкові сили наших з'єднань про рішення Ставки Верховного Головнокомандування змінити напрям головного удару. Незважаючи на великий снігопад і сильний вітер (до 20 м/сек.), політ було проведено успішно³.

Пілоти фронтових підрозділів ЦПФ здійснювали також розвідувальні польоти над ворожою територією, забезпечуючи наше командування інформацією про пересування й зосередження військ противника. Транспортна авіація доставляла різні вантажі, перевозила особовий склад частин, що наступали, евакуювала поранених, брала участь у парашутно-десантних операціях. Взимку 1943 р. лише пілоти 7-го авіаполку зробили 20 285 вильотів, перевізши 9 тис. чол., зокрема 1730 поранених, і близько 1 тис. т бойових вантажів. А в березні, обслуговуючи частини 8-ї повітряної армії, вони перевезли близько 2,5 тис. чол. льотно-технічного складу і більше 140 т вантажів. Під час великих наступальних операцій на Лівобережній Україні з великим навантаженням діяли екіпажі санітарних літаків. Протягом липня-серпня санітарна ескадрилья 62-го авіаполку здійснила близько 6 тис. вильотів (5 150 год.): евакуювала близько

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 131—132, 54.

² ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, од. зб. 1974, арк. 6.

³ Центральний архів Міністерства цивільної авіації (далі — ЦА МЦА), ф. 67, оп. 3333, од. зб. 72, арк. 13.

4,3 тис. поранених, а в госпіталі на передові позиції завезла 50 т консервованої крові та різні медикаменти⁴.

Пілоти ЦПФ виявляли справжній героїзм. Наприклад, льотчик Кузовлев, який вів літак з пораненими бійцями, зазнавши нападу «Мессершміттів», посадив пошкоджену машину на галявину й замаскував її. А коли повітряні пірати зникли, Кузовлев на одному колесі підняв літак у повітря й успішно приземлився в заданому пункті. Приклад мужності й винахідливості показала Є. М. Козакова, яка в червні 1943 р. обеззброїла й захопила в полон екіпаж збитої ворожої машини, що намагався сховатися⁵.

Після поразки фашистських полчищ під Курськом війська Червоної Армії перейшли в наступ і незабаром визволили від загарбників Лівобережну Україну. Необхідно було перешкодити гітлерівцям переправитися через Дніпро. Тому просування наших військ було досить швидким (25—30 км на добу). Внаслідок цього аеродроми залишилися далеко за лінією фронту. Радянське командування вжило ряд заходів для якнайшвидшого перебезування авіаційних з'єднань на нові аеродроми. Адже оперативне постачання необхідних вантажів та людських резервів мало неабияке значення для переможного завершення бойових операцій. За зразкове виконання завдань у період весняно-літньої кампанії 1943 р. три авіаполки ЦПФ (62-й, 87-й і 105-й) були удостоєні звання гвардійських⁶.

Авіачастини ЦПФ подали велику допомогу наземним військам, що наступали, і бойовій авіації під час форсування Дніпра та визволення Києва. 87-й гвардійський, 18-й, 14-й, 8-й авіаполки і 10-та гвардійська дивізія транспортували з тилу на фронтові аеродроми бойові вантажі, льотно-технічний склад авіаційних частин ВПС тощо⁷. Пілоти розуміли, що битва за Дніпро матиме вирішальне значення для визволення всієї України.

В другій половині вересня 1943 р. війська Воронезького фронту почали форсувати Дніпро одразу в кількох місцях. Незабаром на правому березі Дніпра було захоплено плацдарм, куди пілоти 8-го полку ЦПФ перебезували льотно-технічний склад перших штурмових і винищувальних частин бойової авіації, забезпечували їх боєприпасами й запасними частинами до літаків. Цивільна авіація велику допомогу подала також саперам, які налагоджували переправу через Дніпро, постачивши їм 65 т кріпильного матеріалу. Це зробили пілоти В. Бичков, В. Булгаков, П. Кленін, П. Савельєв та інші. Авіарозвідники також наносили на карту й повідомляли відбудовчі батальйони про зруйновані ворогом ділянки залізниць в напрямках Київ — Ніжин, Прилуки — Пирятин — Київ. Під час цієї операції пілоти 8-го полку зробили 7742 вильоти, перевізили 4744 чол. і понад 7 тис. т бойових вантажів, у тому числі 97,3 т боєприпасів і 44,4 т пального⁸.

18-й полк ЦПФ (створений у серпні 1943 р.) брав участь у форсуванні Дніпра в складі 5-ої повітряної армії, забезпечуючи авіаційні частини боєприпасами та іншими матеріалами. 28 листопада 1943 р. полк перекидав пальне нашим танковим з'єднанням. Завдання було виконане,

⁴ ЦА МЦА, ф. 57, оп. 3342, од. зб. 58, арк. 17; ф. 67, оп. 3333, од. зб. 72, арк. 17; ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, од. зб. 1889, арк. 53—54; Гражданская авиация СССР. 1917—1967 гг., М., 1967, стор. 151.

⁵ П. Михайлов. Великая победа советского народа.—«Гражданская авиация», 1955, № 5, стор. 5; Гражданская авиация СССР, стор. 152.

⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, од. зб. 1974, арк. 3.

⁷ ЦА МЦА, ф. 53, оп. 3332, од. зб. 78, арк. 8.

⁸ Е. Тарасенко. Под крылом самолета, Ставрополь, 1968, стор. 170; ЦА МЦА, ф. 53, оп. 3332, од. зб. 154, арк. 7.

незважаючи на те, що ділянка поблизу с. Хосовка, де завантажувалися літаки, безперервно обстрілювалася артилерією ворога. Під час цієї операції 18-й полк перевіз 2804 чол. і близько 350 т вантажів⁹.

5-й ударній армії, яка утримувала плацдарм на правому березі Дніпра, подав значну допомогу 87-й гвардійський авіапункт, пілоти якого 12 діб забезпечували воїнів боєприпасами і продовольством, а зворотними рейсами вивозили поранених. Вони доставили 46 т боєприпасів і 68,4 т продовольчих товарів, евакуювали 236 поранених¹⁰.

У складі 2-го Українського фронту у форсуванні Дніпра брав участь 2-й авіапункт 1-ої дивізії ЦПФ, яким командував майор О. І. Семенов. Льотний склад авіапункту, що відзначався особливо великою майстерністю й умінням маневрувати в умовах активної дії авіації та ППО ворога, відмінно виконав поставлені перед ним завдання. Протягом ночі доводилося робити по 5—7 вильотів, забезпечуючи передові частини боєприпасами, паливом тощо. За час операції полк здійснив 1111 вильотів, перекинувши на передові позиції понад 4 тис. солдатів і офіцерів та 1,2 тис. т бойових вантажів¹¹.

13 листопада 1943 р. німецьке командування кинуло свої війська в контратаку, намагаючись повернути Київ. Тоді велику допомогу нашим сухопутним частинам подали повітряні розвідники, які безперервно стежили за пересуванням німецько-фашистських військ та їх зосередженням. Так, 21 листопада 1943 р., коли гітлерівці заходили в тил 280-ї стрілецької дивізії, над ними з'явився літак ПО-2. Пілот одразу ж зрозумів усю небезпеку і тому негайно приземлився на передньому краї нашої оборони, щоб негайно доповісти командуванню про результати спостереження. Внаслідок вжитих заходів контратака ворога була відбита¹².

За час визволення Лівобережної України від німецько-фашистських загарбників пілоти ЦПФ здійснили більше 80 тис. вильотів, перевезли понад 62 тис. чол. і 3728 т бойових вантажів¹³.

Визначні перемоги Радянського Союзу в 1943 р. докорінно змінили не лише воєнно-політичне становище на радянсько-німецькому фронті, а й увесь хід другої світової війни. Почався третій, завершальний період війни — остаточне вигнання німецько-фашистських загарбників за межі нашої країни, визволення народів Європи, знищення фашизму.

В плані зимової кампанії 1944 р. радянське командування передбачало почати наступ на всьому радянсько-німецькому фронті. На Південно-Західному театрі головний удар двом найбільшим угрупованням німецько-фашистських армій — «Південь» і «А» мали завдати українські фронти, що давало змогу остаточно визволити Правобережну Україну та Крим. На той час частини ЦПФ одержали нові літаки. Дедалі поліпшувалася їх організаційна структура. Досвід показав, що в умовах широкого наступального маневру і рейдів по тилах ворога ефект взаємодії різних родів військ збільшується, якщо діє транспортна авіація. Це наочно продемонстрували, зокрема, бої на Правобережній Україні, де нашим військам доводилося діяти у тяжких умовах весняного бездоріжжя. Там у бойових діях брала участь більшість фронтових частин і з'єднань ЦПФ. Вони забезпечували своєчасне перебезування технічного та льотного складу повітряних армій, постачали на передові позиції паливо, боєприпаси й запчастини, підтримували безперервний повітряний зв'язок

⁹ ЦА МЦА, ф. 55, оп. 3330, од. зб. 30, арк. 53.

¹⁰ Там же, ф. 57, оп. 3342, од. зб. 58, арк. 1; од. зб. 57, арк. 36.

¹¹ Там же, ф. 68, оп. 3329, од. зб. 194, арк. 23.

¹² В. Лукашин. Над седым Днепром. — «Авиация и космонавтика», 1963, № 10, стор. 78.

¹³ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 2793, од. зб. 105, арк. 9, 15, 18, 25, 32, 33.

між штабами частин і фронтів, підшукували аеродроми й площадки для бойової авіації тощо.

8-й авіаполк мав забезпечувати всім необхідним наші війська, що потрапили в оточення в районі Білої Церкви. Тоді пілоти скинули їм 1300 комплектів вантажних парашутів і цілком забезпечили їх продовольством, паливом і боеприпасами. Внаслідок цього військова частина провала вороже кільце й продовжувала бойові дії¹⁴.

Не менш важливим у діяльності транспортної авіації було забезпечення пального і боєприпасами радянських винищувачів, що прикривали наші передові частини від ворожої авіації. Тому частини ЦПФ мали якнайшвидше перебазувати безпосередньо в райони бойових дій технічні засоби і загалом усі тили винищувальних з'єднань. Адже наземний зв'язок під час весняного бездоріжжя був надзвичайно важким і автоколонни не могли забезпечити авіацію паливом ¹⁵.

На 2-му Українському фронті наші танкові частини глибоко врзалися в розташування німецької оборони, що відкривало перспективи для рішучої атаки головних сил. Щоб ліквідувати прорив, німецьке командування ввело в дію бомбардувальну авіацію. Тому на прикриття наших танків було відправлено велику групу винищувачів, для якої пілоти ЦПФ за кілька годин перекинули технічний склад, боєприпаси, пальне, устаткування. Це дало змогу протягом дня підготувати на передових позиціях аеродроми і забезпечити атакуючу силу винищувачів ¹⁶.

Досвід показав, що навіть окремі транспортні літаки здатні швидко перебазувати в необхідний район техніку та особовий склад авіаційних частин. Так, екіпаж літака під командуванням Д. С. Єзерського протягом дня (сім вильотів) перевіз на базу, розташовану майже поряд з лінією фронту, майно і особовий склад винищувального полку, а також 22 т пального і 7 т боєприпасів. Згодом було перебазовано й усі тили полку, що дало змогу забезпечити безперебійну підтримку наступові танкових частин¹⁷.

Перед тим як почати широкі наступальні операції на Правобережній Україні Червона Армія мала ліквідувати сильне угруповання ворога в районі Корсунь-Шевченківського, де зосереджувалося близько 80 тис. гітлерівців і чимало бойової техніки. Для цього необхідно було мобілізувати всі сили й засоби, забезпечити високий темп наступу. Командуючий 2-м Українським фронтом віддав наказ силами 5-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерал-полковника П. О. Ротмистрова завдати головного удару на ділянці фронту Вербівка — Василівка. Ця армія мала прорвати оборону ворога й іти в наступ у напрямку Шполи й Звенигородки, щоб з'єднатися з військами 1-го Українського фронту¹⁸.

Постачання танкових частин забезпечували 44-й авіаполк ЦПФ, пілоти якого приземляли свої літаки під сильним артилерійським і мінометним вогнем ворога всього за 500—800 м від передової. Мужність і героїзм виявили льотчики Литбаєв, Миньков, Панков, Кизилів, Абдулін, Ульянов, Усенко та багато інших. Вони перекинули для танків 87 т мастила, а на зовнішню дугу Корсунь-Шевченківського котла — більше 1,4 тис. особового складу. В березні полк перевіз більше 1 тис. чол. технічного складу 5-ої повітряної армії і 83 т різних вантажів. Екіпажі 2-го авіаполку 10-ї гвардійської дивізії ЦПФ протягом дня здійснювали по

6—7 вильотів і цілком задовольнили потребу передових частин у боєприпасах (120 т). Загалом під час Корсунь-Шевченківської битви пілоти ЦПФ перебазували більше 1,5 тис. т вантажів¹⁹.

Безприкладною була їх мужність і героїзм. Так, на літак, що йшов з боєприпасами на борту (командир — Ільїн), напали два німецькі винищувачі. В нерівному бою були поранені бортмеханік і стрілець А. Яцук, який, стікаючи кров'ю, продовжував відбивати атаки фашистських стерв'ятників і знищив їх. Таких подвигів було немало. За участь у Корсунь-Шевченківській операції 51 пілота 10-ї авіадивізії було нагороджено орденами й медалями СРСР²⁰.

В лютому 1944 р. найбільшою операцією, в якій довелося брати участь частинам ЦПФ, було форсування Дніпра на південь від Каховки. Оскільки через бездоріжжя затримувалося наведення переправ, вони постачали боєприпаси та продовольство 5-й ударній армії 4-го Українського фронту, що утримувала плацдарм на правому березі. Необхідно було також евакуювати поранених. Екіпажі 10-ї авіадивізії 87-го авіаполку та полку, сформованого з частин 8-ї повітряної армії, перевезли на правий берег 3688 чол. і 697 т вантажів, а зворотними рейсами вивезли 2331 пораненого. За успішне виконання завдання Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський оголосив подяку особовому складові частин транспортної авіації. 112 пілотів 44-го авіаполку були удостоєні урядових нагород за забезпечення наших військ під час Уманської операції, а полковик присвоєно почесне звання «Уманський»²¹.

На початку березня 1944 р. війська 3-го Українського фронту форсували під час повені р. Інгулець. 1-й і 26-й авіаполки мали сприяти наступові 8-ї гвардійської армії, що прорвала оборону ворога. Екіпажі здійснювали щоденно по кілька вильотів, скидаючи нашим танкам балони з паливом, артилерійським і мінометним батареям — боєприпаси²².

Коли війська Українських фронтів готувалися завдати удару 6-й німецькій армії на Бузі, панувало бездоріжжя, тому весь колісний і гусеничний транспорт зупинився. На 23-й, 26-й, 44-й авіаполки та 10-у авіадивізію ЦПФ покладалося завдання постачати частини, що наступали, боєприпасами, паливом, продовольством та іншими оперативними вантажами, а в міру просування наших військ — допомагати перебазуванню бойової авіації. З 9 до 11 березня з допомогою фронтових підрозділів ЦПФ на аеродроми Кривого Рога було перекинуто особовий склад 17-ої повітряної армії.

Беручи участь у визволенні Правобережної України, фронтові підрозділи ЦПФ подавали значну допомогу наземним та авіаційним частинам, що швидко просувалися до західних кордонів України, а також систематично стежили за ворожою передовою. Завдяки цьому війська 1-го і 2-го Українських фронтів на Проскурівсько-Чернівецькому напрямку завдали нищівної поразки великому угрупованню німецько-фашистських військ «Південь». Визволивши значну частину Правобережної України і вийшовши в передгір'я Карпат, частини Червоної Армії розділили надвоє ворожий фронт.

За квітень 1944 р. пілоти ЦПФ перекинули для радянських військ, що наступали на Україні, 25 тис. чол. бойового складу і 3,5 тис. т вантажів. Це становило 75% усіх перевезень, здійснених фронтовими части-

¹⁹ ЦА МЦА, ф. 55, оп. 3330, од. зб. 29, арк. 34, 49, 53; ф. 68, оп. 3329, од. зб. 194, арк. 23; ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, од. зб. 2137, арк. 31, 55.

²⁰ П. М и х а й л о в. Назв. праця, стор. 5; ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, од. зб. 2137, арк. 31.

²¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, од. зб. 2137, арк. 31; ЦА МЦА, ф. 55, оп. 3330, од. зб. 36, арк. 54—55.

²² А. О д н о в о л. Назв. праця, стор. 21.

нами ЦПФ. Коли наша штурмова й винищувальна авіація, що базувалася в Губельцях і Тургенцях, бездіяла через відсутність пального і боєприпасів, літаками 8-го авіаполку негайно було доставлено з Житомира та Києва 13,2 т необхідних вантажів²³.

Влітку 1944 р. Червона Армія визволила західні області України, форсувала Віслу й створила на захід від Сандомира міцний плацдарм. Стрімкий наступ наших військ вимагав безперервних дій авіації, а для цього необхідно було обладнати аеродроми. Це завдання виконували підрозділи цивільної авіації, зокрема 87-й, 8-й, 9-й авіаполки, 1-ша і 3-я авіадивізії ЦПФ. Вони також швидко перебазували частини бойової авіації на передові позиції. Тільки 8-й авіаполк забезпечив трикратний аеродромний маневр частин 8-ї повітряної армії. Його особовий склад зробив 7275 вильотів, перевіз 6702 чол. і близько 700 т вантажів. Усього ж під час визволення західноукраїнських областей від окупантів пілоти ЦПФ здійснили 23 870 вильотів, перевезли 2607 т вантажів і близько 15 тис. чол.²⁴

Виконуючи обов'язки транспортної, зв'язкової, розвідувальної, санітарної авіації, частини і з'єднання ЦПФ забезпечували виконання бойових завдань з мінімальними втратами. Пілоти, інженери, техніки фронтових частин ЦПФ з честю виконали свій обов'язок. Не шкодуючи життя, вони віддавали всі сили на боротьбу з ворогом. Дії особового складу ЦПФ у роки війни завжди будуть прикладом мужності, доблесті й героїзму. За час визволення від окупантів Радянської України пілоти ЦПФ здійснили 125 тис. вильотів, перевезли 100 тис. чол., близько 8 тис. т бойових вантажів. Батьківщина високо оцінила їх заслуги — орденами й медалями нагороджено понад 15 тис. пілотів, борттехніків, інженерів, 15 льотчиків удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Шести фронтовим підрозділам ЦПФ присвоєно звання гвардійських, дванадцятьом — почесні найменування, а десять нагороджено орденами²⁵.

Особовий склад Цивільної Повітряної авіації в роки Великої Вітчизняної війни виправдав довіря радянського народу, виявив беззавітну відданість справі великого Леніна, високий патріотизм і любов до свого народу, до своєї Батьківщини, показав зразки мужності й масового героїзму.

²³ Архів Міністерства оборони СРСР, ф. 302, оп. 4213, од. зб. 43, арк. 350.

²⁴ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 2793, од. зб. 105, арк. 9—35; ф. 53, оп. 3332, од. зб. 154, арк. 8; Гражданская авиация СССР 1917—1967, стор. 168.

²⁵ ЦА МЦА, ф. 1., оп. 2793, од. зб. 105, арк. 9, 15, 18, 25, 32, 33; Гражданская авиация СССР. 1917—1967, стор. 179—180.

М. В. ГАГАЄВ

ВКЛАД ТРУДЯЩИХ

ПОЛТАВЩИНИ

У ПЕРЕМОГУ НАД

ФАШИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

У смертельному двобої з гітлерівською Німеччиною наша країна здійснила немеркнучий у віках бойовий подвиг. Мужньо боролися проти ненависного ворога й трудящі Полтавської області. Безприкладну стійкість, готовність до самопо-

жертви продемонстрували воїни-полтавчани на полях Підмосков'я і під стінами Сталінграда, під Курськом і на Дніпрі, в Прибалтиці і в останній битві за Берлін. Самовіддано працювали в радянському тилу трудівники

області. Дошкуляли загарбникам на тимчасово окупованій території й народні месники.

Натхненником і організатором боротьби трудящих Полтавщини проти загарбників була обласна партійна організація, в якій налічувалося напередодні війни понад 25,5 тис. чол.¹ Вірними помічниками комуністів стали комсомольські організації, які об'єднували 120 тис. чол.²

Лише з 22 червня до 11 вересня 1941 р. відбулося 19 засідань бюро обкому партії. На них було розглянуто близько 130 питань, зокрема «Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника в прифронтовій смузі», «Про додатковий набір курсантів у Полтавський аероклуб», «Про організацію аварійно-відбудовчих загонів місцевої протиповітряної оборони», «Про проведення мобілізації працездатного населення для будівництва оборонних споруд» та ін.³

Після оголошення указу Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію військовозобов'язаних 1905—1918 рр. народження в усіх містах і районах області було створено мобілізаційні пункти. Комуністи допомагали військовим комісарам відправляти прибулих на пункти комплектування, на підприємствах та в установах підшукували заміну тим, хто пішов на фронт.

Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що «одним з головних предметів турбот повинна стати тепер робота серед мобілізовуваних»⁴, Полтавський обком і райкоми КП(б)У подбали, щоб серед населення та в агітпунктах при військоматах пропагандисти розповідали про плани німецьких імперіалістів, становище на фронтах. Повсюдно відбувалися мітинги, на яких трудящі висловлювали свій гнів з приводу злочинницького нападу ворога, готовність боротися до остаточного розгрому загарбників. Лише в 23 районах відбулося 1785 мітингів, на яких з 327 500 присутніх виступило 6528 чол.⁵

Робітники, колгоспники і службовці направляли тисячі заяв у партійні та комсомольські органи з проханням зарахувати їх добровольцями до лав захисників соціалістичної Батьківщини. Тільки в Кременчуку в ті дні було подано близько 3 тис. заяв від невійськовозобов'язаних. За 2 місяці з міста виїхало на фронт 8210 чол., у тому числі понад 2 тис. добровольців. З Диканського району під час першої мобілізації в Червону Армію пішло 3188 чол., зокрема 318 добровольців (96 комуністів і 221 комсомолец). Серед 3153 осіб, які подали заяви з проханням направити їх на фронт, було 1155 жінок⁶.

У перших лавах захисників Вітчизни йшли комуністи і комсомольці. Уже на початку війни Полтавська партійна організація відрядила в Червону Армію 8258 членів і кандидатів у члени ВКП(б), а через кілька місяців на фронтах Великої Вітчизняної війни воювало 52 тис. комсомольців з Полтавщини⁷.

Бойовими помічниками в боротьбі з ворогом і надійним резервом Червоної Армії в початковий період війни стали загони народного опол-

¹ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 4, од. зб. 31, арк. 106—108.

² Очерки истории Полтавской областной партийной организации, Харьков, 1970, стор. 269.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3301, арк. 77, 152, 252; од. зб. 3302, арк. 120—121.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 391.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 102, арк. 1.

⁶ Там же, арк. 3; Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 9, од. зб. 355, арк. 7, 9.

⁷ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 838, арк. 32; оп. 9, од. зб. 248, арк. 6.

чення та винищувальні батальйони. «Виконання обов'язків бійців винищувальних батальйонів, — зазначалося в постанові бюро Полтавського обкому КП(б)У, — почесне і відповідальне завдання партійних і безпартійних більшовиків»⁸. У більшості міст та районних центрів області, зокрема в Кременчуку, Лубнах, Кобеляках, Зінькові, Пирятині, Хоролі, Диканьці, формування винищувальних загонів проходило швидко й організовано. Загалом в області діяло 45 загонів (9598 чол.). Ядром більшості з них були комуністи і комсомольці. Так, Кременчуцький, Крюківський, Пирятинський та інші райкоми формували батальйони, в яких комуністи й комсомольці становили 75—80%. За ініціативою місцевих парторганізацій створювалися групи сприяння, члени яких допомагали бійцям винищувальних загонів знешкоджувати шпигунів і провокаторів. На Полтавщині діяло 2310 таких груп, до яких входило 22 110 чол.⁹

Особливе місце серед добровольчих з'єднань належало народному ополченню. На заклик Комуністичної партії протягом 10 днів у Кременчуку було створено дивізію народного ополчення (3 полки). 80% її особового складу становили члени ВКП(б) і ВЛКСМ¹⁰. Крім того, сформовано батальйони народного ополчення в Глобинському і Кишеньківському районах, загони ополченців у Гребінківському, Кобеляцькому, Зіньківському, Пирятинському та інших районах. У 18 районах до лав ополченців вступило 17 385 чол.¹¹ З 9 серпня до 12 вересня 1941 р. разом з частинами Червоної Армії вони стримували наступ ворога в районі Кременчука. Борячись проти кількісно переважаючих сил противника, всі воїни Кременчуцької дивізії проявили величезну стійкість і військову майстерність. За героїзм 112 захисників Кременчука було нагороджено орденами, а 609 — медалями СРСР¹².

У деяких районах створювалися штаби самооборони, до складу яких входили секретарі райкомів партії, голови райвиконкомів, офіцери військкоматів і міліції, відповідальні партійні та радянські працівники. Їх начальниками затверджувалися, як правило, секретарі райкомів партії або голови райвиконкомів. Підбиралися також командири загонів, які комплектувалися в міру необхідності з допризовників та інших громадян, що з різних причин не були мобілізовані в Червону Армію.

12 липня 1941 р. бюро обкому та облвиконком прийняли постанову про організацію аварійно-відбудовчих загонів місцевої протиповітряної оборони. Спочатку вони були створені в Полтаві, Кременчуку, Лубнах, а згодом — в усіх містах і районних центрах області¹³.

16 липня 1941 р. ДКО прийняв постанову про підготовку резервів у системі Наркомату оборони і Військово-Морського Флоту. На всіх підприємствах і в установах створено групи військової підготовки. Велику роль відіграли добровільні оборонні та спортивні товариства. Лише за 3 місяці війни на Полтавщині вони підготували близько 30 тис. стрільців, понад тисячу кулеметників, 220 мінометників, 1200 саперів-мінерів і сотні інших військових спеціалістів¹⁴.

Відповідно до вказівок командування Червоної Армії десятки тисяч трудящих Полтавщини щоденно рили окопи, протитанкові рови, будували оборонні споруди. За неповними даними, близько 70 тис. чол. збу-

⁸ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 252, арк. 28.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 102, арк. 3.

¹⁰ Історія Ленінського Коммуністического Союза Молодежи України, К., 1968, стор. 343; Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 9, од. зб. 355, арк. 13.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 102, арк. 3.

¹² Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 9, од. зб. 355, арк. 37.

¹³ Там же, оп. 1, од. зб. 257, арк. 7—8.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 102—103.

дували кільце укріплень навколо Полтави довжиною понад 200 км, яке було використане частинами Червоної Армії для відбиття шалених атак ворога.

Важливим напрямком роботи обласної партійної організації була перебудова економіки на воєнний лад. У винятково складній обстановці за короткий строк промислові підприємства почали випускати продукцію для потреб фронту. По кілька діб не відходили від верстатів трудящі Полтави, Кременчука та інших міст, перевиконуючи змінні завдання в кілька разів. Колективи Полтавського паровозоремонтного і Крюківського вагонобудівного заводів ремонтували паровози і випускали бронепоезди. Зокрема, 18 вересня 1941 р. з воріт полтавського підприємства вийшов охороняти і прикривати від нальотів ворожої авіації залізничні дільниці Кременчук—Потоки—Голещина броньований гігант «Маршал Будьонний». Зросла кількість багатOVERстатників і стахановців. Так, токарь Рудь виконував денні норми на 350%, слюсар Роменський — на 380%, а токарь Золотайко — на 400%¹⁵. Комуністи й комсомольці брали на себе підвищені зобов'язання, швидко освоювали професії товаришів, які пішли на фронт.

Особливу увагу обласний комітет партії приділяв перебудові роботи залізничного транспорту, суворому дотриманню чіткого графіка проходження військових ешелонів. У його постанові, зокрема, підкреслювалося: «Кожний відправлений за графіком поїзд — це удар по фашизму»¹⁶.

Партійні органи надавали особливо великого значення своєчасному збиранню врожаю. Згідно з постановою обкому секретарі РК КП(б)У, голови райвиконкомів, директори МТС і радгоспів, голови колгоспів мали переглянути плани і строки закінчення жнив, забезпечити своєчасний ремонт усіх сільськогосподарських машин і протягом липня підготувати без відриву від виробництва 2500 жінок-трактористок¹⁷. Жінки палко відгукнулися на заклик парторганізації і швидко оволодівали спеціальностями тракториста, комбайнера, помічника комбайнера. Це сприяло успішному збиранню врожаю за порівняно короткий строк і забезпеченню Червоної Армії продуктами харчування.

З наближенням лінії фронту і виникненням загрози окупації області німецько-фашистськими загарбниками за вказівкою ЦК КП(б)У Полтавський обком партії організував евакуацію на Схід країни обладнання заводів і фабрик, продуктів харчування, худоби та інших матеріальних цінностей. В цьому активну участь брали комсомольські та профспілкові організації. До 10 вересня 1941 р. було перебазовано більшість МТС і близько 100 колгоспів¹⁸. 17 вересня в Тюмень переїхав Полтавський педагогічний інститут, а в Курган — сільськогосподарський. Партійні організації східних районів країни вживали заходів для якнайшвидшого введення в дію евакуйованих промислових підприємств. Уже наприкінці листопада 1941 р. робітники та інженерно-технічні працівники Полтавського паровозоремонтного заводу виготовили першу партію мінометів і відправили їх на фронт. Згодом з конвеєра заводу сходили бронетанкові санітарні поїзди, а також відремонтовані локомотиви. Швидко налагоджувалося виробництво воєнної продукції й на інших підприємствах, вивезених у тил. Героїзм трудівників тилу радував воїнів Червоної Армії, надихав їх на нові подвиги.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 102, арк. 4.

¹⁶ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 255, арк. 21.

¹⁷ Там же, од. зб. 253, арк. 27; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3301, арк. 120.

¹⁸ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 262, арк. 38—39.

У вересні 1941 р. становище на фронтах Великої Вітчизняної війни залишалося дуже складним. 18 вересня гітлерівці вдерлися в Полтаву, а наприкінці місяця вся область була окупована загарбниками. Горе і смерть принесли фашисти на квітучу землю Полтавщини. Вони встановили дикий терор і людиноненависницький капіталістичний лад. Щоб зламати радянських людей, зломити їх опір, окупаційна влада почала масові розстріли ні в чому не повинних громадян. За 2 роки в області було розстріляно, повішено, спалено і закатовано 221 895 чол., зокрема 112 850 мирних жителів¹⁹.

Проте кривавий терор гітлерівців не зломив прагнення радянських людей всіляко мстити загарбникам. Боротьбу народних мас на тимчасово окупованій території області очолили підпільний обком КП(б)У (секретарі — С. Ф. Кондратенко і Г. Ф. Яценко), Лохвицько-Сенчанський підпільний центр (керівник Д. А. Харченко), 9 підпільних райкомів, 19 первинних партійних організацій і 12 партгруп. Активно діяли також 38 патріотичних антифашистських і 6 комсомольських і комсомольсько-молодіжних груп²⁰. Підпільники вели велику роз'яснювальну роботу серед населення, закликали його саботувати заходи окупаційних властей, перешкоджати пускові промислових підприємств, викривали злочинні цілі німецько-фашистських загарбників. Вони розповсюдили близько 2 млн. листівок, провели багато індивідуальних і групових бесід з трудящими.

Провідною формою боротьби проти загарбників на Полтавщині, як і в інших областях України, була партизанська. Тут активно діяли 2 з'єднання, 19 загонів, 8 партизанських груп. Всього в тилу ворога боролися близько 9 тис. патріотів, зокрема 1823 комуністи і понад 300 комсомольців²¹. Особливо уславився об'єднаний загін під командуванням І. Й. Копьонкіна. З 30 листопада 1941 р. до 15 січня 1942 р. його бійці брали участь у 10 великих операціях, в яких знищили понад 300 фашистів, висадили в повітря кілька мостів і захопили багато техніки. Лише 22 листопада 1941 р. народні месники Чорнобаївського району вбили 20 і поранили 50 гітлерівців, спалили 150 автомашин і знищили 300 голів худоби²². За два роки партизанські загони під командуванням Корніліча, Тутка, Безпалька та ін. знищили понад 3 тис. ворожих солдатів і офіцерів, 171 автомашину, 70 тракторів і тягачів, 5 паровозів, 84 вагони, літак, 107 мотоциклів, висадили в повітря 11 ешелонів з живою силою і технікою, 7 мостів і штаб. Вони захопили значні трофеї, зокрема 13 автомашин, 9 мотоциклів, 7 гармат, 21 кулемет, 20 автоматів, 175 гвинтівок, 125 пістолетів, 7 тракторів, 3 радіостанції, 527 голів великої рогатої худоби, 2300 т зерна²³. Самовіддана боротьба партизанів і підпільників проти німецько-фашистських загарбників підривала сили ворога, примушувала його знімати військові з'єднання з фронту для проведення каральних експедицій проти народних месників. Це сприяло успішним діям Червоної Армії.

У вересні 1943 р. частини Червоної Армії за допомогою партизанів і населення очистили територію Полтавської області від окупантів. У житті полтавчан розпочався новий етап — відбудова зруйнованого народного господарства. Однак, відбудовуючи промисловість і сільське господарство області, мобілізуючи всі сили робітників і колгоспників на максимальне задоволення потреб фронту, партійні органи не забували

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 1004, арк. 11.

²⁰ Очерки истории Полтавской областной партийной организации, стор. 307.

²¹ Там же; Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2881, арк. 370.

²² Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 50, од. зб. 13, арк. 21—22; од. зб. 8, арк. 105—106.

²³ Там же, од. зб. 13, арк. 58.

про підготовку резервів для Червоної Армії, подання допомоги пораненим воїнам, організацію збирання коштів серед населення на будівництво танкової колони та авіаескадрильї. Вже восени 1943 р. в Полтаві було створено обласний комітет для обслуговування хворих і поранених вояків Червоної Армії, члени якого приділяли велику увагу постачанню госпіталів продуктами харчування, проведенню в них політико-масової роботи. З вересня 1943 р. до травня 1945 р. для поранених і хворих червоноармійців було передано 15 365 штук домашньої птиці, 127 тис. л могола, 86 тис. яєць, 1200 кг меду, 125 тис. кг фруктів та овочів. Артисти дали для них 240 концертів²⁴.

Комсомольці створювали в госпіталях пересувні бібліотечки, зібравши для цього 12 384 книги²⁵. Крім того, вони проводили велику роботу з допризовниками, зокрема разом з військкоматами створювали спеціальні підрозділи стрільців, кулеметників, зв'язківців, мінерів, снайперів. Завдяки цьому 20 169 добре навчених юнаків 1926 і 1927 рр. народження поповнили Радянські Збройні Сили²⁶.

В Полтаві працювала станція переливання крові, яка щоденно поставляла фронтіві 15—20 л консервованої крові. На 1 січня 1945 р. в області налічувалося 3205 постійних донорів. У 1944 р. за ініціативою комуністів і комсомольців було розпочато збирання коштів серед населення в фонд оборони. Першим 100 тис. крб. здав колгоспник з с. Захлюпанка Карлівського району М. С. Баден. Загалом трудящі області зібрали 104 млн. крб. на будівництво танкової колони «Визволена Полтавщина», яка у березні 1944 р. була передана з'єднанню під командуванням генерал-лейтенанта М. Н. Катюкова²⁷.

9 травня 1945 р. настав довгожданий день. Радянський народ святкував перемогу над гітлерівською Німеччиною. В розгром фашизму внесли значний вклад й трудящі Полтавщини. Партія та уряд високо оцінили мужність і героїзм, проявлені ними в роки Великої Вітчизняної війни. Понад 50 тис. полтавчан нагороджені орденами й медалями СРСР, а 204 чол. удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, з них 4 — двічі. За самовіддану боротьбу в тилу ворога близько 1000 партизанів і підпільників одержали ордени і медалі, а керівник комсомольсько-молодіжної організації м. Полтави член ВЛКСМ Є. К. (Ляля) Убийвовк посмертно удостоєна звання Героя Радянського Союзу.

²⁴ Очерки истории Полтавской областной партийной организации, стор. 317—318.

²⁵ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 6, од. зб. 929-а, арк. 88.

²⁶ Там же, ф. 82, оп. 1, од. зб. 8, арк. 151.

²⁷ Очерки истории Полтавской областной партийной организации, стор. 317—318.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ
З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
БАНКІВСЬКИХ МОНОПОЛІЙ
У ПРИВАТНОМУ ЗАЛІЗНИЧНОМУ
ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Питання про юридичний статус акціонерних залізничних товариств в умовах монополістичного капіталізму, про специфічні форми діяльності банківського капіталу в залізничному господарстві ще досліджені мало, хоч вони є досить важливими

для поглибленого вивчення особливостей російського імперіалізму.

Як відомо, з кінця 80-х років XIX ст. приватновласницька монополія на залізничний транспорт в Росії була ліквідована. Низкою законодавчих актів, найважливішими з яких були тарифна реформа 1887 р. і встанов-

лення контролю за господарською діяльністю залізничної адміністрації, царський уряд змінив юридичний статус і навіть саму соціальну природу акціонерних залізничних товариств, перетворив їх з приватнокапіталістичних, підприємницьких організацій у напівдержавні установи. Акціонери приватних залізниць позбулися права встановлювати на власний розсуд тарифи за перевезення, не могли вже без відома урядових органів домовлятися про позички у приватних банках чи укладати з ними угоди щодо реалізації облігаційних позик тощо. Крім того, шляхом викупу переважної більшості приватних залізниць та інтенсивного будівництва нових уряд створив велике державне залізничне господарство. Якщо в 1890 р. частка казенних залізниць на Україні становила лише 24,5⁰%, то в 1900 р. вона досягла 76,6⁰%.

На початку ХХ ст. акціонерні залізничні товариства цілком залежали від казенної техніко-господарчої регламентації, а склад правління затверджувався міністерством фінансів¹. Царський уряд допускав існування приватних товариств і навіть заохочував їх розширення чи створення нових лише тому, що вони були додатковим джерелом надходження коштів для розвитку залізничного господарства з-за кордону. Але він пильно стежив, щоб усі найважливіші в економічному чи стратегічному відношенні залізниці перебували в державній мережі.

Монополістичні об'єднання, пов'язані з залізничними товариствами, вимагали від царя «усунути свавілля урядових агентів у приватному залізничному будівництві», ліквідувати державне залізничне господарство й «спиратися на енергійних людей типу Вандербільдта або Полякова»². Але цих вимог не підтримували широкі кола російської буржуазії, які вважали політику уряду вигідною для себе, і, в разі недоліків у роботі приватної мережі, негайно апелювали до міністерства шляхів. Наприклад, Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі у своїй заяві від 6 жовтня 1907 р. вимагала від міністерства «вжити заходів щодо поліпшення і впорядкування залізниць, які перебувають у віданні приватних товариств»³.

У початковий період будівництва залізничної мережі, в 60—70-х рр., між банками і залізничними товариствами встановилися тісні зв'язки. Концесіонери, які нажилися на будівництві залізниць, використовували свої капітали, щоб захопити контроль над банками. А банківські ділки, приваблені повною безконтрольністю залізничних підприємств, намагалися витіснити з них концесіонерів. Так, у 1881 р. Петербурзький обліковий і позичковий банк придбав контрольні пакети акцій Курсько-Київської (від уряду) і Ландварово-Роменської (у спадкоємців концесіонера) залізниць, а Петербурзький міжнародний банк став власником Фастівської лінії⁴.

Пізніше з'ясувалося, що залізниці не могли стати надійною сферою вміщення банківського капіталу. Доходів від їх експлуатації не вистачало навіть на покриття позик, не кажучи вже хоч про якийсь прибуток. Коли ж акціонерні залізничні товариства були позбавлені комерційної самостійності, вони остаточно втратили будь-яку приналежність для банківських ділків. Петербурзький обліковий банк протягом багатьох років вів переговори про те, щоб уряд викупив Ландварово-Роменську заліз-

¹ С. Кульжинский. К вопросу о частных железных дорогах в России, Спб., 1909, стор. 7—8.

² ЦДІА СРСР, ф. 32, оп. 1, од. зб. 665, арк. 67; «Промышленность и торговля», 1 серпня, 15 вересня 1909 р.; Вандербільдт — залізничний магнат США, Поляков — найкрупніший концесіонер залізниць в Росії 60—70 рр. ХІХ ст.

³ «Пути сообщения России», 1909, № 1, стор. 3.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 563, оп. 2, од. зб. 284; ф. 583, оп. 4, од. зб. 291, арк. 52.

ницю. Нарешті, з деякими збитками були продані її негарантовані акції. Справа з акціями Курсько-Київської залізниці, гарантованими урядом, вилілася в звичайну спекулятивну операцію: банк придбав акції по 190 крб., а розпродав їх по 320 крб.⁵

З початку ХХ ст. становище докорінно змінилося: банківські монополії вторглися в усі сфери діяльності залізничних товариств — від реалізації основного капіталу до безпосереднього управління залізницями. Таке активне втручання пояснювалося не вигодами експлуатації залізничного господарства, а прибутками, які одержував банк під час емісії залізничних «паперів» і в ході будівництва нових ліній. Прагнення контролювати вже існуючі товариства теж мало свою мету: біржова гра на акціях давала прибуток. Крім того, концесії на нове будівництво уряд частіше надавав вже існуючим товариствам, оскільки їхні облігації успішніше реалізувалися за кордоном.

При утворенні нових залізничних товариств найбільші банки звичайно організовували засновницькі синдикати. На початку ХХ ст. на Україні було створено чотири товариства: Північно-Донецької, Токмацької та Подільської залізниць, а також товариство залізничних віток. До складу засновників Північно-Донецької залізниці увійшли Міжнародний, Азовсько-Донський, Волзько-Камський, Російський торговельно-промисловий, Російсько-Азіатський і Обліково-позичковий банки. Засновницька група Подільської залізниці складалася з цих же учасників та ще Варшавського комерційного банку. В групі, що створювала товариство залізничних віток у межах Південно-західної та Південної залізниць, склад банків був таким самим, але на чолі синдикату стояв не Міжнародний банк, як у двох попередніх товариствах, а Приватний комерційний. Азовсько-Донський банк самостійно захопив концесію на Токмацьку залізницю⁶. Витрати на придбання концесії синдикат розподіляв серед банків пропорційно кількості акцій у кожного з них. Російські банки практично були лише передавальною інстанцією, «партнерами, що просто присмокталися до справи, в якій вони реальної участі не брали»⁷. Проте така інстанція була потрібна царському урядові, який підтримував ілюзію «приватного» будівництва, щоб не виступати перед іноземними банкірами прямим позичальником капіталу.

Одержавши концесію, банківські монополії зверталися до зв'язаних з ними іноземних фінансових груп. Іноземні банки брали на себе безпосередню реалізацію гарантованих російським урядом залізничних облігацій. Звичайно, ця фінансова операція була для них надзвичайно вигідною. Наприклад, облігаційний капітал Північно-Донецької залізниці в розмірі 83,5 млн. крб. було надано групі франко-бельгійських банків по курсу 81,5 за 100, а вона його реалізувала серед дрібних рантьє по курсу 88,25 за 100. Прибуток становив 6,75%, або 5,6 млн. крб. З цієї суми 3,3 млн. крб. було віднесено до прямого прибутку банків, а 2,3 млн. крб. пішло на покриття перших внесків за акції⁸. В цілому іноземні капіталісти одержали 9/10 акціонерного капіталу Північно-Донецької залізниці, але переважну більшість цих стокарбованцевих акцій одразу ж продали своїм російським партнерам по 65 крб.⁹ Таким

⁵ Несколько соображений об акциях Ландварово-Роменской железной дороги, Спб., 1888, стор. 45.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 595, оп. 2, од. зб. 118, 176; ф. 597, оп. 2, од. зб. 167; ф. 616, оп. 1, од. зб. 476; ф. 637, оп. 1, од. зб. 35, 92.

⁷ Н. В а н а г. Финансовый капитал в России накануне мировой войны, М., 1930, стор. 57.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 637, оп. 1, од. зб. 92.

⁹ А. А. Б у б л и к о в. Частное железнодорожное строительство последних лет, Спб., 1914, стор. 17.

чином, іноземні банки нажилися не тільки на залізничних облігаціях, а й на реалізації дев'ятимільйонного акціонерного капіталу.

У передвоєнний період залізнична акція виявилася дуже зручною для біржової гри, оскільки частка облігацій в основному капіталі залізниць прогресивно збільшувалася. Протягом майже трьох десятиріч монопольне право на приватне будівництво залізниць належало кільком акціонерним товариствам і здійснювалося виключно на облігаційні капітали. Співвідношення між акціями та облігаціями товариств у 1860—1870 рр. становило спочатку 1 : 4, потім — 1 : 10, а що пізніше — навіть 1 : 20. А розмір чистого прибутку, що надходив на користь акціонерів, прямо залежав від структури основного капіталу: підвищення чистого доходу залізниці на 1% давало стільки додаткових процентів на акцію, в скільки разів увесь основний капітал перевищував його акціонерну частину. Тому банк, контролюючи залізницю, шляхом дуже нескладних комбінацій (перенесення асигнувань на ремонтні роботи з одного кошторисного року на інший, збільшення чи зменшення закупівель устаткування в даному році тощо), які не виходили за межі суворої урядової регламентації, міг штучно підвищити або знизити курс акцій. Стокарбованцеві акції Північно-Донецької залізниці в 1911 р. дали дивіденд 2 крб. 80 коп., а в 1913 р. — 24 крб. 21 коп.¹⁰ Відповідно зросла і їх біржова ціна, а масовий продаж приніс банкам великий прибуток.

Якщо акції перебували в обігу, банківський синдикат скуповував їх за зниженими цінами, а через деякий час після відповідного підвищення курсу, знову викидав на біржу. В 1911—1912 рр. синдикат у складі Азовсько-Донського, Російсько-Азіатського, Російського торговельно-промислового і Приватного комерційного банків кілька разів скуповував і перепродавав акції Московсько-Київсько-Воронезької залізниці¹¹.

Для припинення спекулятивного ажіотажу не вживалося істотних заходів, хоч ненормальне зростання дивідендів можна було легко припинити прогресивним збільшенням частки казни в чистому доході залізниці. Однак, протегуючи монополіям і проводячи політику дріб'язкової економії в залізничному господарстві, уряд дозволяв приватним товариствам відраховувати в дивіденд значну частку прибутку. Так, у 1913 р. ці відрахунки при акціонерному капіталі 120 млн. крб. досягли майже 20 млн. крб.¹²

Між банківськими монополіями йшла жорстока конкуренція як при заснуванні нових, так і при черговій зміні складу правління в старих товариствах. Контроль над залізничним товариством давав банкові можливість грати провідну роль у біржових операціях з акціями, захоплювати левову пайку прибутку при розширенні товариства і додатковому випуску облігацій, тримати на своєму поточному рахунку реалізовані для будівництва капітали тощо. Так, товариство Південно-Східних доріг протягом десяти років стало ареною гострої конкурентної боротьби між консорціумом у складі Російсько-Азіатського і Приватного комерційного банків, з одного боку, і Міжнародним банком, — з другого. Лише в 1917 р. перемога дісталася консорціуму.

Заснування нових товариств супроводжувалося залізничною «гарячкою». Банки намагалися здобути концесії на залізниці будь-яких напрямків, зовсім не дбаючи про їх економічну доцільність. У 1912 р. тільки на Україні виникли проекти таких залізниць, як Єлець—Воронеж—Харків (Азовсько-Донський та Приватний комерційний банки), Гриши-

¹⁰ Русские биржевые ценности 1914—1915, Спб., 1915, стор. 26.

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 630, оп. 2, од. зб. 1007—1010. В синдикаті брали участь пов'язані з цими банками окремі паризькі фінансисти.

¹² «Новый экономист», 18 січня 1914 р.

но—Ровно—Кельце (Російський торговельно-промисловий та Російсько-Азіатський банки), Сімферополь—Євпаторія—Перекоп, Херсон—Джанкой (Російсько-Азіатський банк), Сарабуз—Миколокозельськ (Російсько-Азіатський та Російський торговельно-промисловий банки). Ще більше проектів з'явилося у 1913 р.: Калач—Слов'янськ—Катеринослав, Клейнміхелеве—Луганськ—Ростов, Старобільськ—Попасна, Орел—Чернігів—Здолбуново (Азовсько-Донський банк), Саратов—Олександрівськ (Міжнародний та Російсько-Азіатський банки), Харків—Пенза—Інза (Російсько-Азіатський банк)¹³. Але всі ці проекти лишилися на папері. Царський уряд допускав збільшення існуючих залізничних товариств і створення нових для того, щоб розширити транспортне будівництво за рахунок приватного кредиту. В той же час, враховуючи величезне державне значення залізниць, царизм постійно тримав питому вагу приватного залізничного господарства на невисокому рівні.

Наведені матеріали цілком спростовують існуючу думку про те, нібито в епоху монополістичного капіталізму залізничні товариства перетворилися на приватнокапіталістичні монополії, і що нібито придбання банками залізничних акцій призводило до утворення фінансового капіталу, як це було в промисловості, сільському господарстві, на водному транспорті¹⁴. Насправді ж приватні залізниці дуже залежали від державного залізничного господарства, і тому всі зв'язки банківських монополій з залізничними товариствами слід розглядати скоріше крізь призму державно-монополістичних тенденцій, що посилювалися в передвсенній Росії.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 280, оп. 1, од. зб. 10, 43; ф. 595, оп. 2, од. зб. 176, 191, 388; ф. 597, оп. 2, од. зб. 166, 175; ф. 616, оп. 1, од. зб. 473, 482; ф. 630, оп. 2, од. зб. 960, 1017, 1054, 1059, 1067.

¹⁴ А. М. Соловьева. К вопросу о роли финансового капитала в железнодорожном строительстве России накануне первой мировой войны. — «Исторические записки», т. 56, М., 1956; Я. И. Лившин. Монополии в экономике России, М., 1961, стор. 37; А. П. Погребинский. Государственные финансы царской России в эпоху империализма, М., 1968, стор. 101—103.

Р. Д. ЧАЙЧУК,
З. Ф. КОСТИЧКИНА

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В БІЛІЙ ЕМІГРАЦІЇ

М. Горев¹. Згадки про «святі діяння» окремих ватажків духовної контрреволюції містяться в працях Р. Плаксина, А. Черткова, спогадах М. Александровського², деяких антирелігійних журналах. У цій замітці на матеріалах переважно білогвардійської і церковної періодики робиться спроба показати боротьбу «святих отців» проти Радянської влади.

Зазнавши поразки у відкритому бою з Радянською владою в роки громадянської війни, попівські верховоди, руки яких були закривавлені злочинами проти трудового народу, разом з буржуазією і поміщиками втекли за кордон. Це був своєрідний відступ для збирання і пере-

Контрреволюційна діяльність духовенства в білій еміграції ще повністю не висвітлена в радянській історичній літературі. Лише окремі етапи його ворожих дій розкрив

¹ М. Горев. Карловницкий собор, М., 1922.

² Р. Плаксин. Крах церковной контрреволюции 1917—1923 гг., М., 1968; А. Чертков. Крах, М., 1968; Н. Александровский. Из пережитого в чужих краях, М., 1969.

групування сил, щоб згодом здійснити новий наступ на молоду Країну Рад.

Серед втікачів з України були відомі мракобіси: митрополит Антоній (Храповицький) — чорносотенець, найближчий сподвижник гетьмана Скоропадського і генерала Денікіна; митрополит херсонський і одеський Платон (Рождественський) — хитрий дипломат і інтриган, один з керівників церковної контрреволюції півдня Росії; митрополит волинський Євлогій — ставленик Керенського, чорносотенець і погромник; запеклі монархісти єпископи Немиловський, Анастасій та ін.

Найвпливовішою особою серед них вважався митрополит Платон. Облудно твердячи про своє служіння богові, він, насправді, намагався будь-яким чином відновити монархію в Росії. З цією метою вже в 1919 р. у США Платон розгорнув шалену антирадянську пропаганду, зводячи мерзенні наклепи на першу в світі соціалістичну державу, щоб викликати ненависть американського народу до більшовиків. Так, він писав у білогвардійську газету: «Я з'явився у вашу країну з слізьми своєї вистражданої душі, щоб звернутися до вас з гарячим проханням: допоможіть змученому російському люду, врятуйте гинучу юну, котра ще не жила справжнім життям, Росію... І все, що відбувається зараз у Росії, повірте мені, як архіерею і як християнину, не має ніякого відношення до демократичних чи соціалістичних принципів устрою людського життя». Далі митрополит твердив, що його лякає навіть думка про те, що повсталі пролетарі інших країн об'єднуються з більшовиками: «Горе буде всім нам і вам, якщо німецькі спартаківці з'єднаються з російськими більшовиками і ліс німецько-руських багнетів однією спільною стрічкою простягнеться від Рейну до Уралу»³.

За допомогою впливових білих емігрантів, насамперед одного із запеклих ворогів Радянської влади П. Струве, а також мільярдерів США Платон одержав можливість виступати на сторінках буржуазної преси. 24 листопада 1919 р. в газеті «Единая Русь» він писав: «Преса стала нашою. Всі головні журнали, а також такі газети, як «Таймс», «Трібун» і навіть «Глоб», відкрили для нас свої сторінки і змінили в наш напрямок свій фронт... Зі всіх кінців одержую листи з запрошенням прийти і прочитати лекцію про більшовиків».

Безперечно, тематика виступів Платона була не релігійною. Щоб викликати апетит до нових загарбань, він розповідав про казкові природні багатства Росії, їх невичерпні джерела. Це зацікавлювало не лише бізнесменів, фінансових і промислових магнатів, а навіть президента США Вільсона. Як повідомляла преса, з власної ініціативи президент прийняв митрополита Платона. Бесіда між ними тривала більше години. «Чесним словом він запевнив мене,— писав Платон,— що був і лишається другом Росії (поміщиків і капіталістів.— Р. Ч.), що всіма силами прагне допомогти нам»⁴. Це свідчило, що плани уряду США і російської білогвардійської еміграції повністю співпадали.

У США добре знали, що Платон — запеклий монархіст, один з ініціаторів і організаторів єврейських погромів на півдні Росії. Однак це не завадило багатим сіоністам, зокрема мільярдеру Шифу, мільйонеру Оскару, Штраусу, Маршаллу та багатьом іншим, вести з ним розмови про боротьбу з більшовиками. Саме на цьому ґрунті ще під час громадянської війни сіоністи об'єдналися з українським буржуазним націоналістом, погромником єврейського народу С. Петлюрою, а

³ «Единая Русь», 29 вересня 1919 р.

⁴ «Единая Русь», 24 листопада 1919 р.

С. Гольдельман, П. Красний та ін. навіть входили до складу очолюваного ним уряду⁵.

Пастирі завжди твердять, що земними, а особливо політичними, справами вони не займаються. Багато разів про це говорив своїм прихожанам і Платон, а в цей же час писав до «Ради товариства державного об'єднання в Америці у справах України»: «Цими днями виїжджаю в різні міста Америки з метою організації там нашої антибільшовицької агентури... Привіт і благословіння О. І. Денікіну та генералові Лукомському»⁶.

Перебуваючи в Америці, Платон не забував про «святі полки», створені ним в Одесі з бандитів, злодіїв та інших покидьків суспільства для боротьби з Радянською владою. Він надсилав їм з-за океану не лише благословління, а й кошти⁷. Його контрреволюційна діяльність не обмежувалась США. Митрополит неодноразово вів переговори з керівниками церков, главами урядів, військовими міністрами різних європейських держав, брав активну участь у I і II Карловицьких соборах. Водночас за допомогою інтриг, підкупів і різних комбінацій йому вдалося підкорити православну церкву США.

Перед патріархом всія Русі Тихоном постала складна проблема: як повестися з Платоном (його за контрреволюційну діяльність було притягнуто до кримінальної відповідальності), погляди якого він поділяв. 16 січня 1924 р. Тихін формально усунув Платона від управління православною церквою США і запропонував йому з'явитися на суд у Радянську Росію. Проте Платон не збирався виконувати розпорядження патріарха, бо добре розумів, що останній це робить для реабілітації себе в очах радянського народу. За свідченням деяких джерел, патріарх таємно направив Платону директиву «сидіти на місці»⁸. Останній продовжував керувати церковними справами і Нью-Йоркським кафедральним собором, перетвореним на своєрідний антиреволюційний клуб.

Біті генерали-втікачі, капіталісти, поміщики, колишні визначні чиновники, «святі отці» виношували нові плани загарбання Країни Рад. З 21 листопада до 5 грудня 1921 р. в Стремських Карловицях (Югославія) проходив так званий Карловицький собор. На нього з'їхалися білоемігрантське православне російське духовництво та верхівка контрреволюції. Серед учасників були чорносотенці Антоній Храповицький (обраний головою зборища), митрополит Платон, архієпископи Анастасій, Євлогій, єпископи Веніамін, Олександр та ін. Мирян представляли: чорносотенець, один з лідерів правого крила IV Державної думи Марков 2-й, Родзянко, царський міністр Трепов, начальник штабу врангелівської армії генерал Солнцев, секретар колишнього царя граф Апраксін, бесарабський погромник, цукропромисловець Крупенський, колишній обер-прокурор синоду Волжин, графи і князі Ширінський-Шихматов, Потоцький, представник барона Врангеля генерал Архангельський, генерал Батюшкін та ін.⁹

Щоб надати соборові більшої офіційності, для участі в його роботі були запрошені представники всіх православних церков Європи, Азії, Америки, зокрема патріарх Тихін. Цей останній хоч сам і не з'явився, проте надіслав телеграму з патріаршим благословенням і побажав ус-

⁵ «Вісник Української народної республіки» (орган Директорії), 29 червня 1919 р.; «Единая Русь», 28 жовтня 1919 р.

⁶ «Единая Русь», 24 листопада 1919 р.

⁷ Єпископ Сергій. Обновленческий раскол (Рукопис магістерської дисертації), Астрахань — Омськ, стор. 75.

⁸ «Вестник священного синода православной российской церкви», 1925, № 3, стор. 12.

⁹ М. Горев. Назв. праця, стор. 4—5.

півів учасникам собору. На засіданнях був присутній його заступник і уповноважений у зарубіжних країнах Антоній. Щоб мати право виступати від імені мирян всієї Русі, учасники собору проголосили його продовженням помісного собору 1917—1918 рр. На обговорення було винесено кілька питань, зокрема «духовне відродження» Росії, військово-церковні справи тощо. Отже, навіть порядок денний собору свідчив про підготовку контрреволюціонерів до інтервенції проти Радянського Союзу.

Учасники собору запевняли, нібито дотримуються принципу невтручання в політику, насправді ж перш за все одностайно засудили Велику Жовтневу соціалістичну революцію, оголосили комунізм і соціалізм вченням, ворожим християнству, а проповідь монархізму і збройної боротьби проти Радянської влади — «пастирським служінням справі віри і церкви»¹⁰. Вони звернулися до урядів усіх країн і до всіх людей світу із закликом посилити боротьбу проти Радянської влади, за встановлення монархії в Росії. Виступаючи на засіданні собору, Антоній заявив, що ні кадетам, ні есерам, ні меншовикам не вдасться реставрувати монархію в Росії без православної церкви, яка має свою агентуру не лише в містах, а й у кожному селі¹¹.

Карловицький собор прийняв звернення до учасників Генуезької конференції, в якому вимагав не дозволити брати в ній участь радянській делегації. «Якщо на конференції або після неї виявиться, — говорилося в зверненні, — що більшовицька влада в Росії визнана повноправною, то в кожній країні розпочнуться більшовицькі перевороти, котрі, як відомо, наполегливо готуються Інтернаціоналом в усіх країнах. Поразка таких революцій або гальмування їх залежатиме від невизнання більшовиків усіма народами і від тяжких мук голоду, холоду та епідемій»¹².

Отже, контрреволюційне духовництво відкрито стало на шлях боротьби з трудовим народом, який взяв у свої руки владу, намагалося з допомогою голоду і поширення тяжких епідемічних захворювань задушити молоду Країну Рад. Відомо, що в зв'язку з неврожаєм значна частина населення нашої країни, насамперед Поволжя і Лівобережної України, голодувала. Враховуючи надзвичайно тяжке становище, В. І. Ленін звернувся до міжнародного пролетаріату з проханням допомогти трудящим Радянської Росії в боротьбі з голодом¹³. Духівництво рішуче виступило проти підтримки влади робітників і селян. Але його зусилля виявилися марними.

Всі рішення Карловицького собору мали настільки яскраво виражений антирадянський, монархічний характер, що навіть патріарх Тихін і синод були змушені в травні 1922 р. засудити звернення собору до учасників Генуезької конференції, а також його рішення про поновлення династії Романових. Ці заходи синоду обумовлювалися також відходом віруючих від церкви. В квітні 1923 р. опозиційно настроєна верхівка духовництва скликала собор і вирішила відлучити від церкви всіх учасників Карловицького зборища.

В роки громадянської війни центром російської білої еміграції став Париж. Тут світова реакція розробляла плани розгрому Країни Рад. Уже в 1920 р. в столиці Франції існувала російська колонія, в якій проживало приблизно 300 тис. чол.¹⁴. У зв'язку з швидким зростанням кількості населення різко підвищилися ціни на продукти, житло, промислові

¹⁰ Р. Плаксин. Назв. праця, стор. 138.

¹¹ Там же.

¹² «Новое время» (Белград), 1 березня 1922 р.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 463.

¹⁴ «Известия», 16 вересня 1924 р.

вироби, що викликало ненависть парижан до білоемігрантів. Навіть у пресі російської православної церкви зазначалося: «Ставлення французів до російських білоемігрантів надзвичайно вороже, але радянських людей поважають»¹⁵.

Найчорніші сили реакції зосередились у так званій «Російській церковній раді». До її складу входили, крім духовних осіб, такі погромники, мракобіси, чорносотенці й аферисти, як Трепов, Коковцев, Ковальський (колишній голова Думи), Третьяков та ін. Це був своєрідний блок білогвардійської військово-буржуазної верхівки і духовництва, де головну роль відігравали монархісти. Деякий час у раді головував протоієрей Соколовський. Але він займався переважно релігійними справами, а реакціонерам потрібна була особа, яка б спрямовувала всі свої зусилля на боротьбу проти Радянської влади. Незабаром така людина знайшлася. Це був чорносотенець, монархіст і погромник митрополит Євлогій.

Не можна погодитися з твердженням Н. Александровського, нібито Євлогій, перебуваючи в білій еміграції, припинив антинародну діяльність, «...порвав зв'язки з політикою і політиканством і протягом останніх 25 років, аж до своєї смерті, політичними справами не займався», що він в усьому себе обмежував і користувався великою повагою серед емігрантів¹⁶. Численні факти свідчать про протилежне. Саме за його ініціативою було направлено донесення французькій поліції, в якому говорилося, нібито Соколовський — таємний агент Кремля. Це дало змогу Євлогію очолити церковну раду. Претендуючи на посаду головнокомандуючого не лише церковної, а й усієї білоемігрантської контрреволюції, він з допомогою константинопольського архієпископа намагався створити в Парижі «нову Москву» для походу проти більшовицької, «старої» Москви. Очолювати цей похід мали «архієреї та інші благочестиві люди»¹⁷, тобто поміщики, буржуазія, білогвардійська верхівка.

В цей час значно посилюлися монархічні тенденції в середовищі білогвардійської, насамперед церковної, еміграції. Якщо раніше в зарубіжних православних церквах лише періодично відзначали дні народження членів царської фамілії, то тепер їх стали святкувати систематично, з особливою помпезністю, урочистістю, завчасно нагадуючи про це¹⁸.

Православні церкви зарубіжних країн перетворилися на своєрідні політичні клуби «боротьби з більшовизмом». Проповідники в рясах всіляко чорнили радянський лад, у спотвореному вигляді змальовували ставлення Комуністичної партії і Радянської влади до релігії та церкви. В унісон з ними виступав запеклий ворог Радянської влади В. Л. Бурцев — видавець і головний редактор щоденної газети «Общее дело», яка виходила в Парижі. 8 листопада 1920 р. ця газета повідомляла, нібито напередодні наступу Червоної Армії на врангелівському фронті за дорученням В. І. Леніна Троцький відвідав патріарха Тихона, щоб одержати його благословення. Цим самим «Общее дело» намагалося переконати віруючих у тому, що керівники Радянського уряду також вірять у бога, але приховують свої релігійні переконання від мас. Цей же друкований орган писав, що в Донецькій і Херсонській губерніях не залишилося жодної церкви, не розграбованої більшовиками, а тільки в Харківській губернії вбито 70 священнослужителів.

¹⁵ «Вестник священного синода православной российской церкви», 1925, № 3, стор. 12.

¹⁶ П. Александровский. Назв. праця, стор. 207.

¹⁷ «Вестник священного синода православной российской церкви», 1925, № 3, стор. 11.

¹⁸ «Известия», 15 вересня 1925 р.

Наклепи на політику Радянського уряду щодо релігії та церкви містилися в багатьох книжках і брошурах, виданих за кордоном масовими тиражами. Деякі спритні ділки навіть одержували «вчені» ступені. Так, професор Варшавського і Кенігсберзького університетів М. С. Арсен'єв спеціалізувався на читанні лекцій про сучасне християнство. Він виступав у містах Німеччини, Польщі, Франції, Швеції та інших країн. Для залучення більшої кількості слухачів його виступи супроводжувалися концертами. Арсен'єв розповідав не про суть християнства, його походження, класову роль, а, перш за все, намагався переконати публіку в необхідності якнайшвидшого повалення Радянської влади. Він не утруднював себе спробами аргументувати наведені в лекціях «факти», а просто безапеляційно заявляв, що більшовики замучили 6 або 8 тис. священників православної церкви¹⁹.

Подібні виступи пропагандистів у рясах і без ряс були непоодинокими. З кафедр, амвонів і трибун лунали голосіння, нібито «варвари-більшовики» знищують пам'ятники культури і старовини, зокрема храми, монастирі. Але поступово трудящі капіталістичних країн узнавали правду про життя робітників і селян в СРСР, ставлення партії і уряду до релігії та церкви і переставали вірити буржуазній пропаганді. Ворожі побрехеньки спростовувалися прогресивними діячами. Так, у статті «Доля храмів Росії як пам'ятників старовини», вміщеній у газеті «Накануне», Г. К. Лукомський писав, що йому, як архітекторові, довелося побувати в багатьох містах і селах Росії, після чого він дійшов висновку, що в селах в роки революції церковні приміщення ніхто не руйнував. У містах же, зокрема тих, де було багато церков (Москві, Києві, Ярославлі та ін.), після перемоги Радянської влади майже всі вони відремонтовані. Особливу турботу про ремонт і реставрацію храмів, збереження пам'яток культури і старовини,— писав Лукомський,— проявляють органи Радянської влади в Києві. Тут лише в секціях церковно-художнього фонду працюють понад 150 кваліфікованих спеціалістів—художників, реставраторів, архітекторів.

Він детально розповів про реставрацію Софійського собору та Андріївської церкви. Наприкінці статті Лукомський зазначив, що в Радянській Росії церковні приміщення, які являють художню цінність, перебувають під охороною держави²⁰.

Серед емігрантів було багато дрібних буржуа, різних чиновників, офіцерів, вихідців із середніх і нижчих прошарків населення, солдатів білогвардійських військ. Це були переважно селяни, робітники, кустарі, ремісники, яких силоміць або обманним шляхом примусили залишити свою батьківщину. На чужині їм твердили, що в разі повернення додому їх чекає жорстока розправа, а Радянська влада, мовляв, недовговічна. Тяжке матеріальне становище, туга за батьківщиною, безперспективність перебування на чужині змушували емігрантів глибше замислюватися над своїм становищем. Із статей, що друкувались у прогресивній пресі, виступів передових діячів вони поступово узнавали правду про свою вітчизну. Важливу роль у класовому розшаруванні емігрантів відіграло рішення Радянського уряду про амністування всіх громадян України, котрі боролися проти Радянської влади у військах Скоропадського, Петлюри, Денікіна, Врангеля та ін., і дозвіл їм повертатися на батьківщину на правах військовополонених.

У посольства СРСР почало надходити багато заяв з проханням дозволити повернутися на Україну. Емігранти таврували ганьбою тих, хто

¹⁹ Николай Арсен'єв. О современном положении христианства, Варшава, 1927, стор. 18.

²⁰ «Накануне» (Париж), 19 квітня 1922 р.

силою або обманом примусив їх залишити батьківщину, хто визискував їх в минулому і продовжував експлуатувати на чужині. Серед емігрантів були й служителі культу, навіть окремі представники верхівки духовництва, в тому числі митрополит Ювеналій²¹.

Внаслідок класового розшарування духовництва і віруючих створилися три течії. Представники першої, очолюваної митрополитом Євлогієм, створили автокефальну церкву, яка не підтримувала контактів з московською патріархією начебто через територіальну віддаленість і ворожий їм соціальний лад. Євлогій став офіційно іменуватися митрополитом західноєвропейських церков.

Найбільш праве крило очолив митрополит Антоній. Центром духовної контрреволюції цього напрямку став емігрантський священний синод, який знаходився в Стремських Карловицях. Основними прихильниками Антонія була петербурзька знать, верхівка чиновників. Хоча цей напрямок мав своїх послідовників у ряді країн, однак він був значно меншим порівняно з євлогієвським.

На відміну від перших двох, представники третьої течії (переважно особи, яких силоміць або обманним шляхом було вивезено на чужину) визнавали московську патріархію. Їх центром стала церква в Парижі, розміщена в колишньому підземному гаражі.

Існував також богословський інститут, в якому за програмою духовних академій царської Росії готувалися кадри для церков Західної Європи. Формально інститут підкорявся митрополитові Євлогію, а фактично утримувався на кошти американських імперіалістів.

Церковні заклади розміщувалися переважно в орендованих духовенством напівзруйнованих клубах. Інколи при цьому духовні особи різних релігій кооперувалися між собою. Так, у Празі білоемігранти орендували костіол святого Миколи і по черзі з католиками проводили в ньому богослужіння, змінюючи лише декорації²². В еміграції віруючі наочно переконувалися в моральній деградації вищого духовенства і поступово відходили від церкви.

Щоб утримати віруючих у покорі і перешкодити їм повернутися на рідну землю, верхівка зарубіжного духовництва стала звинувачувати служителів культу, які залишилися в Радянському Союзі, в «співробітництві» з більшовиками, в зраді християнської церкви. Тоді синод Російської православної церкви прийняв звернення до віруючих емігрантів і урядів всіх держав, у якому говорилося, що духовництво, яке втекло зі своєї країни під час революції, зрадило свій народ, віруючих, батьківщину, воно втратило право впливати на віруючих, а тим паче говорити від імені православної церкви. Духівництво, яке бажало залишитися на службі Російської православної церкви і визнавало Радянську владу, мало повідомити про це консульство СРСР. Крім того, синод попередив, що всі колишні церковні приміщення та землі — власність радянського народу²³.

Міністерство іноземних справ довело звернення синоду до відомих служителів культу, віруючих, урядів іноземних держав. Частина духовництва перейшла на лояльні позиції щодо Радянської влади, але найбільш реакційна його верхівка, втрачаючи ґрунт під ногами, почала готувати хрестовий похід проти першої в світі Країни Рад.

²¹ «Український православний благовісник», 1925, № 16, стор. 16.

²² «Руль» (Берлін), 17 січня 1924 р.

²³ «Парижский вестник», 27 листопада 1925 р.

ВОЛОДИМИР КОСТЕЛЬНИК У праці «Під червоним прапором» — хроніці про участь українців у народно-визвольній боротьбі югославського народу (1941—1945 рр.) — мною подано офіційні

дані з Історичного інституту Югославської народної армії у Белграді про те, що в рамках Посавського народно-визвольного загону в 1944 р. була й українська рота, яка складалась з 42 бійців. Одночасно виникло кілька питань щодо тоді ще невідомого складу цієї роти. Я висунув тоді гіпотезу, що бійцями в цій роті були або українці з Югославії, або українці з Радянської України.

Це питання було вирішено тоді, коли югославський публіцист та історик культури Роман Мизь допоміг авторові цих рядків у дальших дослідженнях цього факту в югославській народно-визвольній війні. Здається, що конкретно можна говорити і писати лише про єдиного живого бійця Української роти Посавського народно-визвольного загону в Югославії — Володимира Шпака, який проживає тепер у Новому Саді, і який своїм оповіданням дав мені можливість більш детально вивчити це питання.

Як тепер відомо, до складу Української роти Посавського народно-визвольного загону в другій половині 1944 р. у Славонії ввійшли українці з Української РСР переважно з Галичини й Закарпаття, а також українці з Югославії (в першу чергу з Липовлян, села у Славонії, і Боснії). З УРСР до югославських партизанів українці прибули різними шляхами: вермахт мобілізував молодих хлопців, дорослих до війська, в окупованих країнах, в тому числі й в Україні. Серед мобілізованих були й полонені. Були й такі, які потрапили в німецький полон із загонів українських радянських партизанів. Мобілізованих українців вермахт направив до Югославії, щоб там вони несли гарнізонну службу. Опинилися вони 1943 р. в Бановій Ярузі й Гойлі, безпосередньо при Липовлянах і інших селах, в яких здавна жили українці. Саме в цю пору Славонія була великим вогнищем народного повстання проти німецьких окупантів і місцевих зрадників.

Ці обставини, як і ненависть до німецьких окупантів, спричинилися до того, що українці з німецького гарнізону в Бановій Ярузі й Липовлянах, а також з інших сіл, почали один по одному переходити до партизанів. Незабаром їх зібралось кілька десятків. Таким чином дійшло до формування Української партизанської роти, яка називалася «Українська рота в Посавському партизанському загоні». В роті були Володимир Шпак, який народився у Пивовщині Сокальського повіту Львівської області, Василь Терпеливець, Дамян Данилишин, К. Хромляк, з Липовлян були Вихованець, Филипчук і Штельма. З України ще були Соловій і Іертуляк, сержант Ярослав Гонта, якийсь Фьодор та багато інших.

Командиром Української роти в Посавському народно-визвольному загоні був українець Петро Карпа, а комісар за ім'ям Вася.

Всі команди в Українській роті давались українською мовою, відзнаки були такі, як і в інших партизанських частинах: п'ятикутна червона зірка на шапці та відповідні відзнаки на рукавах для старшин і підстаршин. Прапор був югославський з п'ятикутною зіркою.

Ідеологічно-пропагандистський матеріал рідною мовою бійці Української роти діставали з Української РСР.

Пізніше, восени й зимою 1944 р., Українська рота Посавського партизанського народно-визвольного загону була включена до 12-ї Осієц-

кої ударної бригади, де перейшла до складу Російського батальйону. Українська рота лишилася своєї офіційної назви.

Українська рота, як і весь Російський батальйон, у тяжких боях з німецькими окупантами і місцевими зрадниками здобули славу героїв.

Бої були тяжкі і запеклі, так що майже весь склад Української роти поліг на югославській землі в боротьбі з найлютішим ворогом усього людства — німецьким фашизмом і його прислужниками. Українська рота переважно боролась з гестапівцями та усташами.

З усієї Української роти, а пізніше й Російського батальйону, залишились живими лише 5 українців. Всі інші загинули. А в Югославії з тих п'яťох залишився лиш один — Володимир Шпак. Ті, що залишилися в живих з Української партизанської роти, повернули на свою Вітчизну.

Закінчилася народно-визвольна війна югославських народів, в якій брали участь і брати з України і Росії. Тут вони чесно і самовіддано боролися проти фашизму, майже всі лягли на полі бою, але про них залишилася вічна слава.

На допомогу викладачу історії

ПРО ВИКОРИСТАННЯ ДЕЯКИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Одним з ефективних засобів унаочнення навчального матеріалу є використання магнітів. В кабінеті історії на листі покрівельного заліза розміром 600×850 мм вчитель за допомогою магнітів може виконати ряд цікавих робіт. При цьому використовуються будь-які магніти, що є в школі, зокрема набір керамічних кільцевих магнітів*. Магнітні кільця призначені для утримання на залізному листі різних засобів унаочнення (плакатів, схем, історичних карт, фотографій тощо). Цей спосіб значно зручніший, ніж використання ґніпок. До того ж менше зношується наочне приладдя.

У 4-му та середніх класах на уроках застосовується прийом «оживлення» карти за допомогою різних аплікацій, силуетів та умовних знаків. Так, з карт до підручника 4-го класу «Розповіді з історії СРСР» вирізуються потрібні силуети, до них із зворотного боку приклеюються кусочки жерсті розміром 10×20 мм, які заклеюються папером, щоб не було видно жерсті. Під час вивчення в 7-му класі теми Русь в X—на початку XII ст. використовується карта «Руські князівства в X—XII ст.», яку накладають на залізний лист. У ході викладу матеріалу вчитель переміщує по карті силует руського воїна, який притягується до карти магнітом. Таким чином показуються походи київських князів.

При висвітленні в тому ж класі теми «Селянська війна під проводом Степана Разіна» використовуються силуети селян, козаків, солдатів. Для демонстрації наступу військ Степана Разіна розгортається коло, окантоване червоною стрічкою, до якої на відстані 60 мм один від одного прикріплені 10-міліметрові магніти. Учні наочно усвідомлюють, які райони охоплено селянською війною. В міру показу придушення народного руху стрічка згортається.

Викладаючи в 6-му класі тему «Географічні відкриття кінця XV і початку XVI ст.», вчитель використовує барельєфи, виготовлені з пінопласту. У макети каравел (довжиною 100 мм) вставляються магніти. Корпус кожного корабля фарбується у темний колір, паруси — білі. В кожній каравелі на носі укріплюється невеличкий гачок. На ці гачки накидаються блакитні нитки, що дає змогу одночасно переміщувати кілька кораблів.

Крім плоских барельєфних зображень на уроках широко використовуються металічні стрілки, вирізані з жерсті. Можна застосовувати й паперові стрілки, під які підклеєні шматочки м'якої жерсті, заклеєні зверху білим папером. Щоб пересувні зображення не зісковзували з кільцевого магніту при русі, до центру кожного з них приклеюють-

* 60 предметів, з яких діаметром 35, 25, 20 і 15 мм по 10 шт. і діаметром 10 мм — 20 шт. Комплект коштує 11 крб. 30 коп.

ся дерев'яні виступи, висотою 4 мм і діаметром, що відповідає виїмці використовуваних магнітних кілець. Якщо силует виготовлено з покритого заліза, в його центрі просвердлюють отвір діаметром 4 мм, куди міцно вставляють стержень, що виступає на 4 мм і запобігає зісковзуванню силуета з магнітів. З боку зображення карт також слід зробити виступ, щоб за допомогою його можна було б пересувати силует по схемі указкою.

Процес виготовлення і використання досить складних наочних посібників із застосуванням магнітів можна показати на кількох конкретних прикладах. Схему з учбового посібника або атласа за допомогою епідіаскопа збільшують до розміру креслярського аркуша паперу. Учень олівцем позначає місцевість, яка потім розкрашується фарбами. Умовні ознаки, що видні на схемі і при демонструванні посібника мають пересуватися, учень переносить окремо на цупкий папір або жерсть. Таким чином зберігається відповідне пропорційне відношення знака (який бажано згодом пофарбувати) до схеми.

З віком учнів змінюється й призначення «рухомої» карти: із засобу тільки конкретизації навчального матеріалу вона стає засобом, що полегшує пояснення історичних явищ і розкриття зв'язків та історичних закономірностей. Поступово замість цілком конкретних силуетів використовуються звичайні умовні знаки. Так, пояснюючи в 7-му класі причини виникнення Московського князівства, вчитель стрілками на історичній карті Східної Європи позначає торгові шляхи, що проходили через Москву. Кольоровим шнуром обводиться територія, заселена великорусами, в центрі її — Москва. Чорні стріли направлено від кордонів Литви, Лівонії, Золотої Орди до центру Руської землі. Жодна з них не досягає московських володінь: щоб підійти до Москви, ворогам доводилося насамперед долати опір сусідніх руських князівств. Таким шляхом переваги географічного положення Москви добре усвоюються учнями і міцно закріплюються в їх пам'яті.

За допомогою чорних або синіх стріл зручно пояснювати основні напрямки агресивних устремлінь імперіалістичних держав проти молоді Радянської республіки в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Червоні стрілки показують переможні удари Червоної Армії по іноземних імперіалістах і внутрішній контрреволюції.

Викладаючи події Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, учитель може значно полегшити засвоєння ходу воєнних дій, якщо замість складної обзорної карти «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», на якій відображено переміщення ліній фронту протягом чотирьох років, використає карту «Фізико-географічний огляд Європейської частини СРСР», на якій червоним шнуром з магнітами позначено лінію фронту, основні напрями ударів радянських військ — червоними стрілками, а ворога — чорними. Таким чином перед учнями виникає ряд послідовних ситуацій, що характеризують положення фронтів на різних етапах війни. Робота над картою на дошці з магнітами сполучається з самостійною роботою учнів над атласом.

На відміну від готової схеми, накресленої на аркуші й вивішеної в класі, рисунок для магнітної дошки містить тільки природну обстановку: ліс, гори, ріки. Якщо потрібно, тут можна показати лінії укріплення, фортець тощо. Це дає змогу вчителю ознайомити учнів з обстановкою й напередодні бою. Хід же подій розгортається перед очима учнів в міру викладу матеріалу. В цьому перевага рисунка для магнітної дошки перед крейдяним рисунком, який також розкриває динаміку подій, але потребує великих витрат часу на малювання гір, рік тощо, тобто тих елементів, які не рухаються. Силуети воїнів, кораблів, тан-

ків, стріли, тобто ті елементи, які в ході викладу мають рухатися, заздалегідь виготовляються учнями. Вони вирізані, легко переміщуються на схемі, не лишаючи після себе сліду. Завдяки цьому значно полегшується процес сприйняття. Наприклад, при вивченні в 7-му класі тем «Боротьба руського народу та народів Прибалтики з німецькими та шведськими феодалами» на уроці використовується схема «Невська битва 1240 р.» з учбового посібника для 7-го класу М. В. Нечкіної та П. С. Лейнгруба «Історія СРСР», на якій зображено річки Неву, Іжору, ліс. Вчитель змальовує обстановку напередодні битви, природні умови місцевості. Розповідаючи про те, як в 1240 р. шведський правитель Біргер висадився на березі Неву зі своїм військом, учитель прикріплює на схемі силуети шведських кораблів (80×40 мм), що рухаються по річці Нева. З кораблів висаджуються рицарі, розташовуються в похідних шатрах. Стоянка шведів позначається прикріпленням до карти зображенням шатра. Силуети кораблів і прямокутники, що позначають кораблі шведів, пофарбовані в синій колір, а руських військ — в червоний. На березі Неву встановлюються 3 сині прямокутники, що позначають війська шведів. Невелике руське військо раптом обрушується на ворога (на схемі там, де показано ліс, вчитель ставить три умовних знаки руських військ — прямокутники червоного кольору). Два квадрати, ближчих до річки Іжори, зображують кінноту, а третій — піхоту. Кінні дружинники вдарили по табору шведів — вчитель швидко пересуває прямокутники — руську кінноту з лісу до шведського табору, а піхоту — вздовж берега. Піші новгородські ратники пробились вздовж берега і відрізали рицарів, які висадилися, від кораблів. Загарбники були розгромлені хоробрими руськими воїнами — вчитель знімає зі схеми квадрати, що зображують шведські війська, показує втечу решти шведів на кораблях. На березі річки залишаються прямокутники руських військ.

Таким чином, застосування дошки з магнітами відкриває широкі можливості для активного сприймання учнями навчального матеріалу. Звичайно, переваги виявляються повністю лише за тієї умови, якщо події на дошці розгортатимуться одночасно з розповіддю вчителя. В ході уроку учні не тільки стежать за поясненнями вчителя, але одночасно і за розгортанням відповідного схематичного плану на дошці. Завдяки цьому сприйняття набуває винятково активного характеру.

Використання розчленованих таблиць на такій дошці дає економію в часі, вчитель має змогу дохідливо й швидко викласти й пояснити складні історичні явища. При вивченні політичного ладу стародавньої Новгородської республіки використовується таблиця «Управління стародавнім Новгородом»¹. Вчитель поділяє схему на 11 окремих карток, які в ході викладу матеріалу виставляє на дошці. Це саме повторюють учні під час відповіді на уроці. Як показує практика, схема такого роду з докладним розглядом найважливіших органів управління допомагає учням глибше засвоїти це поняття. Малюнки на дошці з магнітами часто сполучаються з демонструванням аплікацій, які також дають змогу показати динаміку розвитку подій, розкрити досить складні для учнів поняття. Методика застосування аплікацій не відрізняється від методики використання малюнків крейдою на класній дошці, однак переваги аплікацій в тому, що тут вчителю не треба мати здібності до малювання. Крім того значно скорочується час на технічну частину уроку.

В середній школі № 95 м. Києва широко застосовуються аплікації

¹ Меловые чертежи к урокам истории, М., 1965, стор. 183.

виготовлені учнями за книгою Б. І. Годер «Изучение истории древнего мира в 5 классе», що дуже зручні для показу подій в динаміці.

Дуже цікавий посібник випустило видавництво «Просвещение»², книга складається з 22 аплікацій, що охоплюють теми: 1) «В кріпосному селі»; 2) «Селянська війна»; 3) «Падіння кріпосного права»; 4) «Росія стає капіталістичною країною»; 5) «Влада Радам! Земля селянам! Мир народам!»; 6) «Організація колгоспів».

Автори пропонують наклеїти аплікації на тонкий картон і прикріплювати до дошки пластиліном, сліди якого після уроку вільно усуваються теплою водою. Значно краще до кожної аплікації приклеїти кушочок жерсті (30×30 мм), а потім наклеїти її на тонкий картон або цупкий папір. Така аплікація служитиме набагато довше. Нею зручно користуватися й легко переміщувати по залізній дошці.

З великим інтересом сприймають цей вид наочності учні 5—7 класів. В 95-й школі виготовляються аплікації одягу та озброєння воїнів різних часів. Наприклад, є зображення рицаря в повному обладунку, кожна деталь якого (у вигляді окремої аплікації) може зніматися. Вчитель розповідає учням, чим озброєний рицар, чим захищено голову, чим вкрите тіло рицаря. Знімаючи з зображення рицаря деталі обладунку, він прикріплює їх окремо за допомогою магніта, а учні тимчасом відображують їх у зошитах, підписуючи відповідні терміни. Так робиться аналіз наочного посібника з вилученням його елементів.

Тепер учні школи працюють над створенням серії аплікацій: 1) Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945 рр.; 2) Утворення й розвиток світової соціалістичної системи соціалізму; 3) Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр.

З цією метою використовуються ілюстрації з журналів, газет, листівок. Так, при вивченні завдань, поставлених планом розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр., виготовляються на магнітах діаграми, що показують виробіток електроенергії, виробництво сталі, видобуток вугілля, нафти тощо. Колонки, що зображують виробництво продукції в 1970 р., фарбуються в синій колір, колонки, що показують завдання на дев'яту п'ятирічку — в червоний. Це дає змогу наочніше показати учням перспективи зростання продукції виробництва на 1975 р.

За допомогою аплікацій, діаграм зручно показати зростання міст, фабрик, заводів, залізниць, нафто- і газопроводів, електростанцій та ін.

У випадках, коли по ходу викладу теми уроку важливо показати рельєф місцевості, на якій відбувається подія, використовуються об'ємні аплікації. Так, при вивченні в 5-му класі теми «Греко-персидські війни», розповідаючи про битви біля Марафона, Фермопіл і в Саламінській протоці, дуже важливо показати гірський рельєф місцевості, острови тощо.

Техніка виготовлення об'ємних аплікацій цілком доступна учням 5—6 класів. З листа пінопласту вирізують певні деталі, що характеризують місцевість (ліс, острови тощо). Потім їх фарбують у відповідний колір. У кожну аплікацію вставляють магніт. Згодом на уроці вчитель до залізної дошки прикріплює добре накреслену схему. Наприклад, на схемі «Марафонська битва» показані ріки, шляхи, море. А там, де на схемі повинні бути гори, прикріплюються об'ємні аплікації.

² В. Г. Карцев, А. В. Тронцкнй. Апликации на уроках истории в IV классе, М., 1971.

На уроках історії можна застосовувати демонстраційний щит, за допомогою якого також зручно показувати розвиток різних подій. З алюмінію або пластмаси виготовляють квадрат 300×300 мм, товщиною 1—1,5 мм. Зліва на зворотній стороні цей щит має ручку, яку вчитель тримає лівою рукою, переміщуючи правою умовні позначення на щиті. На уроці «Розгром німецько-фашистських військ під Сталінградом» на щит надівається зроблена з кальки, бажано білої, схема, що складається з двох полотен. На переднє полотно, яке розглядатимуть учні, наносять положення фронтів, позначають річки Волгу й Дон, міста, а на друге полотно тільки стрілки, що вказують напрямок руху радянських військ і контратаки фашистських військ. На лицевий бік щита перед лінією Південно-Західного й Донського фронтів ставиться одна стрілка, а друга — перед лінією Сталінградського фронту з розрахунком, що вони зустрінуться перед м. Калач. Кожна стріла прикріплюється із зворотного боку алюмінієвого листа так, щоб магніти взаємно притягувалися. Рухаючи магніт з свого боку, вчитель пересуває разом з тим і магніт зі стрілкою, яку бачать учнів. По схемі, яка накреслена на зворотньому боці, зручно встановлювати й регулювати рух стріл.

Використання демонстраційного щита справляє на учнів велике враження. Вони не бачать рук учителя, а тільки стріли, що рухаються по схемі. Попутно вчитель викладає відповідний навчальний матеріал.

Використання залізного щита з магнітами дає економію в часі, допомагає дохідливо й швидко викласти й пояснити складні явища, показати в русі історичний процес. Такий виклад сприймається учнями з великим інтересом і надовго запам'ятовується.

Е. Н. ЖЕРНОВСЬКИЙ

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1922—1929 рр.)

З перших років встановлення влади Рад уряд нашої багатонаціональної держави виявляв неустанну турботу про збереження та охорону історичних і природних цінностей, що були гордістю народу. Було розроблено відповідні закони, створено державні органи охорони пам'яток з чітким визначенням повноважень і функцій. Згідно з прийнятим у 1922 р. Кодексом законів про народну освіту УРСР на Головополітосвіту Наркомосу як центральний орган, що відав організацією і керівництвом усієї державної агітаційної, пропагандистської та політосвітньої роботи в республіці, було покладено завдання обстежувати, реєструвати й вивчати пам'ятки історії, мистецтва та природи, а також контролювати вивезення культурних цінностей за кордон, вживати заходів щодо охорони та забезпечувати збереження від пограбування, пошкодження чи руйнування.

Але слід зазначити, що до 1925 р. ці функції виконували на місцях державні та краєзнавчі музеї, які на своїй території взяли на облік і тримали під наглядом визначні пам'ятки. За їх пропозиціями виконками місцевих Рад приймали постанови щодо охорони історико-культурних цінностей¹. Так, президія Черкаського окрвиконкому 22 вересня 1923 р. запропонувала Кам'янському райвиконкомові вжити заходів до належного збереження пам'яток, пов'язаних з перебуванням декабристів у Кам'янці. А Волинський губвиконком обов'язковою постановою по губінспектурі народної освіти від 11 червня 1925 р. «Про охорону місцевих пам'ятників старовини і мистецтва» заборонив «дальше руйнування й незаконні розкопування курганів, городищ, старовинних будівель та інших археологічних першоджерел по тих місцях, де це спостерігається в даний час, незалежно від того, в яких розмірах та для якої мети використовуються археологічні пам'ятники й земельні ділянки, на яких вони розташовані»². Губвиконком зобов'язав Волинський науково-дослідний музей, райкультгумам у межах кожної сільради провести облік усіх археологічних пам'яток і, за погодженням з окрземууправлінням, «виключити земельні площі, що займаються курганами групами, окремими курганами, а також городищами й руїнами стародавніх будівель, з користування як приватних, так і колективних та інших господарств...» Археологічні розкопки дозволялося проводити лише за мандатами Волинського науково-дослідного музею або відкритих листів Всеукраїнського Археологічного комітету. Нагляд за ви-

¹ ЗУ УРСР, 1922, № 49, ст. 729; Див. Б. М. Бабій. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1961, стор. 255—257.

² КОДА, ф. Р-112, оп. 1, од. зб. 201, арк. 130; С. С. Гамченко. Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони, Житомир, 1925, стор. 26—27.

конанням цієї постанови покладался на райвиконкоми, сільради та органи міліції.

Слід зазначити, що в цей період охорона пам'яток була пов'язана з певними фінансовими труднощами, бо всі сили та кошти в республіці були мобілізовані на подолання економічної розрухи та відбудову народного господарства, і це змусило державу значно скоротити асигнування Наркомосові, зокрема на утримання музеїв, культурно-освітніх закладів тощо. Проте і в цих складних умовах відшукувалися кошти для підтримання охоронних заходів щодо культурних цінностей. Так, 16 травня 1923 р. Відділ у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва і старовини НКО РРФСР звернувся до Київського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини з листом, в якому зазначав: «в зв'язку з скороченням державного бюджету конче потрібно організувати матеріальні бази, що мають забезпечити можливість існування безприбутковим державним установам»³. У 1924 р. це питання вже було розв'язане загальносоюзним законодавством. 19 лютого 1924 р. РНК СРСР прийнято декрет «Про спеціальні кошти для забезпечення державної охорони культурних цінностей». Радам Народних Комісарів союзних республік надавалося право дозволяти народним комісаріатам освіти одержувати спеціальні кошти для цих потреб за рахунок збирання вхідної плати, продажу відповідних видань, експлуатації земельних ділянок, будівель та іншого майна, що не має історико-культурного значення і перебуває у віданні наркомосів⁴. На Україні в цих питаннях керувалися постановою РНК УРСР від 12 лютого 1924 р. «Про спеціальні кошти для наукових і науково-мистецьких установ УРСР», яку в 1926 р. було поширено й на утримання пам'яток культури і природи та заповідників⁵.

На початку 20-х рр. серед адміністративно-господарчих кіл виникають нігілістичні тенденції у ставленні до пам'яток минулого, особливо культового характеру. Все більше старовинних архітектурних споруд використовувалось для господарського призначення. Відділ у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва й старовини НКО РРФСР прийшов до висновку, що збереженню старовинних будівель завдає великої шкоди розміщення в них різних установ та організацій. Тому «Тимчасові будівельні правила», затверджені РНК УРСР 14 листопада 1924 р., встановили певні обмеження при перебудові пам'яток⁶.

У 1925 р. керівництво охороною їх у республіці, поряд з Головополітосвітою, почало здійснювати й Управління науковими установами (Укрнаука) НКО УРСР. На Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) була покладена науково-дослідна робота в республіці щодо охорони пам'яток матеріальної культури⁷. Всі дозволи чи заборони на право археологічних розкопів, обмірів, розчистки, реставрації та ремонту історично цінних об'єктів видавалися Укрнаукою лише за висновком ВУАК. Комітет також видав дослідженням архітектурних витворів. Великою була його участь, зокрема, в створенні історико-культурного заповідника на території Києво-Печерської Лаври, Софії Київської, в збереженні та охороні пам'яток Ольвії тощо. У березні 1926 р. Наркомос організував Інспек-

³ КОДА, ф. Р-112, оп. 1, од. зб. 2204, арк. 68.

⁴ СУ РРФСР, 1924, № 34, ст. 321.

⁵ ЗУ УРСР, 1924, № 6, ст. 46; 1926, № 32—33, ст. 259.

⁶ ЗУ УРСР, 1924, № 53—54, ст. 327.

⁷ Див. Інструкції про порядок відання та робіт між інспектурою по охороні пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Всеукраїнської Академії наук.—Збірник матеріалів Одеської Крайової Комісії охорони пам'яток матеріальної культури та природи, Одеса, 1927, стор. 21—22.

туру Укрнауки, яка для безпосереднього нагляду за охороною пам'яток на місцях створила чотири крайові інспектури (в Києві, Харкові, Дніпропетровську та Одесі), поділивши між ними всю територію республіки. При цих інспектурах було створено крайові комісії охорони пам'яток культури та природи як науково-консультативні органи. Завданням комісії було: реєстрація пам'яток, складання кошторисів на їх охорону, турбота про ремонт і реставрація, внесення до державних органів пропозицій щодо засобів охорони цінних об'єктів⁸. Крім того, вони контролювали роботу окружних і місцевих комісій охорони пам'яток культури та природи при виконкомах Рад депутатів трудящих⁹. Крайові інспектури та комісії багато зробили для виявлення, обстеження, визначення категорій пам'яток на своїй території, впорядкування їх обліку, зокрема розроблення типових форм облікової документації, а також розпочали складання реєстрів.

У травні 1926 р. за участю працівників музеїв системи Наркомосу Укрнаука провела в Харкові нараду крайових інспекторів, на якій обговорювався стан охорони пам'яток у республіці, вказувалось на необхідність поєднати зусилля державних органів і громадськості, залучити до охорони історико-культурних цінностей широкі кола трудящих¹⁰.

Вивченням історії рідного краю, виявленням та збереженням пам'яток минулого і Жовтневої революції займалися краєзнавчі товариства, кількість яких на Україні дедалі зростала. В 1925 р. їх уже діяло більше 200¹¹.

Широко використовувався досвід РРФСР, де в цей час Головна наука Наркомосу мала міцний централізований апарат для керівництва, було розроблено певну систему законодавчих актів та інструкцій щодо охорони культурних цінностей, а державна мережа історико-культурних заповідників фінансувалася з республіканського та місцевих бюджетів. Зокрема, прийнятий ВЦВК і РНК РРФСР 7 січня 1924 р. декрет «Про облік і охорону пам'яток мистецтва, старовини та природи»¹² покладав цю функцію на місцеві органи влади при безпосередній участі губернських підвідділів у справах музеїв чи органів, що їх заміняли. Згідно з декретом ремонт, реставрація, переробка, знесення та господарче використання пам'яток архітектури могли провадитись лише за попереднім дозволом Відділу в справах музеїв Головного управління наукових закладів Академічного центру НКО. Археологічні розкопки проводились виключно на підставі відкритих листів, які видавалися згаданим відділом. Відповідним законодавчим актом на Україні стала постановка ВУЦВК і РНК УРСР від 16 червня 1926 р. «Про пам'ятники культури і природи»¹³. Всі заходи, розроблені законодавством республіки, починаючи з 1919 р., а також практична діяльність Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи, Головополітосвіти та Укрнауки були узагальнені в «Положенні про пам'ятники культури і природи», яке визначило й закріпило повноваження та

⁸ Див. Положення про Одеську крайову комісію для охорони пам'яток матеріальної культури та природи.— Збірник матеріалів Одеської крайової комісії охорони пам'яток матеріальної культури та природи, Одеса, 1927, стор. 21.

⁹ Інструкція про організацію окружних і місцевих комісій охорони пам'яток культури та природи, затверджена Президією Укрнауки 24 грудня 1926 року.— Збірник матеріалів Одеської крайової комісії охорони пам'яток матеріальної культури та природи, стор. 23—24.

¹⁰ Український музей, зб. 1. К., 1927, стор. 189.

¹¹ Див. Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 роках, К., 1963, стор. 319, 330; А. М. Аббасов. Основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства.— «УІЖ», 1969, № 12, стор. 118—119.

¹² СУ РСФСР, 1924, № 18, ст. 179.

¹³ ЗУ УРСР, 1926, № 32—33, ст. 259.

функції державних органів у цій галузі, а також встановило єдиний порядок і правила обліку, реставрації, ремонту й використання пам'яток за нових умов. Згідно з Положенням об'єкти, що мають наукове, історичне або мистецьке значення, перебували у віданні Управління науковими установами НКО УРСР та його місцевих органів. На Наркомос покладалися розробка відповідних законопроектів, організація наукових експедицій, обліку та реєстрація цінних об'єктів, нагляд за порядком їх утримання та використання, турбота про їх ремонт і реставрацію контроль за вивезенням історико-культурних цінностей за кордон та ін. Без дозволу НКО УРСР та інших місцевих органів заборонялося змінювати зовнішній вигляд і стан пам'яток культури та природи, переробляти або зносити їх тощо. Археологічні розкопки провадилися тільки з дозволу Наркомосу УРСР¹⁴. Уперше в законодавстві республіки пам'ятки розподілялися залежно від цінності на 2 категорії — республіканського та місцевого значення. Крім того, ті об'єкти, що мали визначне наукове, історичне або мистецьке значення, Постановою РНК УРСР могли бути оголошені державними заповідниками. Пам'ятки республіканського значення утримувалися за рахунок державного бюджету УРСР, а місцевого — за рахунок бюджетів місцевих виконавчих комітетів.

Положення передбачало створення Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) та Український комітет охорони пам'яток природи (УКОПП). УКОПК створювався як науково-дорадчий орган при Укрнауці, до складу якого входили представники Наркомосу, Істпарту, ВУАН, Українського комітету краєзнавства та інших установ, крайових інспекторів та визначних фахівців у галузі охорони пам'яток. Відповідно до статуту¹⁵ затвердженого НКО УРСР 23 березня 1929 р., на Український комітет охорони пам'яток культури покладалися завдання дослідження та обліку пам'яток, їх класифікація та складання реєстрів, розроблення проектів нових законоположень, ремонту реставрації та належне утримання пам'яток. УКОПК працював у тісному контакті з крайовими, окружними та місцевими комісіями по охороні пам'яток культури та природи, а також мав широку мережу кореспондентів¹⁶. «Положення про пам'ятники культури і природи» активізувало в республіці роботу по охороні історико-культурних цінностей. Постановами уряду були визнані державними історико-культурними заповідниками могила Т. Г. Шевченка у Каневі, Києво-Печерська Лавра, монастир «Босих кармелітів» у Бердичеві, Кам'янець-Подільська фортеця, замок колишніх князів Острозьких у Старо-Костянтиніві, Спасопреображенський собор, Єлецька, Успенська й Троїцька церкви в Чернігові¹⁷ та ін.

НКО УРСР для практичного керівництва охороною пам'яток зробив ряд нормативних актів, зокрема «Інструкцію щодо порядку експертизи для видачі дозволів на вивіз за кордон пам'яток культури й природи», «Інструкцію про порядок обліку, охорони та передачі в

¹⁴ Спробу правового регулювання археологічних розкопок уперше в законодавстві республіки було здійснено постановою РНК УРСР від 31 травня 1924 р. «Про охорону стародавньої грецької колонії Ольвії». Згідно з нею розкопки на території Ольвії могли провадитись лише за спеціальним дозволом на розкопки Наукового комітету Наркомосвіти і під його контролем. — ЗУ УРСР, 1924, № 11, ст. 113.

¹⁵ КОДА, ф. 212, оп. 1, од. зб. 9, арк. 38—39.

¹⁶ Інструкція про утворення мережі кореспондентів комітетів охорони пам'яток культури і природи, затверджена Президією Укрнауки 24 грудня 1926 р. — Охорона пам'яток культури на Україні, Збірник 1, Харків, 1927, стор. 154.

¹⁷ ЗУ УРСР, 1925, № 64—65, ст. 370; 1926, № 56, ст. 376; 1928, № 4, ст. 58; 1928, № 5, ст. 69; 1929, № 5, ст. 40; КМДА, ф. 1, оп. 1, од. зб. 9963, арк. 11.

користування п'ятидесяток релігійних громад молитовень та культового майна, що мають наукове, історичне або мистецьке значення», «Інструкцію для реєстрування приватних колекцій та окремих предметів, що мають наукове, художнє або історичне значення»¹⁸ тощо.

Протягом 1927—1929 рр. було проведено первинну реєстрацію пам'яток культури. Для цього Україна розробила типові форми облікової документації: «Анкету для збирання відомостей про пам'ятники матеріальної культури та природи, що підлягають охороні», «Реєстраційні картки»¹⁹ тощо.

Згідно з даними первинної реєстрації пам'яток культури було взято на облік 562 пам'ятки археології, історії та архітектури республіканського значення, понад 2000 пам'яток природи²⁰, що позитивно відбилась на збереженні багатьох унікальних парків, садів, окремих цінних порід дерев та інших об'єктів від знищення і пошкодження.

Слід зазначити, що в «Положенні про пам'ятники культури і природи» не було встановлено цивільних, адміністративних та кримінальних санкцій у випадках пошкодження або зруйнування пам'яток.

Деякою мірою це доповнював Кримінальний кодекс УРСР 1927 р., який передбачав кримінальну відповідальність за приховування колекцій й пам'яток старовини та мистецтва, що підлягали реєстрації, облікові або передачі до державних сховищ. Крім того, Адміністративний кодекс УРСР, введений у дію того ж року, надавав право окружним виконкомам та міським Радам приймати обов'язкові постанови з питань охорони пам'яток культури і природи²¹.

Прогалиною Положення було також і те, що в ньому не розв'язувалось питання обліку, реєстрації та охорони революційних пам'яток, як це мало місце в законодавстві РРФСР. 16 травня 1927 р. ВЦВК видав циркуляр «Про виявлення та охорону пам'яток революційних рухів», в якому вказував виконавчим комітетам, що відносно пам'яток революції є чинними узаконення і розпорядження, які діють у галузі обліку та охорони пам'яток мистецтва і старовини. Крім того, Президія ВЦВК рекомендувала місцевим виконкомам разом з громадськими та науковими організаціями впорядкувати кладовища, могили видатних громадсько-політичних діячів, революціонерів, учених, митців тощо²². В цей час продовжувалось спорудження нових пам'ятників, серед яких особливе місце належало пам'ятникам В. І. Леніну. «Образ великого вождя повинен бути увічнений для всіх майбутніх поколінь і служити постійним нагадуванням і заклик до боротьби за остаточну перемогу комунізму»²³, — зазначалось в постанові II з'їзду Рад СРСР від 26 січня 1924 р. «Про спорудження пам'ятників В. І. Леніну». Ця постанова передбачала спорудження пам'ятників Володимиру Іллічу в Москві, а також столицях союзних республік (Харкові, Тифлісі, Мінську та Ленінграді й Ташкенті).

¹⁸ Збірник матеріалів Одеської Крайової Комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи, стор. 33—34; ЗУ УРСР, 1928, № 11, ст. 65; «Вісті», 2 липня 1926 р.

¹⁹ Див. Збірник матеріалів Одеської Крайової Комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи, стор. 24—26.

²⁰ В. Л. Мунтян. Правова охорона природи в Українській РСР. К., 1966, стор. 11—12.

²¹ ЗУ УРСР, 1927, № 58—59, ст. 232; № 63—65, ст. 240.

²² «Еженедельник Наркомпроса РСФСР», 1927, № 28, ст. 681; Циркуляр Президиума Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 16 июля 1927 г., № Д004/4.— Охрана памятников истории и культуры. Сборник документов, М., 1968, стор. 43.

²³ СУ СССР, 1924, № 29—30, ст. 269.

В лютому 1924 р. об'єднане засідання Президії ВУЦВК і РНК УРСР накреслило заходи по увічненню пам'яті В. І. Леніна в республіці²⁴.

Згідно з «Інструкцією по святкуванню 10-річчя Жовтневої революції музеями революції Союзу РСР»²⁵, виданою Комісією при Президії ЦВК СРСР по організації та проведенню святкування цієї річниці, облік та охорона революційних пам'яток покладалась на центральні та місцеві Музеї революції. «Інструкція» визначала порядок проведення обліку, наукової фіксації цих пам'яток, а також робила спробу їх класифікації. Державні органи, комісії істпарту, Музей революції СРСР та місцеві музеї революції, краєзнавчі товариства провели велику роботу по виявленню, реєстрації та збереженню пам'яток Жовтневої революції та громадянської війни, а також пам'яток соціалістичного будівництва.

«Радянською владою,— як підкреслювала постанова ЦВК Союзу РСР по доповіді А. В. Луначарського «Про підсумки культурного будівництва Союзу РСР за десять років»,— було докладено величезних зусиль щодо збереження всіх скарбів мистецтва минулого та організації широкого доступу до них трудящих мас»²⁶.

Це був час організації та становлення в республіці державної системи охорони пам'яток культури, вдосконалення законодавства у цій галузі.

В. І. АКУЛЕНКО

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 286, оп. 1, од. зб. 1, арк. 273.

²⁵ Див. Д. А. Равикович. Охрана памятников истории и культуры в РСФСР (1917—1967 гг.) — Труды НИИ музееведения и охраны памятников истории и культуры, Вып. 22, М., 1970, стор. 50—51.

²⁶ «Известия», 21 октября 1927 р.

Спогади

М. Д. ДЯТЛЕНКО

У ДНІ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ

(Продовження)

Німецькі антифашисти під Сталінградом

Восени 1942 р. на Донському фронті з'явився «геноссе Шнайдер» — представник ЦК Австрійської компартії. Під Сталінградом лише 44-а дивізія мала значний контингент австрійців, але мова у них також німецька, і зайві працівники для підготовки пропагандистських матеріалів німецькою мовою нам не завадили. Товариш Шнайдер, головним чином, працював у нас при редакційно-видавничому відділі.

Одного разу товариш Шнайдер подзвонив до нас у відділ і, викликавши мене, попросив відремонтувати його друкарську машинку. Я ніколи нічого не вмів робити, що стосувалося техніки, тому одразу збавнув, що товариші у відділі пожартували. Але він наполегливо просив:

— Товариші кажуть, якщо ви не відремонтуєте, то ніхто не зможе...

— А якої фірми машинка? — питаю.

— «Еріка», п'ятий випуск...

Мені одразу полегшало на душі: і в мене «Еріка» того самого випуску, можна зняти з своєї якусь деталь, що в нього зламалася, відремонтувати якось — йому ж машинка потрібніша, він без неї, як без рук, а я можу обійтись, а коли треба буде передрукувати програму передачі, це можуть зробити і в редакційно-видавничому відділі.

— Присилайте, — відповідаю.

Шофер редакційної «емки» привіз машинку, я поставив її поряд із своєю — однаковісенькі! Тільки й різниця, що моя друкує, а та — ні. Починаю вигвинчувати гаєчки і гвинтики — ті ж самі на обох машинках — і складаю їх окремо на газеті. Але — стій! Якщо я її демонтую, то ж потім не зберу. Пригвинчую знову все, що демонтував, ставлю обидві машинки на дошки й знову смикаю... Нарешті бачу: стержень з кулькою, що переводиться з чорної стрічки на червону, у нього зсунутий праворуч, а червоної ж стрічки немає!.. Ставлю кульку наліво і... машинка товариша Шнайдера друкує чіткі чорні літери... Еврика! Дзвоню до редакції:

— Товариш Шнайдер?.. Машинка справна. Можна забрати.

— Так швидко?.. — дивується він. — А що, власне, там було?

— Таємниця майстра, — відповідаю.

— Тоді я сам зараз приїду...

Через півгодини він уже в мене.

— Скільки я маю вам заплатити?

Гроші нам тоді були ні до чого, ми жили, так би мовити, за воєнного комунізму, я майже всі свої гроші посилав товаришам-студентам, що доучувалися в Закавказзі, а тепер туди пошта не доходила. Та і взагалі — не той випадок...

— Ні,— кажу,— гроші мені не потрібні, як і вам.

— Так у чому ж полягала несправність, прошу вас?..

Я сказав...

— Ach ich Esel! * — ляснув себе по чолю Шнайдер.— Як же я не добачив!?

Майже через чверть століття ми знову зустрілися з «геноссе Шнайдером». Він, виявилося, не Шнайдер, а Лео Штерн і став віце-президентом Німецької Академії наук у Берліні. Коли я розповів його дружині, що «гонорар» за ремонт друкарської машинки я так і не одержав, Лео Штерн сказав:

— Я вам винен... Я розплачуся з відсотками. Приїздіть до нас у Німецьку Демократичну Республіку працювати в архіві — скільки вам треба: місяць чи півтора — всі витрати на ваше утримання я беру на себе...

В грудні 1942 р. до нас на Донський фронт приїхала чимала група німецьких антифашистів на чолі з другим секретарем Компартії Німеччини Вальтером Ульбріхтом. З ним приїхали знайомий мені ще по навчанню в університеті письменник Віллі Бредель (звичайно, знайомий своїми творами), поет Еріх Вайнерт, гострі політичні вірші якого ми давно вже розповсюджували серед військ противника у вигляді листівок; Артур Пік — син Першого секретаря КПН, комуніст і — на той час — капітан Червоної Армії. Запам'яталися мені антифашисти з військовополонених капітан і два оберлейтенанти.

Робота наша значно поживалася. Антифашисти з групи В. Ульбріхта проводили час переважно у військових частинах на передовій — виступали з закликами до солдатів та офіцерів противника через армійські та дивізійні звукомовні установки, «обробляли» нових військовополонених перед засиланням їх назад або організовували від них листи-звернення до товаришів по той бік фронту, допомагали писати й редагувати листівки в політвідділах армій і в Політуправлінні фронту, зустрічалися з нашими командирами й розповідали про становище в самій Німеччині, про підпільну боротьбу кращих синів німецького робітничого класу проти фашизму. Від цих людей ми завжди діставали кваліфіковану консультацію з будь-яких питань нашої роботи.

Не цуралися наші гості й чорнової роботи. Одного разу наша протиповітряна оборона збила транспортний літак, навантажений поштою з «котла». Оточеним німцям дозволяли писати листи рідко, а раз так, то — відразу з усіх частин організовано відправляли літаком усю пошту. Один з таких літаків потрапив до нас. І ми, і німецькі антифашисти читали ті листи кілька днів і ночей, внаслідок чого перед нами — як би не приховували своїх настроїв автори листів — постала картина «котла». Наше спілкування з оточеним противником ставало конкретнішим, кваліфікованішим.

Мені найбільше довелося працювати разом з Артуром Піком та Віллі Бределем. З останнім було цікаво ще й тому, що його творчість знали багато наших бійців і командирів, приймали його всюди гостинно, а командуючий 65-ї армії генерал П. І. Батов навіть влаштував на його честь невеличкий бенкет, бо вони обидва, як виявилося, ще в Іспанії були сусіди: П. І. Батов командиром однієї міжнародної бригади, а Віллі Бредель — комісаром другої.

А одного разу ми «загубили» Віллі Бределя. Користуючись популярністю у частинах Червоної Армії, він без супроводжуючих «пропадав» більшість днів у дивізіях, полках та батальйонах, виступаючи щочасно перед співвітчизниками. Якось надійшла телеграма з Москви: Віллі

* Який я осел!

Бределя просять до апарату. Посилаємо телеграму в дивізію — адже він має бути там. А коли кинулись — немає. Здійнявся переполох: уночі був у батальйоні, а над ранок зник. Шукали, шукали, але знайшли тільки тих, хто його самого відпустив у тил відпочивати після нічного мовлення.

Неважко уявити, яка доля могла спіткати нашого Віллі, коли б він трохи більше збився з дороги й потрапив до тих, кого вночі агітував здаватися в полон... Та й нам би дісталось за нього. А він таки збився з дороги й потрапив до сусідньої дивізії. Там йому створили добрі умови для відпочинку, а він погодився виступити у них. Тільки наступного дня ми розшукали Віллі.

Про цього партійного діяча я згадаю ще не раз. Але хочу підкреслити, що група Вальтера Ульбріхта провела тоді велику роботу. Значення її виходить далеко за межі участі самої групи в Сталінградській битві. Звіди почалися діалоги німецьких комуністів з десятками тисяч фашистських вояк — діалоги, що невдовзі привели до заснування широкого антифашистського руху серед німецьких військовополонених. Створений у липні 1943 р. Національний Комітет «Вільна Німеччина», об'єднав, головним чином, антигітлерівськи настроєних «сталінградців», так само як і створена у вересні того ж року Спілка німецьких офіцерів.

Атака... з білим прапором

На початку січня 1943 р. армії Донського фронту в основному підготувалися до штурму німецького «котла» під Сталінградом. «В основному» підготувалися, бо ж поповнень ці сім армій майже не одержували — солдати потрібніші були для наступу на захід. Тепер мені й самому не віриться, а тоді можна було почути в приватних розмовах приблизно таке: в такій-то дивізії залишилося 250 «активних штиків», а в такій-то — всього 70. Щоправда, ці розмови стосуються другої половини січня, коли вже наше військо добре повозилося з оточеними. Але щедре поповнення ми тоді одержували переважно у вигляді артилерії.

Оточені німці вже давненько сиділи на голодному пайку, доїдали коней з румунської кавалерійської дивізії та своїх з обозу, суворо економили пальне і снаряди — транспортні літаки з заходу проривалися дедалі рідше, переважно вночі, та й то, частіше не приземляючись на аеродромі шостої армії, скидали мішки з вантажем, які нерідко потрапляли нашим.

Зима лютувала, а більшість гітлерівських вояк мали, крім шинелі, одну блаженську ковдру. Свідоміші солдати часто рятували своє життя, перебігаючи до нас у полон. І кожний перебіжчик, якщо не наважувався сказати «Гітлер капут», говорив: «Війні капут». Проте в котлі їх ще залишалось, мабуть, більше, ніж нас у семи арміях.

Ось тоді й виникла ідея звернутися до командування оточеного війська з ультиматумом. Про це вже чимало написано, і тому хочу розповісти дещо детальніше, бо деякі автори у своїх спогадах сказали зайве. Тільки диву даєшся, де в людей береться стільки сміливості для фантазії.

Через двадцять п'ять років після закінчення Сталінградської битви мені пощастило провести п'ять днів з, уже покійним тепер, Головним маршалом артилерії М. М. Вороновим. Ми навіть разом ловили рибу в Волго-Донському каналі. Як тільки видалася перша вільна хвилина в ті святкові дні, Микола Миколайович звернувся до мене із запитанням:

— А ви пам'ятаєте, як була справа з ультиматумом?

— Пам'ятаю те, що стосувалося нашого відділу і мене особисто,— відповідаю.— Ми одержали від вас текст ультиматуму російською мовою, переклали на німецьку, потім німецькі антифашисти з групи Вальтера Ульбріхта відредагували його...

— Це я теж пам'ятаю,— перебиває мене Микола Миколайович.— Пригадую, що правки німців потребували деякої зміни тексту російською мовою, і мені довелося погоджувати ті зміни з Москвою... А от про те, як народжувався текст ультиматуму в оригіналі. Розумієте в чому річ... я запропонував ідею з ультиматумом Й. В. Сталіну, потім, діставши згоду, написав на одному аркуші проект і дав його доробити начальникові штабу М. С. Малініну. На другий день мені передали текст уже вдвічі більший — крім усього іншого, там було звернення до всіх командирів німецьких корпусів та дивізій. Я визнав це за недоцільне: адже ми звертаємося до командуючого армією, навіщо ж тоді тут звертатися до командирів з'єднань. До того ж, ми могли й не знати всіх командирів з'єднань. А от генерал Телегін у своїй статті пише, що й він писав проект ультиматуму...

Наступного ранку, тільки-но ми знову зустрілися, Микола Миколайович запитав мене:

— Ви дивилися телевізійну передачу з Москви учора ввечері?

— Ні, телевізори, мабуть, є тільки в номерах маршалів...

— Виступав маршал К. К. Рокоссовський. Виявляється, Костянтин Костянтинович теж писав проект ультиматуму...

Я почав заспокоювати Миколу Миколайовича: мовляв, могли взяти участь у доробці тексту ультиматуму і К. К. Рокоссовський і К. Ф. Телегін, бо начальник штабу, діставши від вас завдання, не міг не порадитися з командуючим та членом Військової ради фронту. Крім того,— кажу,— в спогадах людей, що не вели тоді щоденників, можуть виявитися події, яких насправді не було. От і у вашій книзі «На службі воєнної» невідомо звідки виросла огорожа з колючого дроту перед нашими парламентами, а серед німецьких офіцерів, з якими велися переговори, несподівано з'явився чех... Чехів-офіцерів на передовій у гітлерівській армії не було, тим більше в шостій армії. Вони інколи були на тилкових службах, та й ті частенько тікали до партизанів. До того ж, ми, розмовляючи з німецькими офіцерами, випадково пересвідчилися, що ніхто з них російської мови не розуміє.

— Як же таке потрапило до моєї книжки?..— трохи розгублено сказав М. М. Воронов.

Як потрапляє «таке» до спогадів, мені не відомо. А що в мене зберігся щоденник воєнних років і, крім того, мені довелося десятки разів розповідати людям про події, в яких брав участь, то мені легше все це відтворити в пам'яті.

— Ніхто не сподівався, що Паулюс, прочитавши ультиматум, одразу капітулює з усією армією. Тому в нашому редакційно-видавничому відділі, яким тоді керував майор (тепер академік АН УРСР) М. В. Пасічник, терміново надрукували листівку з текстом ультиматуму і з припискою: ось, мовляв, які вигідні умови пропонувалися вам, а ваше командування їх відхилило, прирікаючи вас на смерть. Тому не ждьте порятунку ні від «фюрера», ні від вашого командування, а капітулюйте корпусами, дивізіями, полками, батальйонами, або приходьте групами й поодинці — всіх приймемо. Листівку надрукували багатотисячним тиражем.

7 січня, в другій половині дня, у нашому відділі задзвонив польовий телефон. Трубку зняв мій колега.

— Капітан Забаштанський слухає... А, це ти, Сеня! Здрастуй, здрастуй, комісаре! — Він говорив з майором Озерянським, товаришем по роботі у Львові, що тепер був заступником начальника розвідвідділу по політичній частині. — Ну, ви там уже підрахували, скільки нам треба перебити фріців під Сталінградом? (Річ у тому, що ми до кінця Сталінградської битви не знали, скільки ж їх потрапило в оточення. Орієнтувалися на «оцінки» розвідників, а ті давали приблизні цифри: 150—180 тис., потім — 220—250 тис.). — Що? Не до жартів, кажеш? Так я ж і не жартую... Такого, що знає німецьку? Що добре знає? Де ж його шукати, як не в нашому відділі! От якби ти сказав — японську — тоді я ще подумав би... Як «коротше» — хіба я ще не сказав? Дятленко... Так... так... У всіх відношеннях... Як за самого себе... Та що ти мене допитуєш — я ж сплю разом з ним на одному матраці, однією ковдрою вкриваємося...

Він ще подмухав у трубку, а потім поклав її і звернувся до мене:

— Ти знаєш, що я для тебе зробив?.. Тільки не загордися: або груди в хрестах, або... я стану спадкоємцем твого матраца, — уже сумніше додав Міней Дем'янович. Ми справді спали в холодній хаті на одному матраці, подарованому дівчатами з госпіталю ще восени 1941 р. в Харкові («Беріть, хлопці, що треба, нам однак не вдасться все вивезти»), і вкривалися його ватяною ковдрою.

Через якийсь час мене викликали до начальника розвідувального відділу — полковника І. В. Виноградова (нині — генерал-лейтенант, військовий аташе в Берліні).

У розвідці дівчата-перекладачки сказали мені:

— Вам з Олександром Михайловичем нести ультиматум до Паулюса...

Майор О. М. Смилов був начальником відділу інформації, ми з ним часто зустрічалися по роботі. Я заглянув до нього в кімнату: стоїть перед розкритою валізою, в руках новенький пояс, шукає, що з резервів обмундирування годиться для «походу».

Я пішов до полковника. Зайшов до кабінету й доповів:

— Капітан Дятленко на ваш виклик з'явився!..

Полковник мовчки глянув з-під насуплених брів, а тоді зненацька:

— Кру-гом!

«Щось не так... — промайнуло в голові. — Виганяє...» Я повернувся з величезним напруженням, щоб усе вийшло «правильно».

— Кроком руш!

«Печатаючи» крок, я попрямував до дверей. Та не встиг узятися за клямку, як чую позаду:

— Стій! — («От ще халепа, — думаю, — тепер він мені влаштує тут «стройову підготовку»»). — Кру-гом! Напра-во! Налі-во!

Я кручуся, аж в очах свічки блищать. Служив колись у танковій бригаді, але не думав, що виучка пригодиться для такого іспиту.

— Вільно, — каже полковник. — Ти українець? Не кадровий, кажеш? Нічого, ходити й повертатися вмієш, молодець! Пробач за такий прийом: не придивлявся до тебе раніше, як ходиш, як повертаєшся, а тепер ти маєш представити у німців Червону Армію — найкращу армію в світі, армію, що б'є їх... Йди в розпорядження до Смилова і разом до Військової Ради. Ти ж не заперечуєш?.. Май на увазі: це справа добровільна.

Через півгодини нас із О. М. Смиловим інструктував начальник штабу генерал М. С. Малинін. Культурний, витриманий штабіст, з підлеглими поводився чемно. Значно пізніше, читаючи спогади ветеранів війни, я здивувався, дізнавшись, що М. С. Малинін був «трохи різ-

кий»... Працівники штабу не могли нахвалитися ним. А я особисто чув тільки один раз, уже в 1944 р., як він «хрестив» начальника штабу однієї армії за те, що той переплутав координати свого штабу... Інструктаж був короткий: не розмовляти з німцями про політику, про становище на фронтах — не агітувати. На прощання подарував інструкцію з Москви: телеграма на двох аркушах.

Потім нас прийняв представник Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії генерал-полковник артилерії М. М. Воронов. Височенний, огрядний чоловік сидів за робочим столом, смокчучи цуцери. Побачивши нас, прихильно усміхнувся. Поставив нам кілька запитань, у тому числі — чи інструктував нас М. С. Малінін. І вже наприкінці:

— То як, хлопці, виконаєте завдання командування?

— Виконаємо, товаришу генерал-полковник! — в один голос відповіли ми з Олександром Михайловичем, хоча зовсім не уявляли собі, як «виконуються» подібні завдання.

— Ну, тоді бажаю вам успіху. — Потиснув нам руки й відпустив.

Вечоріло. Нас повезли до адмінгоспчастини штабу фронту: начальникові АГЧ Л. С. Чорнорижу наказано одягти нас «як лялечку». У Військової раді хтось пропонував одягти нас у нову форму (мабуть, тому в деяких «спогадах» пишуть, що ніби парламентарі пішли «в новісінських погонах»), але її ще не бачили не тільки німці, а й ми, тому вирішили послати в старій формі.

О. М. Смеслов з кадрових офіцерів, тому в нього дещо збереглося пристойніше, а мене треба було одягнути з голови до ніг.

Ще до світанку на «козлі» (так прозивали тоді американський «вілліс»), на чолі з полковником Виноградовим, ми поїхали в напрямі станції Колубань. В одній з дивізій двадцять четвертої армії полковникові доповіли, що там цілу ніч працювала армійська звукомовна установка — попереджала німців про прихід парламентарів та нагадувала їм про міжнародні умови їх зустрічі, і що німці, очевидно, все почули й зрозуміли, бо слідом за нами теж припинили вогонь. Переходити фронт ми мали в районі залізничного роз'їзду Кінний. В дивізії нам «придали» молодого, високого старшину з музичного взводу з трубою (прізвища його я й досі не встановив). Білий прапор та широкі чорні стрічки — щоб зав'язувати очі — ми привезли з собою.

Коли проминули штаб полку і вийшли на рівнину, що звичайно обстрілювалась ворожою артилерією, полковник Виноградов звелів усім «зайвим» повернути назад. Кінооператори попросили дозволу зняти нас на стрічку. Полковник дозволив...

На КП роти нас зустрів ротний: середній на зріст, атлет, з чорним кучерявим чубом, неголений, і, здавалося, невмитий.

Полковник Виноградов використав хід до землянки на свій КП. Стоячи по пояс у канаві і звідти спостерігаючи нас, віддавав накази: «Сигнал!.. — Вперед!» «Сигнал!.. — Вперед!» Першим вийшов уперед старшина, помахав прапором і почав трубити загальноповідомий, міжнародний, як казали, сигнал: «Увага, увага, слухайте всі!» За хвилину рушили ми з майором у бік противника. Червоноармієць супроводив нас за бойову охорону; кілька чоловік розійшлися віялом до інших гнізд бойової охорони (щоб посилити там «гарнізони» на випадок, коли доведеться прикривати вогнем наш відступ). На «нічийну» землю за нами пішов один червоноармієць — для зв'язку між нами та полковником. Попереду, метрів чотириста-п'ятсот, чистий, не стоптаний сніг. Ліворуч — невисокий залізничний насип, край якого губиться десь на території, зайнятій противником. У легенькій вранішній імлі вже можна

було розгледіти передній край німців: на білому фоні він виділявся неправильним пунктиром чорних цяток.

Третину нейтральної зони ми пройшли спокійно, на повний зріст, час від часу сигналізуючи білим прапором та трубою. Поодинокі постріли чулися лише з боків, у нашому секторі не стріляли. Можна було думати, що ворог прийняв пропозицію про перемир'я на цій ділянці фронту й готовий прийняти нас. Але чим далі ми просувалися, тим помітніше оживав фронт противника: там зривалися поодинокі темні постаті й перебігали з місця на місце. Потім над нашими головами невпевнено просвистіло кілька куль. Ми оглянулися: наш зв'язківець заліг у сніг. Але ж ми — офіційні представники, нам належить рухатися в бік ворога, а не залягати.

Сигналимо ще раз — німці мовчки слухають, а тільки-но ми рушаємо повним кроком, поновлюється свист куль, тепер уже густіше. Видно, стріляють снайпери, бо окремі кулі пролітають надто близько, не зачіпаючи нас. Мимоволі «кланяємось» кулям, але йдемо вперед. Ось уже й половина шляху. Вогонь густішає, ми пригинаємось. Червоноармієць, лежачи, передає команду полковника:

— Рішуче вперед!

Так і робимо, але вдається пройти небагато: густий свист куль пригинає нас до землі. Команда повторюється, і ми робимо «ривок», проте з тим же успіхом. Попереду, трохи ліворуч від нашого курсу, вал снігу — певно розвідники нагорнули вночі, щоб можна було, ховаючись за ним, зблизька підслухати, що робиться у ворога. Черговий ривок — до сніжного валу.

З власної ініціативи і за наказом полковника ми кілька разів пробували вийти з-за снігового прикриття і на весь зріст марширувати до мети. Але даремно. При черговій спробі вийти на простір у старшини (він найвищий з нас) злетіла з голови шапка. Підняв, подивилися: зверху дірка. Доповіли полковникові.

Тим часом німці почали методичний обстріл нейтральної смуги з мінометів. Це вже не схоже на «самодіяльність» фрців з передової: міномети били з глибини батальйону. Розширилося поле обстрілу з гвинтівок: тепер уже кулі цокали об остови двох вагонів, що самотньо стояли трохи ліворуч від нас. Але найнебезпечніше — міни, вони можуть вибухати й на «почесній відстані», проте осколок наздожене тебе...

Полковник наказав відходити. Фрці й на зворотному шляху пригинали нас до землі, вони здійснювали таку стрілянину, що схоже було на справжній бій. Наші не стріляли. Зв'язковий відступав перебіжками: біжить, біжить і впаде в сніг; сам падає чи, може, в нього влучила куля? Ні, знову зривається й біжить...

Хоча командуванню доповіли про нашу невдачу по телефону, М. М. Воронов прийняв нас із Смісловим, вислухав короткий звіт і, дивлячись на наш невеселий, трохи збентежений настрій, сказав:

— Нічого, хлопці, не хвилюйтеся. Ми — переможці, навіщо нам проситися до них? Не хочать, то й не треба, ще самі проситимуться...

На цьому закінчилася наша атака з білим прапором. А через тиждень я записав до щоденника уривок телеграми, що надійшла з Політвідділу 24-ї армії.

«...В/п Лоренц Гек, гренадер 14-ї роти 71 п. 29 мд, показав: «командир взводу оберфельдфебель Літше зібрав взвод — 22 чоловіки — й попередив про те, що росіяни посилають до нас парламентарів. Наказав: стріляти в парламентарів.

Це, очевидно, в нас...»

(Далі буде)

Наш календар

ПІВВІКОВИЙ ШЛЯХ ПРОКУРАТУРИ УРСР

Створення прокуратури в нашій країні тісно пов'язане з ім'ям В. І. Леніна і, зокрема, з його листом до Політбюро «Про «подвійну» підпорядкованість і законність», де

розкривалися основні принципи організації й діяльності радянської прокуратури, а також вказувалося на необхідність її централізації, незалежності від місцевих органів влади, надання прокурорам права опротестувати незаконні рішення. Вождь підкреслював, що від правильного розуміння завдань і суті радянської прокуратури багато в чому залежить встановлення єдиної законності «для всієї федерації Радянських республік»¹.

На основі цього програмного документа третя сесія ВЦВК ухвалила постанову про створення прокуратури РРФСР (28 травня 1922 р.), а рівно через місяць подібну ж постанову ухвалив ВУЦВК. У відповідності з українським Положенням про прокурорський нагляд (1922 р.) державна прокуратура мала здійснювати нагляд за законністю в діяльності всіх органів влади, господарських установ, громадських і приватних організацій та окремих осіб, стежити за діяльністю органів дізнання і слідства, а також Державного політичного управління УРСР, підтримувати обвинувачення в суді тощо.

На початку свого існування прокуратура не становила самостійної системи органів, а входила на правах відділу до Наркомюсту УРСР. Прокурором республіки був народний комісар юстиції, який призначав, увільняв і переміщав по службі губернських прокурорів та прокурорів при військових і військово-транспортних трибуналах.

Становлення органів прокуратури на Україні відбувалося за допомогою і під безпосереднім керівництвом партійних органів. Керуючись циркуляром ЦК РКП(б) про взаємовідносини прокуратури з партійними і радянськими органами (грудень 1922 р.) та іншими партійними документами, керівні партійні органи республіки дбали про комплектування кадрами органів прокурорського нагляду та зміцнення їх авторитету. Про це красномовно свідчить, зокрема, той факт, що склад колегії Наркомюсту і Прокуратури УРСР, очолюваної наркомом юстиції і прокурором республіки М. О. Скрипником, було затверджено спеціальним рішенням Політбюро ЦК КП(б)У (26 січня 1923 р.)².

У відповідності з Конституцією СРСР 31 січня 1924 р. створювались Верховний Суд СРСР і Прокуратура Верховного Суду СРСР. Прокурор Верховного Суду СРСР мав повноваження давати окремі доручення прокурорам республік, але не міг втручатися в їх оперативну діяльність. Прокурори союзних республік дістали право вимагати скликання позачергового Пленуму Верховного Суду СРСР незалежно від прокурора Верховного Суду СРСР.

В 1925 р., у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою, на Україні основною ланкою прокурорського нагляду на місцях стали прокуратури округів. Новим Положенням про судоустрій Української РСР, ухваленим другою сесією ВУЦВК дев'ятого скликання, конкретизувались і доповнювались завдання прокуратури, а прокурор республіки почав називатися Генеральним прокурором.

У другій половині 20-х років було розширено права органів прокуратури, вдосконалювались також форми і методи їх діяльності, зокрема виникли групи сприяння прокуратурі та інститут громадських помічників прокурора й слідчого. Положенням про судоустрій УРСР (1929 р.) закріплювався також інститут громадських обвинувачів, які лише протягом 1931 р. виступили в 11 тис. судових процесів³.

У 1930 р. в зв'язку з адміністративно-територіальним поділом УРСР замість окружних прокуратур створювались міжрайонні, міські та дільничні. Проте така струк-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 316.

² Історія держави і права Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 406.

³ «Революційне право», 1932, № 9—10, стор. 253.

тура проіснувала недовго. В лютому 1932 р. четверта сесія ВУЦВК дванадцятого скликання ухвалила рішення про перехід до триступеневого адміністративно-територіального поділу (центр-область-район). Це викликало нову перебудову органів прокурорського нагляду: замість мікрайонних прокуратур було створено обласні.

Незважаючи на часті реорганізації, органи прокуратури надійно охороняли соціалістичну власність, вели активну боротьбу з ворожими елементами в промисловості й сільському господарстві, допомагали Радянській державі будувати соціалізм. «Ми вимагаємо від прокурора,— говорив М. І. Калінін у своїй доповіді на урочистих зборах, присвячених 10-річчю Верховного Суду СРСР,— такої організації роботи, такої боротьби за соціалістичну законність, при якій кожний робітник, кожний колгоспник, кожна радянська установа були б гарантовані від бюрократичних перекуренень, при яких кожний був би впевнений, що його законні права і інтереси охороняються, що на сторожі цих інтересів стоїть спеціально поставлений радянською владою прокурор»⁴.

Важливим організаційним заходом, спрямованим на дальше удосконалення прокурорської системи, було створення Прокуратури Союзу РСР (Постанова ЦВК і РНК СРСР від 20 червня 1933 р.). Прокурор Союзу РСР здійснював загальне керівництво діяльністю прокуратур союзних республік, мав право призначати та відкликати прокурорів союзних республік (за погодженням з центральними виконавчими комітетами союзних республік) тощо. Проте остаточно централізація прокурорської системи в масштабі СРСР тоді не була доведена до кінця. Наприклад, Генеральний прокурор УРСР, як і раніше, виконував функції Народного Комісара юстиції і, як член уряду, призначався й підпорядковувався ВУЦВК. Але з утворенням Народного Комісаріату юстиції Союзу РСР (1936 р.) відділ прокуратури НКЮ УРСР був також реорганізований у прокуратуру УРСР. Відтоді Генеральний прокурор республіки хоч і призначався ВУЦВК, перед яким відповідав за свою діяльність, але підпорядковувався й прокуророві СРСР.

Остаточна централізація органів прокурорської системи була здійснена після прийняття VIII Надзвичайним з'їздом Рад (грудень 1936 р.) Конституції СРСР, яка за прокурором Союзу Радянських Соціалістичних Республік закріпила право призначати прокурорів союзних республік, в тому числі й УРСР, чітко визначила завдання органів прокуратури в умовах перемоги соціалізму в нашій країні. Конституціями СРСР та УРСР (1937 р.) було встановлено основні ланки прокурорської системи. Наприклад, на Україні—це прокуратури республіки, області, району та міста. В Радянській Армії та Військово-Морському Флоті обов'язки здійснювати прокурорський нагляд покладалися на Головну військову прокуратуру, прокуратури родів військ, військових округів, флотів, з'єднань та гарнізонів. Нарешті, за конституціями прокуратури під час здійснення своїх функцій не залежали від будь-яких місцевих органів і підпорядковувалися лише Генеральному прокуророві СРСР. Розширення прав і завершення централізації позитивно вплинуло на поліпшення роботи системи прокурорських органів.

З початком Великої Вітчизняної війни діяльність органів прокуратури була перебудована у відповідності з потребами воєнного часу. Зокрема, у прифронтовій смузі місцеві прокуратури були реорганізовані в обласні, районні та міські військові прокуратури і переведені на воєнне становище.

Під час окупації України гітлерівцями значна частина прокурорських працівників пішла в діючу армію або в партизанські загони, а апарат прокуратури УРСР разом з урядом республіки переїхав на територію РРФСР.

В серпні 1942 р. була створена оперативна група прокуратури УРСР на чолі з виконуючим обов'язки прокурора Української РСР Р. А. Руденком (нині Генеральним Прокурором СРСР), яка з початком визволення республіки почала відновлювати органи прокурорського нагляду. Вони провели велику роботу у справі розслідування злочинної діяльності гітлерівських загарбників на території республіки, викривали й притягали до відповідальності шпигунів та зрадників Батьківщини, розкрадачів народного добра, спекулянтів та шахраїв, які намагалися нажитися за рахунок труднощів воєнного часу. Діяльність органів прокуратури УРСР у роки війни здобула високу оцінку. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 березня 1945 р. за визначні заслуги у справі зміцнення соціалістичної законності й радянського правопорядку 66 працівників прокуратури були нагороджені орденами та медалями.

У повоєнний час прокуратура УРСР, дбаючи про дотримання закону, сприяла виконанню п'ятирічних планів відбудови й розвитку народного господарства. Наприклад, органи прокуратури УРСР чимало зробили у справі усунення порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах, що сприяло їх зміцненню, охорони особистої власності громадян, посилення відповідальності за розкрадання державного і громадського майна тощо.

Після XIX з'їзду КПРС завдання дальшого зміцнення соціалістичної законності й посилення прокурорського нагляду перебувало в центрі уваги партійних органів.

⁴ Советская прокуратура в важнейших документах, М., 1956, стор. 395—396.

Це сприяло посиленню партійного контролю за роботою прокуратури. Положенням про прокурорський нагляд в СРСР (затвердженим Президією Верховної Ради СРСР 24 травня 1955 р.) чітко визначалися права й обов'язки органів прокурорського нагляду та їх організаційна структура. Дальшого розвитку набули демократичні засади в діяльності прокуратури. Наприклад, з 1959 р. при прокурорі УРСР почала функціонувати колегія — дорадчий орган для розгляду найважливіших питань практичної діяльності, добору й розстановки кадрів тощо, а при прокурорах областей — оперативні наради. Відновились тісні зв'язки органів прокуратури УРСР з населенням, колективами трудящих і громадськими організаціями. Цьому сприяла діяльність при районних і міських прокуратурах груп громадських помічників прокурорів, а також прийом прокурорами громадян за місцем їх роботи чи проживання, обговорення наслідків перевірки додержання законності на сесіях місцевих Рад депутатів трудящих, зборів членів виробничих колективів тощо, розвиток гласності в роботі прокуратури.

В сучасний період органи прокуратури дбають про захист прав і інтересів радянських громадян, виявлення причин правопорушень та попередження порушень законів, додержання законності в роботі державного апарату, ведуть боротьбу з безгосподарністю та зловживаннями в народному господарстві тощо. Запорукою їх успішної діяльності є постійне піклування КПРС про зростання авторитету радянської прокуратури та її зміцнення.

Г. О. МУРАШИН,
Ю. С. ШЕМШУЧЕНКО

РАДЯНСЬКО-ТУРЕЦЬКЕ ДОБРОСУСІДСТВО. ДОГОВОРУ ПРО ДРУЖБУ МІЖ УРСР І ТУРЕЧЧИНОЮ — 50 РОКІВ

У Постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. підкреслюється величезна роль воєнно-політичного союзу, який склався в ході громадянської війни, та значення найтіснішої координації зовнішньополітичної діяльності Радянських республік у процесі їх об'єднання¹.

Яскравим прикладом такої координації були спільні зусилля Радянських республік, спрямовані на встановлення і розвиток дружніх відносин і співробітництва з сусідньою Туреччиною. Слідом за РРФСР, уряд якої 16 березня 1921 р. підписав у Москві договір «Про дружбу і братерство» з революційною Туреччиною, аналогічний договір підписали в жовтні 1921 р. республіки Радянського Закавказзя. А 2 січня 1922 р. в Анкарі Глава Надзвичайної місії УРСР М. В. Фрунзе підписав договір «Про дружбу і братерство» між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Туреччиною².

Цей договір будувався на ленинських принципах миру й дружби, рівноправності й братерської взаємодопомоги. Українсько-турецький договір належить до числа перших дипломатичних документів нашої країни, які відкрили нову епоху в міжнародних відносинах і поклали початок прямим, відкритим і щирим взаємовідносинам між народами й державами, відповідали їх життєвим інтересам³.

Першорядне значення мало проголошене договором положення, що Радянська Україна й Туреччина, поділяючи принципи братерства націй і права народів на самовизначення, відзначаючи солідарність у боротьбі проти імперіалізму, а також узявши до уваги близьке сусідство на Чорному морі, вирішили зміцнити між собою «назавжди з усією щирістю й відвертістю найкращі і найсердечніші відносини й вірну дружбу...»⁴.

Великі Національні збори Туреччини 16 березня 1922 р. одноголосно ратифікували договір з УРСР, а 23 березня скликана з цією метою екстренна сесія ВУЦВК прийняла таку постанову: «зазначену угоду підтвердити та ратифікувати в усьому обсязі, зобов'язуючись непорушно додержувати все, що в ній вказано»⁵. «Договір приязні і братерства між УРСР і революційною Туреччиною, що вчора урочисто ратифікований ВУЦВК,— писав у газеті «Вісті» її редактор В. Блакитний (Еллан),— не є звичайним дипломатичним актом. Цю надзвичайність визначає вже сама назва дого-

¹ Див. Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 9.

² Документи внешней политики СССР, т. V, М., 1961, стор. 9—14.

³ Див. П. П. Удовиченко. З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922 рр.), К., 1957, стор. 60.

⁴ Див. Документи внешней политики СССР, т. V, стор. 9.

⁵ «Вісті ВУЦВК», 24 березня 1922 р.

вору, характерні його ознаки підкреслює зміст, а значення — та одностайність, з якою він був прийнятий вищими керуючими органами обох країн»⁶.

До Харкова (тодішньої столиці України) 11 червня 1922 р. прибуло Надзвичайне посольство уряду Великих Національних зборів Туреччини. 23 червня 1922 р. в урочистій обстановці глава турецької делегації міністр охорони здоров'я та соціального забезпечення Різа Нурі-бей і генеральний секретар НКЗС УРСР Л. І. Величко обмінялися ратифікаційними грамотами, і з цього дня договір «Про дружбу і братерство» між Українською РСР і Туреччиною набрав чинності⁷.

50 років минуло відтоді. Протягом майже двох десятиріч — до початку другої світової війни — радянсько-турецькі відносини успішно розвивалися під знаком добросусідства і дружби, основи яких були закладені великим другом народів Сходу В. І. Леніним та керівником нової Туреччини Кемалем Ататюрком. У період другої світової війни та в перші повоєнні роки взаємини між СРСР і Турецькою республікою відчутно погіршилися, чим одразу ж скористалися сили, ворожі радянському і турецькому народам. Однак в останнє десятиріччя у відносинах Радянського Союзу — в тому числі й Української РСР — з Туреччиною сталися помітні зрушення в напрямі відродження їх колишнього добросусідства.

Цьому сприяли візити до Туреччини делегації Верховної Ради СРСР на чолі з М. В. Підгорним (1965 р.), радянської урядової делегації, очолюваної Головою Ради Міністрів СРСР О. М. Косигініним, у складі якої був Голова Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицький (1966 р.), а також поїздки-відповіді в нашу країну глави турецького уряду в 1965 і 1967 рр., офіційний візит до СРСР нинішнього президента Турецької республіки Джевлета Суная в листопаді 1969 р.

Останнім часом активізувалися й зовнішньоекономічні зв'язки двох сусідніх держав: з 1965 р. їх загальний товарооборот зріс більш як утричі і досягнув 102 млн. крб.⁸

Особливістю розвитку радянсько-турецьких відносин на сучасному етапі є дедалі зростаюче економічне й технічне співробітництво між обома країнами. Воно здійснюється на основі підписаної в березні 1967 р. в Москві угоди, за якою Радянський Союз надає Туреччині необхідну допомогу в спорудженні ряду промислових підприємств. Це, насамперед, великий металургійний комбінат поблизу порту Іскендерун. Його технічний проект підготували радянські спеціалісти, а при будівництві використовуються найновіше радянське обладнання. Комбінат виплавлятиме щорічно 1 млн. т сталі, фактично подвоївши її виплавку в країні. Досягнуто також домовленості і про дальше розширення цього комбінату до потужності 2—4 млн. т сталі на рік⁹.

Велика заслуга належить Країні Рад і в створенні в Туреччині сучасної алюмінієвої промисловості. Центром цієї молоді галузі турецької індустрії стає невеличке місто Сейдішехір, де під керівництвом радянських інженерів і техніків будується перший алюмінієвий завод, який не тільки цілком задовольнить потреби країни, а й дасть можливість вивозити частину цієї продукції закордон. На західному узбережжі країни біля селища Аліага завершується спорудження потужного нафтопереробного комплексу, який забезпечить Туреччину різноманітними дефіцитними нафтопродуктами і збільшить їх виробництво на третину. Вже в поточному, 1972 р. стануть до ладу заводи деревноволокнистих плит у м. Артвін та сірчаної кислоти — в м. Бандирма. Як заявив керівник радянських спеціалістів, що працюють на будівництві, інженер А. В. Скориченко, цей завод даватиме турецькій промисловості 120 тис. т кислоти на рік¹⁰. «Якби Туреччина, — писала стамбульська газета «Мілієт», — одержувала допомогу на таких самих умовах від інших країн, вона могла б добитися свого економічного піднесення легше і швидшими темпами»¹¹.

Радянський довгостроковий кредит, розрахований на 15 років з 2,5% річних, який дозволяє Туреччині здійснювати значне промислове будівництво, сплачується товарами традиційного турецького експорту. Це — шкіряна сировина, взуття, трикотажні вироби, вовна, худоба, тютюн, цитрусові, оливки, горіхи тощо.

У квітні 1972 р. в радянсько-турецьких відносинах сталася подія найважливішої ваги. Вперше Туреччину відвідав з офіційним візитом Голова Президії Верховної Ради СРСР. Підсумки радянсько-турецьких переговорів на найвищому рівні, які проходили в атмосфері взаєморозуміння, відбиті в спільному комюніке та у прийнятій Декларатії про принципи добросусідських відносин між СРСР і Туреччиною. Як вказується в Декларатії, розвиток відносин між обома країнами відбуватиметься і далі

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ «Известия», 25 березня 1972 р.

⁹ «Радянська Україна», 18 квітня 1972 р.

¹⁰ Див. В. Сіробаба. На землі Ататюрка, К., 1970, стор. 41—43; «Известия», 25 березня, 15 квітня 1972 р.

¹¹ Халюк Джиллов. Экономика Турции, переклад з турецької, М., 1971, стор. 8 (передмова).

відповідно до традицій миру, дружби і добросусідства, закладених В. І. Леніним і К. Ататюрком¹².

Візит Голови Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорного в Туреччину відкриває нові можливості й перспективи в зміцненні радянсько-турецького добросусідства, служить інтересам загального миру і міжнародної безпеки.

Виступаючи на XV з'їзді профспілок СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв висловив задоволення тим, що з багатьма країнами Азії, в тому числі й з Туреччиною, у Радянського Союзу «склалися добрі відносини». «З свого боку,— відзначив він,— ми будемо робити все від нас залежне для їх розвитку»¹³.

І. Ф. ЧЕРНИКОВ

¹² «Радянська Україна», 18 квітня 1972 р.

¹³ «Радянська Україна», 21 березня 1972 р.

КОМАНДАРМ І. Ф. ФЕДЬКО (До 75-річчя від дня народження)

Легендарний герой громадянської війни, видатний радянський діяч, командарм 1-го рангу Іван Федорович Федько належить до тієї когорти полководців, які за вміле

керівництво військами і проявлений героїзм при захисті завоювань Великого Жовтня були нагороджені чотирма орденами Червоного Прапора.

Звістка про перемогу соціалістичної революції в Петрограді застала І. Ф. Федька в Феодосії. 2 січня 1918 р. трудящі міста з революційними піснями і прапорами зібралися на мітинг, який було доручено відкрити більшовику — прапорщику І. Ф. Федьку. Його палка промова захопила присутніх, а проголошений ним лозунг «Хай живе соціалістична революція!» підхопили сотні голосів. Коли контрреволюціонери спробували розігнати мітинг, оратор закликав робітників до зброї. Повстання перемогло. Федько був призначений начальником більшовицького штабу, обраний до складу міської Ради й військово-революційного комітету.

Його безмірна відданість справі революції цілком закономірна. Іван Федорович Федько народився 24 червня 1897 р. в с. Хмелеві Роменського повіту Полтавської губернії в бідній селянській родині. Труднощі й злигодні змусили його батьків залишити рідне село. Після довгих блукань сім'я оселилася в Кишиневі. У 1913 р. він закінчив з похвальною грамотою початкову школу і вступив до Кишинівського ремісничого училища, після закінчення якого став столярем-червонодеревником. В 1916 р. його призвано до царської армії. Під час служби в учбово-кулеметній команді м. Оранієнбаума І. Федько перейшов на бік революційно-настроєних солдатів. Невдовзі роту, в якій він служив, було розформовано й відправлено на Південно-Західний фронт.

У грудні 1916 р. І. Ф. Федька посилають у Київську школу прапорщиків, а після її закінчення — в Феодосію командиром взводу 35-го піхотного запасного полку. Встановивши зв'язки з місцевими більшовиками, в липні 1917 р. він вступив до лав Комуністичної партії.

На початку 1918 р. Іван Федорович сформував і очолив 1-й Чорноморський революційний загін (згодом перетворений на полк), який своїми діями в районі м. Миколаєва відволікав німецько-гайдамацькі війська від севастопольського напрямку. І в усіх боях командир завжди був разом з бійцями в найнебезпечніших місцях.

3 травня 1918 р. І. Ф. Федько вже на Кубані, де командує 3-ю колоною революційних військ, а в жовтні того ж року 21-річного юнака призначено головкомандуючим революційними силами на Північному Кавказі, а згодом — головкомандуючим 11-ю армією, яка, відбиваючи безперервні атаки денікінців і долаючи неможливі труднощі, відступала до Астрахані. Перемігши смерть, герої дісталися до Астрахані й принесли з собою кілька тисяч гвинтівок, 300 кулеметів, буквально на руках притягли близько 100 гармат.

У травні 1919 р. Іван Федорович — член Військово-Революційної ради Кримської республіки і заступник Наркомвійськмор і командуючий Кримською армією. В липні 1919 р. Кримська армія була реорганізована у 58-у дивізію, яка відзначилася в боях проти Денікіна, Махна і Петлюри на Україні. Її командиром був І. Ф. Федько. В складі Південної групи 12-ї армії, куди входили 45-а та 47-а дивізії, 58-а армія брала участь у героїчному переможному поході від Чорного моря до Києва. З'єднавшись в районі Радомишля під Житомиром з 44-ю дивізією, 45-а дивізія розгорнула наступ на Житомир, а 58-а — на Київ. Житомир і Київ були визволені. В. І. Ленін прислав дивізіям поздоровчі телеграми і запропонував нагородити їх революційними прапорами. Бійці, командири і політпрацівники, які відзначилися у боях, були нагороджені орденами. Перший орден Червоного Прапора прикрасив груди Федька.

У листопаді 1919 р. командування 12-ї армії направило Івана Федоровича вчитися у Військову академію РСЧА. Проте вчитися довго не довелося. У зв'язку з новим походом білополяків і Врангеля над Радянською країною нависла смертельна загроза. В липні 1920 р. І. Федька направили на Південний фронт і призначили командиром 46-ї дивізії. Уже в перших боях у районі Олександрівська (нині Запоріжжя) 46-а дивізія завдала ворогові відчутного удару і заволоділа Оріховом. Але під натиском переважаючих сил врангелівців наші війська були змушені відступити. Перша атака червоноармійців наступного дня не мала успіху. Тоді в бригаду курсантів, прикріплену до дивізії, прибув Федько. Він наказав атакувати і сам пішов у перших рядах наступаючих. Бійці билися по-геройськи. Оріхов було визволено.

В середині вересня 1920 р. білогвардійці перейшли в наступ і захопили Олександрівськ, важливий залізничний вузол Синельникове, Волноваху і Маріуполь (нині Жданов). Створилася загроза втрати Донбасу. Щоб ліквідувати цей прорив, було сформовано ударну групу військ у складі 46-ї та 23-ї дивізій під командуванням І. Ф. Федька. В результаті запеклих боїв ворог був зупинений, але основні сили Врангеля закріпилися в Північній Таврії. У жовтні 1920 р. білогвардійці несправилися через Дніпро в районі Нікополя й намагалися розгорнути наступ на Лівобережну Україну. Командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе спішно направив сюди 46-у, 23-ю і 3-ю дивізії під командуванням І. Ф. Федька. Білі були відкинуті за Дніпро. У бою під Хортицею червоноармійці розгромили вщент одну з кращих дивізій барона Врангеля — марківську. За хоробрість і мужність, уміле керівництво військами на врангелівському фронті і захоплення Нікопольського плацдарму І. Ф. Федько був нагороджений другим орденом Червоного Прапора. Після цього він знову повернувся до Академії, щоб продовжити навчання. Однак у березні 1921 р. його призначили командиром 187-ї стрілецької бригади й направили на ліквідацію Кронштадтського контрреволюційного заколоту. За успішне виконання цього завдання командування нагородило Федька третім орденом Червоного Прапора.

Влітку 1921 р. І. Ф. Федько брав участь у розгромі банд отамана Антонова в Тамбовській губернії. Реввійськрада Республіки нагородила його четвертим орденом Червоного Прапора.

У 1922 р. Іван Федорович закінчив Військову академію РСЧА. Всі свої знання і бойовий досвід він віддавав справі зміцнення Червоної Армії. У 1923 р. Федько — командир 18-ї Ярославської стрілецької дивізії, потім — 13-го стрілецького корпусу, який брав участь у ліквідації басмацтва в Східній Бухарі. У 1927 р. він був призначений начальником штабу Північно-Кавказького військового округу, 1928 р. — помічником командуючого військами Ленінградського військового округу, 1932 р. — командуючим Приволзьким військовим округом, а в 1934 р. — заступником командуючого Окремої Червонопрапорної Далекосхідної Армії і командуючим Приморською групою військ.

У 1937 р. І. Ф. Федько прибув на Україну і командував військами Київського військового округу. Проте його перебування в Києві було недовгим. 1 лютого 1938 р. він одержав нове призначення — заступник наркома оборони СРСР з присвоєнням йому звання командарма 1-го рангу.

Крім військової діяльності, Іван Федорович брав активну участь у партійній і радянській роботі: був делегатом XII з'їзду ВКП(б), кандидатом у члени ЦК компартії Узбекистану, членом ЦК КП(б)У. 12 грудня 1937 р. трудящі Житомирщини обрали його депутатом Верховної Ради СРСР 1-го скликання.

Ім'я Івана Федоровича Федька, героя й полководця, скромного і безмежно відданого партії і народові комуніста, є яскравим прикладом беззавітного служіння соціалістичній Вітчизні.

Д. Д. ПИХА

РЕВОЛЮЦІОНЕР-БІЛЬШОВИК С. К. ВОЛОШКЕВИЧ

(До 100-річчя від дня народження)

У травні 1898 р. на надійно схованій від поліцейського ока лісовій галявині зібралася кілька десятків катеринославських соціал-демократів. Дослухавши прочитаний І. Х. Лалаянцом «Маніфест» I з'їзду РСДРП, доставлений до міста підпільною естафетою, присутні оголосили себе підрозділом новоствореної партії. Цей факт наводиться у спогадах І. В. Бабушкіна — учасника згаданої сходки¹.

Незабаром катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», створений у грудні 1897 р. на базі місцевих марксистських гуртків, було реорганізо-

¹ Воспоминання Івана Васильєвича Бабушкіна, М., 1951, стор. 119—120; П. В. а р-га т ю К. Партії великої загиб, Дніпропетровськ, 1970, стор. 23.

вано в Катеринославський комітет РСДРП. До його складу увійшли провідні соціал-демократи, які проживали на той час у місті,— І. В. Бабушкін, М. Г. Цхакая, О. О. Машицький, С. К. Волошкевич, М. М. Лавринович та інші. Згодом він поповнився Г. І. Петровським, П. А. Морозовим, а також подружжям І. Х. Лалаянц та П. І. Кулябко, які повернулися до міста після тимчасового перебування в Воронежі.

Знаючи сувору вимогливість І. В. Бабушкіна до кожного учасника революційного підпілля, його вміння підбирати справжніх людей, неухильне дотримання залізних законів конспірації, можна бути певним у тому, що до складу комітету увійшли справді найнадійніші, варті довір'я товариші.

Петровський, Цхакая, Лалаянц, Кулябко, Морозов. Про них відомо чимало. Майже всі вони лишили свої спогади, про них написані історичні дослідження. А решта? У цій замітці зроблено спробу висвітлити революційну діяльність Сергія Ксенофонтівича Волошкевича*.

Народився Волошкевич 24 червня 1872 р. в Одесі. Його батько був потомственным дворянином, високопоставленим урядовцем — одеським військовим прокурором. Перед юнаком відкривалося забезпечене майбуття. Спочатку він учився в 1-й прогімназії, потім — у Ришельєвській класичній гімназії. Здобувши середню освіту, навчався в Київському, а згодом на юридичному факультеті Новоросійського університету (Одеса).

Ще в гімназичні роки Сергій Волошкевич твердо усвідомив необхідність активної боротьби за справедливую перебудову суспільства. Такі політичні переконання привели його в табір одеських марксистів, спочатку — в нелегальний гурток учнівської молоді, керований М. Морозовим, а потім — в одеську робітничу соціал-демократичну групу, на чолі якої стояв Ю. Стеклов.

Незабаром це стало відомо поліції. Через підозру «в зносинах і знайомствах з особами політично неблагонадійними» Волошкевича виключають з університету. Через кілька місяців — обшук на квартирі. І хоча нічого забороненого виявлено не було, 1893 р. молодого революціонера притягнуто до дізнання за матеріалами слідства в справах соціал-демократичної діяльності серед учнівської молоді Одеси. У лютому 1894 р. він потрапляє до Одеського тюремного замка². За «височайшим повелінням» від 23 березня 1894 р. С. К. Волошкевич мав бути висланий на два роки під гласний нагляд поліції. Але оскільки охоронці вдалося встановити його участь у групі Ю. Стеклова, заслання замінюється ув'язненням. Після Одеської тюрми — горезвісні «Крести»³, згодом — заслання на північний схід Вологодської губернії.

Всі репресії царського уряду молодий борець зустрів мужньо, з твердою вірою в правоту своєї справи. У некролозі, вміщеному в газеті «Известия ВЦИК» після передчасної смерті С. К. Волошкевича в 1919 р., автор, що підписався літерою «С» (це був, очевидно, тодішній редактор газети Ю. Стеклов, який добре знав небіжчика по одеському гуртку), навіс такий факт: «Один із сановників, що відвідав в'язницю, звернувся до Волошкевича з словами докору: «Ваш батько був військовим прокурором, вірним слугою закону, а ви сидите у в'язниці за обвинуваченням у державному злочині». На це Волошкевич спокійно відповів: «Що ж, так і повинно бути. Мій батько чинив злочини проти народу, я повинен спокутувати гріх служінням цьому народові!»⁴

У травні 1896 р. за «височайшим маніфестом» Миколи II С. К. Волошкевичу строк заслання скорочувався на рік, який він мав провести під гласним наглядом поліції. Сергій Ксенофонтівич, уважно продивившись список міст, де йому дозволялося проживати, зупинився на Катеринославі. Цей вибір не випадковий. За свідченням ряду революційних марксистів, зокрема М. Г. Цхакая, це місто, з розвинутою промисловістю, а, отже, і великим прошарком пролетаріату, притягувало до себе увагу тогочасної російської соціал-демократії. Слід зважити і на ту обставину, що одеські соціал-демократи підтримували з Катеринославом тісні постійні зв'язки, і Волошкевич, безсумнівно, знав про це.

З документів канцелярії Катеринославського губернатора видно, що С. К. Волошкевич прибув у Катеринослав (нині — Дніпропетровськ) у червні 1898 р. безумовно, там він мав явку. Інакше йому не вдалося б одразу знайти роботу в управлінні Катерининської залізниці, де на той час уже кілька місяців працював І. Х. Лалаянц, який, напевно, і допоміг однодумцеві отримати постійний заробіток. До того ж, там працювали на різних службових посадах кілька осіб, які мали певне відношення до соціал-демократичного руху. Є відомості, що Міха Цхакая, одержавши дозвіл департаменту поліції на переїзд з Харкова, де спочатку мав відбавувати заслання,

* Деятели революционного движения в России, Библиографический словарь, т. V. Социал-демократы 1880—1904 годов, вып. 2, М., 1934. Документу до його біографії збирала дочка революціонера — Олена Сергіївна, яка проживає в Москві.

² ЦДАЖР СРСР, ДП, 3 д-во, 1898 р., од. зб. 817; 7 д-во, 1900 р., од. зб. 234, ч. 43; Особливе відділення, 1898, од. зб. 6, ч. 2958; 7 д-во, 1894 р., од. зб. 30.

³ Деятели революционного движения в России..., т. V, стор. 962.

⁴ «Известия ВЦИК», 6 травня 1919 р.

до Катеринослава, також влаштувався в управлінні і через О. Машицького та С. Волошкевича встановив зв'язок з нелегальними організаціями⁵.

Про діяльність соціал-демократів в Катеринославі, очевидно, знав В. І. Ленін. Про це свідчить те, що він свого часу схвалив переїзд до Катеринослава І. Х. Хала-янця і навіть дістав йому «листа до одного відповідального працівника в управлінні Катерининської залізниці»⁶.

С. К. Волошкевич, встановивши зв'язки з соціал-демократичним підпіллям, виявив себе здібним організатором і конспіратором, бо інакше він не був би кооптований до складу першого Катеринославського комітету РСДРП. Напевно, він був присутній і на тих зборах, де було оголошено про створення партії російського робітничого класу.

Волошкевич проводив у місті велику партійну роботу. В його обов'язки, зокрема, входило керівництво «Червоним хрестом». Це був один із найважливіших органів комітету. Основна його функція полягала в збиранні коштів для придбання легальної та нелегальної літератури, а також допомоги політичним в'язням і їх сім'ям.

У Волошкевича був щасливий дар спілкування з простими трудовими людьми. І, природно, в катеринославський період своєї революційної біографії він віддавав багато часу і зусиль керівництву заводськими гуртками. Зокрема, про це свідчать рядки з «Огляду найважливіших дізнань, що робилися в жандармських управліннях у 1900 році»: «Під час обшуку квартири робітників Матвія Клейменова, Петра Ващи-ліна і Володимира Кисельова там виявлено... дворянина Волошкевича, який заявив, що відвідує робітників з метою пропаганди. При ньому знайдено рукопис злочинного змісту під назвою: «Що робить уряд для народу і на що спирається його влада»⁷.

Та керівництвом гуртка і роботою в «Червоному хресті» діяльність Сергія Ксе-лофонтювича в Катеринославі не вичерпувалася. Він, виконуючи доручення комітету РСДРП, доклав чимало зусиль до влаштування підпільної друкарні для видання газети «Южный рабочий». До того ж, він не стояв осторонь революційної публіцистики, готуючи разом з І. Бабушкіним, М. Цхакая та іншими товаришами по комітету статті для першого номера нової робітничої газети, брав активну участь у її розповсюдженні.

«Юрій», як любовно називали робітники свою «справжню газету» за першими літерами її назви, знайшла свого читача не лише на підприємствах Катеринослава, але і в Кам'янському (нині — Дніпродзержинськ), Миколаєві, Херсоні, Одесі та інших містах Півдня Росії⁸.

Вихід «Юрія» викликав шалену лютю катеринославських жандармів, які, до того ж, дістали прохуна від столичного начальства. «Кращі сили» російської охоранки під керівництвом найдосвідченішої «нишпорки» ротмістра Петерсона було відрядже-но для «наведення порядку». В ніч на 17 квітня 1900 р. поліція вчинила масову облаву, внаслідок чого було схоплено і кинуте за ґрати понад сто учасників марксистських гуртків і більшість членів Катеринославського комітету РСДРП. Та хоч як вміло було проведено жандармську «операцію», частині членів партійної організації, зокрема комітету РСДРП, вдалося уникнути арешту. Залишилися на волі М. Цхакая, С. Волошкевич, М. Лавринович. Бабушкін виїхав з міста ще наприкінці січня. Керівництво гуртком «Начало» після його від'їзду було покладено на М. Лавриновича⁹. Певний час С. К. Волошкевич входив до так званої «Катеринославської групи РСДРП», що розходилася з комітетом РСДРП в питанні про значення пропаганди. Та після квітневих арештів 1900 р. члени цих організацій, яким вдалося уникнути жандармських пазурів, знову об'єдналися для спільної боротьби¹⁰.

Катеринославський комітет РСДРП у зміненому складі продовжував керувати революційним рухом у місті. Друкарню газети з міркувань безпеки було переведено до Кременчука. Там вийшов № 2 «Южного рабочего», 500 примірників якого під час транспортування захопила поліція. Не переривав занять у робітничих гуртках і С. К. Волошкевич.

Для вирішення поточних справ комітет РСДРП (до нього входили Г. І. Петровський, який повернувся з Миколаєва, Машицький, Цхакая та інші товариші) здебільшого збирався на квартирі Лалаянців у маленькому будиночку № 35 на Козачій вулиці, а після їх арешту — у Волошкевича або інших надійних осіб. «Означені сходки, — повідомляв у департамент поліції шеф Катеринославського жандармського управління полковник Делло, — проходили в умовах різко помітної конспірації... Однак було помічено, що під час зборів у Лалаянця неодноразово варили і розігрівали желатин (необхідний для виготовлення гектографів. — М. Ш.)»¹¹.

⁵ А. В. Маскулія. Миха Цхакая, М., 1968, стор. 50.

⁶ Воспоминания о В. И. Ленине, т. 1, М., 1956, стор. 112.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, од. зб. 503, арк. 70.

⁸ Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917), М., 1957, стор. 41.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, од. зб. 503, арк. 71; Діятели революційного дви-ження в России, т. V, стор. 962.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, од. зб. 503, арк. 72.

¹¹ Там же.

Перед липневими арештами останні збори Катеринославського комітету відбулися 2 липня 1900 р. на квартирі Волошкевича. На них, крім господаря, були присутні Цхакая, Лавринович, Тихоміров і Левкович¹². Відчувалася напруженість обстановки, члени комітету розуміли, що Делло із своїми підручними готує ще одну широку «акцію». Так і сталося.

Під час занять робітничого гуртка було заарештовано Волошкевича, який читав «злочинну» брошуру, де викривалася хижачья суть царизму і йшлося про безправ'я російських пролетарів. Майже одночасно схоплено Цхакаю і Петровського. У останнього під час обшуку виявлено чернетку незакінченої відозви «До товаришів робітників», у якій соціал-демократи закликали трудящих до боротьби проти багатіїв¹³.

Без засобів до існування залишилася дружина Волошкевича та маленький, хворий на сухоти син. Про підлість жандармського полковника Делло щодо сім'ї революціонера розповіла згодом ленінська «Искра». Жандарм офіційно повідомив керівників зуболікарської школи, де набувала професію В. Л. Волошкевич, про арешт її чоловіка. «...Не треба бути таким жалюгідним боягузом, яким є тероризований катеринославський обиватель,— писала «Искра»,— щоб зрозуміти це повідомлення Делло як наказ вигнати пані Волошкевич, що й було зроблено наступного ж дня»¹⁴.

Під час дізнання революціонер перебував під особливим наглядом поліції у м. Кургані Тобольської губернії, звідки втік, не дочекавшись «височайшого повеління» від 22 травня 1903 р. про чотирирічне заслання до Східного Сибіру. Після цього в усі кінці Російської імперії полетів «слідчий циркуляр департаменту поліції» з докладним описом зовнішності втікача: «Росту 2 аршини 6¼ вершків, будова тіла помірна, зовнішністю справляє враження приємне, волосся на голові русяве, гладке, зачісує його догори, на боріді й вусах світлорусяве, очі світлоголубі, середньої величини...»¹⁵.

Жандарми вважали, що Волошкевич прибуде до Катеринослава. Але Сергій Ксенофонович був далекогляднішим за своїх переслідувачів. Його шлях, повний ризику і смертельної небезпеки, лежав до західного кордону, який революціонерам вдалося щасливо «вкрати» (так називався мовою революціонерів нелегальний перехід на Захід). Волошкевич опинився в еміграції.

До більшовиків С. К. Волошкевич беззастережно примкнув відразу після II з'їзду партії. «Коли утворилася більшовицька фракція,— вказувала газета «Известия ВЦИК»,— Волошкевич став переконаним більшовиком, яким залишився до самої своєї смерті»¹⁶.

Після грізних для самодержавства революційних подій 1905 р. царський уряд змушений був оголосити амністію багатьом політичним діячам, у тому числі й С. К. Волошкевичу. Повернувшись на Батьківщину, він разом з сім'єю оселився в Харкові. З цим містом пов'язано чимало подій останніх років його життя. Ніякі обставини не могли притушити революційне полум'я в душі й діях більшовика.

Після перемоги Великого Жовтня С. К. Волошкевич з невичерпною енергією береться за роботу в нових умовах, зокрема за формування частин молодшої Червоної Армії. Потім — переїзд до Москви, політробота у військах. Червоноармійці обрали його своїм депутатом у Московську Раду. Тут він зустрівся з старим другом Ю. Стекловим, який був редактором газети «Известия ВЦИК». Стеклов залучив С. К. Волошкевича до журналістики. На сторінках центрального органу Радянського уряду з'являються його пристрасні, змістовні статті під псевдонімом «С. Самарін».

Але комісар Волошкевич не мав змоги віддавати багато часу літературній роботі. Він невтомно виховував у ленінському дусі молодих бійців, готуючи їх до наступних боїв за владу Рад. Так, у листі червоноармійців 1-го Московського радянського піхотного полку від 2 вересня 1918 р. висловлено гнів і обурення з приводу злочинного замаху на життя вождя: «Ми просимо товариша Леніна відіняти кожен свій декрет, кожен свій наказ доповнювати силою нашої зброї, дозволити нам супроводжувати його всюди, куди він прямує в справах Республіки, і дозволити прийняти нам свою діяльну участь зі зброєю в руках у повсякденному житті по здійсненню начал пролетарської Жовтневої революції...» Лист підписали голова бюро фракції комуністів (більшовиків) 1-го Московського радянського піхотного полку Новиков і військовий комісар С. Волошкевич¹⁷.

Згодом — відрядження на продовольчий фронт, що був тоді одним з вирішальних для молодшої Республіки Рад. В Харкові Сергій Ксенофонович захворів на висипний тиф. Виснажений організм не зміг здолати страшну в ті роки хворобу...

М. О. ШАТРОВ

¹² Там же, арк. 72.

¹³ История Екатеринославской с.-д. организации (1889—1903), Екатеринослав, 1923, стор. 177.

¹⁴ «Искра», № 12, 1901 р.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, од. зб. 824, ч. 1, арк. 80.

¹⁶ «Известия ВЦИК», 6 травня 1919 р.

¹⁷ Из глубины сердец. Сборник писем военнослужащих Красной Армии к В. И. Ленину, М., 1970, стор. 51.

Огляд джерел та літератури

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Фальсифікація національних відносин в СРСР є складовою частиною сучасного антикомунізму, який намагається применшити величезне значення створення СРСР для прогресу всього людства, зводить наклепи на непорушний братерський союз радянських націй та народностей, ставить під сумнів визначні досягнення нашої країни у національному будівництві.

Фальсифікації антикомуністів надзвичайно різноманітні. Найбільшого поширення набула та з них, де твердиться нібито радянські республіки були створені з волі російських більшовиків всупереч інтересам народних мас і позбавлені незалежності та державного суверенітету. Також доводиться буцімто під час будівництва радянської багатонаціональної держави більшовики відмовилися від принципу самовизначення націй. Радянські історики переконливо викрили фальсифікаторську суть подібних тверджень¹.

У Союзі Радянських Соціалістичних Республік уперше в історії людства суверенітет держави в цілому поєднується з суверенітетом її частин — союзних республік, уряди яких добровільно передали урядові СРСР ряд повноважень. Однак свою державну владу вони здійснюють самостійно.

Проте ідеологи імперіалізму, сучасне буржуазне «українознавство» у своїх наклепах на Радянську багатонаціональну державу повністю заперечують суверенітет союзних республік². Підтвердження своїм вигадкам вони намагаються знайти під час «дослідження» різних періодів історії Української Радянської держави. Найбільше їх увагу привертають перші роки Радянської влади, зокрема розвиток державності українського народу в період громадянської війни. Складність становлення Української Радянської Республіки використовується представниками буржуазної історіографії для того, щоб замість об'єктивного аналізу подій нав'язати читачам власні вигадки. Наприклад, Г. Костюк, який утік з України разом з фашистськими ордами і нині подивизається на ниві буржуазного «українознавства», пише, що «війна, яку сучасні радянські історики називають безпідставно «громадянською війною на Україні», почалася між Україною та Росією»³.

Подібні «пояснення» причин громадянської війни характерні для більшості зарубіжних «дослідників» історії України⁴. Всі вони запозичені з арсеналу ідеологів українського буржуазного націоналізму — М. Грушевського, Д. Дорошенка, П. Христюка та інших. Черпаючи свої «ідеї» та натхнення в «працях» найлютіших ворогів українського народу, представники сучасного «українознавства» оголошують

¹ Л. П. Нагорна. Національна програма більшовиків у кривому дзеркалі імперіалістичної пропаганди. — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки, К., 1968; И. С. Зегушкина. Советская национальная политика и буржуазные историки, М., 1971; та ін.

² W. Chamberlin. The Ukraine a Submerged Nation, New York, 1944; C. Manning. The Story of the Ukraine, New York, 1947; його ж. Outline of the Ukrainian history, Winnipeg, 1949; його ж. Twentieth-Century Ukraine, New York, 1951; його ж. Ukraine under the Soviets, New York, 1953; B. Dmytryshyn. Moscow and the Ukraine. 1918—1953, New York, 1956; Y. Borys. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine, Stockholm, 1960; R. Sullivan. Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957, New York, 1962; I. Bilinsky. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II, New Jersey, 1964; I. Nahayewsky. History of the Modern Ukrainian State. 1917—1923, Munich, 1966.

³ Гр. Костюк. Теорія і дійсність. До проблеми вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні. — «Сучасність» (Мюнхен), 1971, № 1, стор. 62—63.

⁴ Вс. Голуб. Конспективний нарис історії КП(б)У, Мюнхен, 1957, стор. 36; I. Nahayewsky. Назв. праця, стор. 69; R. Sullivan. Назв. праця, стор. 63.

окупацію України австро-німецькими військами вимушеною поступкою «культурним сусідам з Заходу» перед неминучістю «більшовицької небезпеки»⁵. Продажні націоналістичні кліки, що намагалися використати воєнну обстановку для зміцнення своїх позицій, безсоромно оголошуються творцями «справді народної самостійної» Української держави. Заходи ж КП(б)У та Українського радянського уряду щодо зміцнення й розвитку Української радянської держави трактуються ними як методи перетворення України в «слухняного васала Москви».

Доводячи «пронародний» характер буржуазно-націоналістичних режимів, фальсифікатори пояснюють їх часту зміну тим, що «російські більшовики обрушували на Україну удар за ударом, намагаючись перетворити її на свою колонію»⁶. Українському ж народові вони відводять або роль пасивного спостерігача подій, або саме того «борця», який, відбиваючи «більшовицьку навалу», нібито відновлював незалежну українську «державність» то в особі Центральної ради, то «Української гетьманської держави», то Директорії.

Зарубіжні «поборники» інтересів українського народу докладають усіх зусиль, щоб реабілітувати діяльність буржуазно-націоналістичної Директорії. При цьому вони ретельно приховують справжню історію правління буржуазних націоналістів, що викриває вигадки фальсифікаторів.

Коли українські буржуазні націоналісти побачили, що могутній революційний рух українського народу під керівництвом КП(б)У та Тимчасового робітничо-селянського уряду України загрожує змести іноземних інтервентів та внутрішню контрреволюцію, вони вирішили, спираючись на підтримку іноземних імперіалістів, захопити владу. З цієї метою 13 листопада 1918 р. на засіданні президії «Українського національного союзу»^{*} і була створена так звана Директорія, до складу якої ввійшли Винниченко, Петлюра, Макаренко, Швець, Андрієвський. Головою обрали колишнього верховоду контрреволюційної Центральної ради В. Винниченка. Документальні дані свідчать, що націоналістична Директорія була створена з ініціативи німецького командування з метою замінити збанкрутілий «уряд» гетьмана Скоропадського, коли Антанта вимагатиме його усунути. За угодою, підписаною між німецьким командуванням і Директорією, війська останньої 19 грудня ввійшли в Київ, а «уряд» Скоропадського подав у відставку⁷.

У своїй оцінці Директорії Р. Пайпс йде слідом за одним з лідерів українських буржуазних націоналістів І. Мазепою, який ще в 1922 р. стверджував, що «гетьманська влада була знищена зусиллями українських робітників цілком під керівництвом української демократії». Однак фальсифікатор уникає будь-якого натяку на визвольний рух українського народу і зображує захоплення влади Директорією наслідком приходу до керівництва державою уявних «народно-демократичних» сил. Мабуть, для того, щоб «підкріпити» їх авторитет, він повідомляє про «сприяння Москви», яка нібито визнала Директорію офіційним урядом України, оскільки, мовляв, «Винниченко обіцяв, що після зміщення Директорії як українського уряду Комуністичній партії буде дозволено легалізуватися на українській території»⁸⁻⁹. Подібні твердження Пайпса абсолютно безпідставні.

Партія більшовиків ніколи не визнавала за контрреволюційними буржуазними націоналістами права представляти трудовий народ України. Навпаки, ЦК РКП(б) і Комуністична партія України докладали всіх зусиль до того, щоб викрити демагогічні заклики й обіцянки Директорії. Аналізуючи її соціальну базу, більшовики роз'яснювали трудящим, що опорою цієї влади є міська буржуазія, націоналістично настроєна інтелігенція та куркульство.

У спробах обілити Директорію буржуазні «українознавці» охоче повторюють твердження петлюриського прем'єра І. Мазепи нібито лише «жорстока міжнародно-національна і міжгромадянська війна, яку почали більшовики», не дала змоги «україн-

⁵ О. Шульгін. Політика, К., 1918, стор. 38.

⁶ J. Reshetar. The Ukrainian revolution. 1917—1920.— A study in nationalism, New Jersey, 1952, стор. 3.

^{*} «Український національний союз» створений з ініціативи В. Винниченка і С. Петлюри в середині травня 1918 р. Він об'єднав усі основні українські буржуазно-націоналістичні партії — есерів, соціал-демократів, соціал-федералістів, трудовиків, хліборобів-демократів та ін. Друкований орган Союзу — газета «Відродження» — проголосила головним завданням боротьбу з революційним рухом українського народу.

⁷ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов), М., 1936, стор. 121, 138—142; Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині). Статті. Спогади. Документи. Хроніка, К., 1927, стор. 214—219; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документи и материалы, К., 1937, стор. 581.

⁸⁻⁹ R. Pipes. The formation of the Soviet Union.— Communism and nationalism 1917—1923, Cambridge, 1954, стор. 138.

ському урядові» здійснити ряд демократичних державних реформ, зокрема «радикально провести основну соціально-економічну реформу — земельну»¹⁰. Повторюючи цей наклеп, сучасні буржуазні історики намагаються приховати неспроможність націоналістичної буржуазії вирішити земельне питання і тим самим задовольнити корінні потреби більшості народних мас. Виданий 8 січня 1919 р. Директорією закон про землю не тільки не поліпшив становища безземельного та малоземельного селянства, а ще більше зміцнив позиції куркульства. Але цей факт у буржуазній історіографії не висвітлюється.

Замовчується й те, що буржуазні націоналісти проводили ворожу політику щодо робітничого класу України. Директорія залишила заводи, фабрики, рудники, шахти в руках капіталістів, а ряд провідних галузей промисловості передала імперіалістам Антанти. Буржуазні націоналісти продавали Україну імперіалістичним державам загалом і вроздріб. Французький полковник Фрейденберг під час переговорів з представником російських чорносотенців В. Шул'гіним заявив: «Ми ніколи незалежності України не визнаємо. Проте зараз йдеться не про рішення тих чи інших політичних питань, а виключно про те, як використати для боротьби з більшовиками всі антибільшовицькі сили, в тому числі й сили українців»¹¹. Чи не з цього виходили лідери Директорії, укладаючи з командуванням військ Антанти ганебну угоду про передачу України під протекторат імперіалістичної Франції?¹²

Правдиве висвітлення антинародної діяльності українських націоналістів, безумовно, не входить до планів тих, хто піднімає нині буржуазний націоналізм на щит і намагається надати «ідейного забарвлення» своїм фальсифікаторським «працям». Всіляко вихваляючи Директорію, буржуазні історики готують ґрунт для своїх концепцій про нібито антинародну суть української радянської державності. Цій же меті служать наклепи на Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який було сформовано наприкінці листопада 1918 р. в місті Суджі (РРФСР). Головним його завданням була координація і введення в єдине русло загальнонародної боротьби за встановлення Радянської влади на місцях¹³. У Військову Раду Української Радянської Армії, створену при уряді, ввійшли В. Антонов-Овсієнко, Артем (Ф. А. Сергеев), В. Затонський. Для керівництва окремими галузями своєї діяльності уряд організував відділи, згодом реорганізовані в Комісаріати: військових справ, народного господарства і фінансів, внутрішніх справ, іноземних справ. У Маніфесті Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 29 листопада 1918 р. заводи, фабрики, банки, шахти, рудники, землі поміщиків оголошувалися власністю трудящих.

Але про це ідеологи буржуазії не говорять. Всупереч фактам вони твердять нібито Тимчасовий робітничо-селянський уряд був ворогом свого народу, «ставлеником Москви» і мав тільки одну мету — захопиту владу. Р. Пайпс, наприклад, оголосивши себе «розвідувачем радянських секретів», повідомляє, що «в листопаді 1918 р. Москва секретно наказала сформувати Радянський уряд України»¹⁴. При цьому він рішуче ігнорує той факт, що в радянській історико-партійній літературі широко висвітлюється спеціальна постанова ЦК КП(б)У про створення Тимчасового робітничо-селянського уряду, який організував би визвольну боротьбу українського народу¹⁵. Намагаючись обблещати Радянський уряд, українських трудящих, Пайпс досить часто вступає в суперечності. Даючи волю власній фантазії, він подає «маловиличу картину нестримного потягу до влади ставлеників Москви». На думку фальсифікатора, «місія Робітничо-Селянського уряду полягала в загарбанні України» і він «з нестерпінням чекав дозволу Москви розпочати ворожі дії». Пайпс також доводить, що «Радянський робітничо-селянський уряд України не мав відношення до питання про український національний суверенітет»¹⁶. Це твердження він «аргументує», як це не дивно, тим, що Робітничо-Селянський уряд був організатором боротьби народних мас за звільнення України від іноземних інтервентів та буржуазно-націоналістичних пособників.

Буржуазні історики одноставно твердять, ніби «окупація України 75-тисячною більшовицькою армією на чолі з росіянином Антоновим-Овсієнком» позбавила Директорію змоги «відновити» національну державність і до кінця здійснити самовизна-

¹⁰ R. Pipes. Назв. праця, стор. 139—140; I. Nahayewsky. Назв. праця, стор. 107—110, 176—179.

¹¹ Мнх. Кол'цов. Петлюровщина, Пг., 1921, стор. 18—19.

¹² Історія КП(б)У в матеріалах і документах, вип. 2, 1917—1920 рр., Харків, 1934, стор. 385—386.

¹³ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 81.

¹⁴ R. Pipes. Назв. праця, стор. 139.

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 12—13.

¹⁶ R. Pipes. Назв. праця, стор. 141.

чення українського народу¹⁷. Так, Р. Пайпс, посилаючись на мемуари В. Винниченка, повідомляє, що уряд Директорії надіслав до Москви протест з приводу «окупації цілої низки українських міст Червоною Армією», а відповідь Наркома закордонних справ Г. В. Чичеріна, що на території України військові дії здійснювалися армією Тимчасового робітничо-селянського уряду, зображує звичайними «дипломатичними хитрощами» російських більшовиків. «Відповідь Чичеріна цілком перекутила ситуацію,— пише Пайпс,— тоді як в дійсності Радянський Уряд України не мав власної армії»¹⁸. Інакше кажучи, Пайпс повторює широко розрекламовану Директорією версію про захоплення України регулярними військами Радянської Червоної Армії РРФСР. В такий спосіб фальсифікується той факт, що визволення України від націоналістичної Директорії та окупаційних військ здійснив сам український народ.

Наприкінці 1918 р. на Україні широкого розмаху набув національно-визвольний рух, спрямований як проти окупантів, так і буржуазних націоналістів. Наприклад, у листопаді 1918 р. лише в Летичівському повіті на Поділлі налічувалося близько 20 тис. партизанів, а Полтаву визволяли більше 18 тис. повстанців. У грудні 1918 р. В. І. Ленін писав: «Вважаємо за потрібне повідомити у відповідь на телеграму українців Самарщини, що з огляду на приплив українських добровольців і велику кількість мобілізованих на самій Україні... робітничо-селянський уряд України не вважає за потрібне проводити формування українців у Росії і відправляти їх на Україну»¹⁹. Проте буржуазні історики намагаються показати боротьбу українського народу за відновлення Радянської держави «антибільшовицьким всенародним рухом». Так, Р. Саллівант твердить, що «українські націоналісти і селянські банди разом боролися проти росіян та їх спільників—українських більшовиків»²⁰. За Пайпсом, тоді на Україні існувало таке розмежування сил: місцеві більшовики, «що занепокоєно спостерігали розвиток подій, робили все можливе для захоплення контролю», «українські націоналісти» і їх «російські конкуренти». Проте, пише фальсифікатор, всі вони «почували себе поганенько через дії банд селянських партизанів»²¹. Таким чином, фальсифікатори проводять думку про антибільшовицькі настрої серед селянських мас України.

Однак документи свідчать, що селянство України, переконавшись на власному досвіді в антинародній суті буржуазно-націоналістичної державності, висловлювали Комуністичній партії цілковите довіря і підтримку, вбачали в ній свого єдиного революційного вождя, спроможного вказати шлях до створення справді незалежної народної держави. Так, селяни Костянтиноградського повіту Полтавської губернії в резолюції свого з'їзду (31 січня 1919 р.) записали: «Партія комуністів-більшовиків є єдиною, яка відкидає будь-яке угодовство з буржуазією, і цю партію селянство буде підтримувати до останньої краплі крові»²². Отже, твердження представників буржуазної історіографії про «підозрілість українських народних мас до декларацій партії і Радянського уряду» неспроможні, хоча вони весь час намагаються протиставити діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду України інтересам народу.

Фальсифікатори доводять нібито Радянський уряд України хотів знищити самостійність і суверенітет республіки і був лише ширмою для прикриття загарбницьких дій російських більшовиків: «Діяльність Українського Радянського уряду була спрямована на ринучу асиміляцію українців при мінімальній увазі до місцевої мови, звичаїв і традицій», бо «місцева влада тільки повторювала директиви, що виходили з центру», і абсолютно не відстоювала інтересів українського народу²³. Мюнхенський «знавець» історії України П. Урбан твердить, що «державна на Україні була в руках сторонніх осіб (outsiders)», які «не могли припустити навіть існування окремої української нації і політика їх була антинаціоналістичною»²⁴. Тут фальсифікатор вдається до підміни понять. Справді, політика Радянського уряду України була антинаціоналістичною, оскільки він очолив і спрямовував рух трудящих проти націоналістичної Директорії. Але антинаціоналістична політика не тотожна антинародній. Навпаки, Робітничо-Селянський уряд України, прийшовши до влади, вжив ряд заходів щодо зміцнення народного характеру української радянської державності. Наприклад, 29 листопада 1918 р. він видав «Тимчасове положення про організацію робіт-

¹⁷ I. Nahayewsky. Назв. праця, стор. 106—107, 179; R. Sullivan. Назв. праця, стор. 51; R. Smal-Stocki. The nationality problem of the Soviet Union and Russian communist imperialism, Milwaukee, 1952, стор. 39—40.

¹⁸ R. Pipes. Назв. праця, стор. 141.

¹⁹ В. І. Ленін про Україну, ч. 2, 1917—1922, К., 1969, стор. 203.

²⁰ R. Sullivan. Назв. праця, стор. 63.

²¹ R. Pipes. Назв. праця, стор. 137.

²² Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.), Полтава, 1957, стор. 101.

²³ Y. Bogys. Назв. праця, стор. 285, 340, 343;

²⁴ P. Urban. The nationality Question.—Studies on the Soviet Union, v. 9, N 1, Munich, 1969, стор. 64.

ничо-селянської влади на місцях», яким поряд з Радами узаконювалися надзвичайні органи диктатури пролетаріату і найбіднішого селянства України — революційні комітети. У їх діяльності брали участь широкі маси трудящих. Так, інформатор Народного Комісаріату у справах національностей по Україні Л. Усатова-Бикова в огляді подій повідомляла: «Населення ставиться з надзвичайною увагою і співчуттям до дій військово-революційних комітетів. Скрізь готуються до виборів у Ради. В багатьох селах організовано революційні комітети і комітети незаможників»²⁵. Дещо пізніше, на I Всеросійській нараді представників автономних республік і областей, а також губернських відділів у справах національностей, представник України Ф. Кон. обмінюючись досвідом державного будівництва, зазначав: «У нас зараз 15 тис. комітетів, які беруть активну участь у будівництві Української Радянської Республіки»²⁶.

Заходи Раднаркому УРСР щодо зміцнення української радянської державності під час мирного перепопинку повністю заперечують тези представників буржуазної історіографії про «антинародний» характер Радянського уряду України. В республіці було відновлено дію перших декретів Великої Жовтневої соціалістичної революції про землю і мир, буржуазно-поміщицькі суди замінено народними, створено радянську міліцію, видано декрети про порядок націоналізації підприємств та банків, відділення церкви від держави і школи, знищення станів, станових закладів і організацій. У школі запроваджено обов'язкове вивчення української мови, а також історії й географії України. Для робітничо-селянської молоді відчинилися двері університетів та інститутів. Були націоналізовані театри та кінотеатри, картинні галереї, до рук Української пролетарської держави перейшли видавництва²⁷.

Народ України під керівництвом комуністичної партії та Радянського уряду, спираючись на багатий досвід і різносторонню допомогу Радянської Росії, почав мирне будівництво незалежної соціалістичної держави. Перша Конституція УРСР, ухвалена III Всеукраїнським з'їздом Рад (березень 1919 р.), проголосила диктатуру трудящих та експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства, зафіксувала суверенність Української РСР, надала ВУЦВК право встановлювати відносини з іноземними державами, оголошувати війну і укладати мир, визначати основи організації Збройних Сил і т. ін.²⁸ Це викриває вигадки буржуазної історіографії про нібито «колоніальний статус» України, її «загарбання росіянами» в початковий період громадянської війни.

Аналіз тез і концепцій представників буржуазної історіографії про національно-державне будівництво на Україні в період громадянської війни свідчить, що вони безсоромно фальсифікують радянську дійсність, намагаючись дискредитувати національну політику КПРС. Однак той факт, що український народ доручив свою долю саме Комуністичній партії, яка вивела його з безодні відсталості до вершин прогресу, є найкращим спростуванням всіляких вигадок. Більш як піввікова історія української радянської державності — це історія її зміцнення та розквіту.

Д. Г. ПОДЖІО

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, од. зб. 628, арк. 101.

²⁶ Там же, од. зб. 637, арк. 36.

²⁷ В. І. Ленін про освіту, навчання і комуністичне виховання, К., 1970, стор. 7—14.

²⁸ История Советской Конституции (в документах) 1917—1956. М., 1957. — стор. 192, 194—195.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Ю. М. КИРЬЯНОВ,
РАБОЧИЕ ЮГА РОССИИ.
1914 — ФЕВРАЛЬ 1917 гг.,
М., вид-во «Наука», 1971, 305 с.

Історії робітничого класу країни напередодні повалення самодержавства присвячено вже чимало наукових праць. Проте в дослідженні цієї важливої проблеми ще далеко не все зроблено. Ряд питань не одержало належного ґрунтовного, аргументованого висвітлення. Недостатньо вивчена історія робітничих рухів в окремих промислових районах країни, зокрема в Південному, території якого охоплювала Катеринославську і частково Херсонську, Харківську області та область війська Донського.

Південний промисловий район був одним з головних центрів економіки Росії, пролетаріат якого становив понад 10% промислових робітників країни й відіграв важливу роль у загальноросійській визвольній боротьбі в цілому і, зокрема, в період першої світової війни.

Монографія Ю. І. Кир'янова розпочинається ґрунтовним аналізом літератури, присвяченої історії розвитку робітничого класу в Південному промисловому районі. В історіографії досліджуваної проблеми автор виділяє три головних періоди — 20-і роки; 30-і й кінець 50-х років; 60-і роки — і за цими періодами характеризує історичну літературу, відзначаючи її недоліки й позитивні сторони.

Стисло показавши, яке значне місце в промисловості країни належало робітникам Півдня Росії, автор ґрунтовно аналізує їх склад. Характерно, що серед кадрових і постійних робітників Півдня було чимало так званих «прийшлих», які не поривали тісних зв'язків з землею. Особливо багато було їх серед шахтарів Донбасу та Криворіжжя. А це, незважаючи на високу концентрацію робочої сили на окремих підприємствах, все ж впливало на класову згуртованість і розмах боротьби пролетаріату.

Перша світова війна внесла істотні зміни в склад промислових робітників Півдня. Насамперед, менше стало робітників-чоловіків і збільшилося число робітниць та підлітків. Посилилась соціальна неоднорідність робітничого класу. Ховаючись від мобілізації, на підприємства йшли дрібнобуржуазні й буржуазні елементи, а це позначалося на загальному рівні класової свідомості й організованості пролетаріату. Разом з тим, зростала революційна свідомість значної частини пролетаризованого селянства, ремісників, що розорилися, членів робітничих сімей.

На великому фактичному матеріалі переконливо показано, що в роки війни економічне становище робітничого класу Півдня Росії, як і всієї країни в цілому, різко погіршилося. Мілітаризація виробництва погіршила й без того погані умови праці. Куце фабричне законодавство було відмінене. Виснаженість обладнання, зниження рівня кваліфікації, перевантаження робітників призводили до все частішого травматизму і захворювань. Крім цього, зменшилась реальна заробітна плата. Під тиском робітників капіталісти в умовах війни змушені були підвищити номінальний рівень оплати праці робітників (хоч і не однаково в різних галузях промисловості). Та це аж ніяк не могло поліпшити добробут робітників в умовах невпинного зростання цін на продукти харчування й товари першої необхідності.

У праці наведено цікаві дані. Так, якщо в березні 1914 р. харчування одного шахтаря коштувало 11 крб. 34 коп., то в лютому 1917 р. воно зросло до 30 крб. 42 коп., або на 268%, вартість мила — на 213%, тютюну — на 200%. За той же період взуття подорожчало на 142%, одяг — на 246% (стор. 73). Напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції реальна заробітна плата робітників Донбасу становила 50—70% довоєнного рівня (стор. 77). Погіршилися санітарно-гігієнічні й житлові умови, медичне обслуговування робітників. Відбувався процес абсолютного зубожіння пролетаріату. Особливо тяжким було становище низькооплачуваних робітників кам'яновугільної промисловості. Наприкінці 1916 — початку 1917 рр. через нестачу сировини й палива простоювали підприємства. Це була прихована форма безробіття, яка неминуче вела до зниження й заробітної плати. Все це посилювало революційні настрої серед робітників Південного промислового району, як і всієї країни в цілому.

В одному з розділів монографії висвітлюється діяльність більшовицьких організацій, а також вплив дрібнобуржуазних партій (меншовиків, есерів, анархістів, українських соціал-демократів) на відсталі прошарки робітничого класу. Переконливо показано, як у роки війни в результаті посилення репресій, розриву зв'язків з центральними органами (особливо після арешту фракції РСДРП в IV Державній думі), надзвичайно ускладнилася робота більшовицьких організацій. Але, незважаючи на ці ускладнення й труднощі, протягом усієї війни більшовики були справжніми організаторами революційної боротьби мас.

В рецензованій праці відзначено, що під час війни активну участь в революційній діяльності на Півдні брали передові робітники, з середовища яких згодом вийшли такі вожаки пролетарських мас, як Т. Л. Бондарев, І. Д. Кураженко, В. А. Валявка, С. Н. Власенко, Д. З. Лебідь, П. О. Мойсєєнко, Н. І. Варлен, А. К. Войцехович, С. І. Латін (В. Курочкін), А. Б. Батов, Т. І. Кириленко, І. І. Шмиров та ін.

Слід зазначити, що в період війни серед частини робітників Південного промислового району дещо посилилися позиції дрібнобуржуазних партій, головним чином — меншовиків. Це пояснювалося тим, що організації та групи цих партій, що стали на платформу оборонства і центрризму, мали кращі можливості для усної і друкованої пропаганди своїх поглядів через соціал-демократичну фракцію IV Державної думи та різні легальні органи.

В одному з розділів книги висвітлюється діяльність легальних робітничих організацій в період першої світової війни, зокрема профспілок, які відіграли значну роль у житті пролетаріату, ставши вогнищами революційної пропаганди, агітації та організації серед пролетарських мас Південного промислового району. Змістовно показана історія створення лікарняних кас і органів страхування, їх діяльність напередодні і під час першої світової війни.

Робітничий рух на Півдні Росії наприкінці 1916 р. — початку 1917 рр. характеризується деяким спадом страйкової боротьби. Причини детально викладені в останньому розділі рецензованої праці. І тут же на багатьох прикладах показано, що при цьому не послаблювалося невдоволення широким народним мас.

В цілому монографічне дослідження «Рабочие Юга России. 1914 — февраль 1917 г.», безумовно, заслуговує позитивної оцінки. На основі нових джерел автор заповнив окремі прогалини у висвітленні теми в попередніх працях, уточнив ряд моментів і по-новому розкрив деякі питання проблеми: особливості робітничого руху в Південному промисловому районі, його піднесення і спад в залежності від подій загальнополітичного життя країни тощо. Зроблено ряд висновків, які певною мірою збагачують розробку загальнотеоретичних питань історії робітничого класу.

Проте праця Ю. І. Кир'янова не позбавлена й деяких суттєвих недоліків. Автор, поділяючи точку зору літератури 20-х років про те, що на початку війни пролетаріат Росії був охоплений могутнім потоком націоналізму та шовінізму, не бере до уваги висловлювань В. І. Леніна, який у праці «Соціалізм і війна (Ставлення РСДРП до війни)», написаній у серпні 1915 р., в II розділі — «Класи і партії» стверджував: «Єдиним класом в Росії, якому не вдалося прищепити зарази шовінізму, є пролетаріат. Окремі експеси на початку війни торкнулись лише найтемніших верств робітників. Участь робітників у московських неподобах проти німців дуже перебільшена. Загалом і в цілому робітничий клас Росії виявив себе імунізованим проти шовінізму»¹. В переважній більшості праць автори дотримуються саме цієї ленінської оцінки ставлення класів до війни².

В рецензованій праці применшується розмах робітничого антивоєнного руху на початку війни. Автор вважає, що всі виступи мобілізованих в липні 1914 р. не мали антивоєнного характеру (стор. 219). А це не відповідає дійсності. Чомусь зовсім не згадується виступ 5 тис. мобілізованих робітників на збірному пункті в Катеринославі у перші дні війни.

Є окремі недоліки і в археографічному оформленні праці. Не виправдані посилання на деякі архівні джерела або факти, що наводяться в цих джерелах, уже давно відомі і введені в науковий обіг іншими дослідниками або опубліковані в документальних збірниках. Так, не було потреби посилатися на архів (стор. 224), розповідаючи про весняний страйк робітників Донбасу в 1915 р., оскільки про це повідомляється в збірнику «Рабочее движение на Украине в период первой мировой войны», К., 1966, стор. 51. Посилання (стор. 232) на донесення начальника Катеринославського губерньського жандармського управління від 25 серпня 1915 р. (ДАДО, ф. 20, спр. 1295, арк. 110) необхідно замінити посиланням на вищезгаданий збірник (стор. 87).

Взагалі постає питання, як трактує автор термін «Юг России»? В праці йдеться, головним чином, про Україну — Донбас, Криворіжжя, південні й південносхідні області Української РСР. Лише незначна частина Донбасу входить до складу Ростовської області РСФСР. На початку XX ст. на території України видобувалося більш як $\frac{3}{4}$ кам'яного вугілля Донбасу³. А з 8 металургійних заводів лише 2 (Таганрозький і Сулінський) були за межами

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 278.

² Див. «История Коммунистической партии Советского Союза», т. II, М., 1966, стор. 486; Л. С. Гапоненко. «Рабочий класс России в 1817 году», М., 1970, стор. 128.

³ Каменноугольная промышленность России в 1902 г., Харьков, 1904, стор. 26—27.

України. На наш погляд, вивчати історію робітничого руху за окремими промисловими районами необхідно з врахуванням території національних республік.

Однак перелічені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки монографії

Ю. І. Кир'янова. Своім дослідженням автор вніс певний вклад у вивчення історії робітничого класу України, як і в цілому всієї країни.

Ф. Є. Лось,
Н. Т. Щербина

РАДЯНСЬКА ТЕРНОПІЛЬЩИНА 1939—1958.

**ДОКУМЕНТИ Й МАТЕРІАЛИ*,
вид-во «Каменяр», 1971, 431 с.**

У збірнику вміщено документи архіву Міністерства оборони СРСР, партійного архіву Тернопільського обкому КП України і Тернопільського обласного державного архіву, багаті і цікаві матеріали періодичної преси, зокрема, з газет «Правда», «Комуніст», «Вільне життя», «Вільна Україна», «Прапор волі». Крім того, в ньому подано список скорочень, хроніку подій, іменний покажчик і перелік документів.

Збірник складається з трьох розділів: 1) Встановлення Радянської влади та перші соціалістичні перетворення (1939—1941); 2) Тернопільщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945); 3) Відбудова народного господарства і дальший розвиток соціалістичного будівництва (1946—1958).

Документи першого розділу розповідають про визволення Червоною Армією у вересні 1939 р. Західної України і Західної Білорусії. Інші матеріали переконливо розповідають, як населення Західної України, в тому числі й Тернопільщини, радісно зустріло армію-визволительку, всіляко підтримувало її, про перші кроки Радянської влади, про великі соціалістичні перетворення, що відбувалися на селі і в місті.

Другий розділ об'єднує документи, в яких розповідається про те, як тернопільчани стали на захист рідної Вітчизни в грізні роки фашистської навали. Далі в документах розповідається про жорстокий окупаційний режим, встановлений фашистами.

Не можна читати без хвилювання документальні матеріали, як наші земляки — тернопільчани разом з усім радянським народом в тилу ворога вели велику і нерівну боротьбу, чим могли допомагали фронту. Населення підтримувало партизанське з'єднання С. А. Ковпака, рейд якого пролягав і через Тернопільщину. В деяких

селах діяли підпільні організації і групи. Частина документів висвітлює боротьбу Червоної Армії за визволення Тернопільщини від фашистів.

Про відбудову народного господарства, героїчну працю трудящих області йдеться у третьому розділі книги. Численні документи розповідають про заходи партії та уряду, місцевих органів щодо найшвидшого відновлення роботи підприємств промисловості, культосвітніх установ, учбових закладів, про розгортання агітаційно-масової та політичної роботи серед населення.

Розділ закінчується показом бурхливого розвитку промисловості, сільського господарства, освіти, культури на Тернопільщині.

Поряд із сказаним, хотілося б висловити деякі побажання і пропозиції щодо збірника документів і матеріалів. У ньому не знайшла відображення політико-виховна робота армійських комуністів серед місцевого населення, допомога партійним і радянським органам у проведенні соціалістичних перетворень у краї та ін. Зокрема, на нашу думку, в книгу можна було б помістити, крім Наказу Військової Ради Українського фронту від 17 вересня 1939 р., документи політуправління фронту, політвідділів з'єднань, якими керувалися політпрацівники, партійні організації військових частин при проведенні масово-політичної роботи серед трудящих області.

У соціалістичних перетвореннях на Тернопільщині, у відбудові народного господарства і дальшому розвитку соціалістичного будівництва, у створенні колективних господарств, ліквідації неписьменності і малописьменності та підвищенні культурно-освітнього рівня населення активну участь брали місцеві Ради депутатів трудящих. На жаль, у збірнику ця робота місцевих органів державної влади не знайшла належного висвітлення. Лише в кількох документах є окремі згадки про господарську і культурно-виховну діяльність Рад. Жоден з документів не висвітлює форм організаційно-масової роботи місцевих представницьких органів влади, не показує ролі постійних комісій і депутатів у виконанні завдань, що стояли перед місцевими Радами. Збірник значно виграє, коли б у ньому була, наприклад, інформація обласному про організаційно-масову роботу місцевих Рад за 1946—1958 рр., про діяльність останніх по виконанню рішень XX з'їзду Комуністичної партії та постанови ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів

* Редакційна колегія: В. П. Андреев, В. Д. Батурін, М. П. Глинський, П. Т. Дубиніна, С. П. Нечай (відповідальний редактор), М. М. Нестерець, Ф. Ф. Чернявський. Упорядники: М. П. Глинський, М. М. Нестерець.

трудящих і зміцнення їх зв'язків з ма-самі».

Прикро й те, що в збірнику трапляються подекуди неточні дати. Шкода, що в багатьох документах і в іменному покажчику прізвища подаються з одним ініціалом, а то і зовсім без ініціалів. Варто було б біль-

ше розширити археографічну частину передмови.

Але, незважаючи на ці недоліки, збірник документів і матеріалів викликає великий інтерес і заслуговує позитивної оцінки.

Р. П. Ростикус

**Т. М. КОЛЬЯК. ЖИТТЯ В БОРОТБІ.
СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ В. Я. ЧУБАРЯ,**

*вид-во «Промінь», Дніпропетровськ,
1971, 170 с.*

Ім'я Власа Яковича Чубаря навічно увійшло в історію Комуністичної партії і Радянської держави поруч з іменами М. І. Калініна, Е. Дзержинського, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Куйбишева, Я. Е. Рудзутака, С. В. Косіора, Г. І. Петровського та багатьох інших соратників В. І. Леніна.

В. Я. Чубар пройшов шлях від робітника до заступника голови Ради Народних Комісарів Радянського Союзу, від рядового комуніста до члена Політбюро ЦК ВКП(б). Він втілював у собі найкращі риси діяча славної ленінської гвардії. Його життя і багатогранна діяльність є зразком самовідданого служіння народові, справі комунізму.

Книга складається з вступу і трьох розділів. У першому розділі «Буремна юність» автор коротко розповідає про дитячі та юнацькі роки Чубаря, сина селянина-бідняка з с. Федорівки (зараз с. Чубарівка Запорізької області), змальовує процес формування його світогляду під впливом революційних подій в країні на початку ХХ ст., коли на історичну арену вийшла ленінська партія, поширюючи серед трудящих ідеї більшовизму. Юнак з захопленням слухав промови Ф. А. Сергєєва (Артема), читав і переховував нелегальну літературу.

В період революції 1905—1907 рр. Чубар перебував у самому вирі подій: в складі робітничої дружини брав участь в революційних боях. Логічним вивцем школи революційного гарту був вступ 16-річного юнака у 1907 р. до лав більшовицької партії.

Після закінчення технічного училища Чубар працював на заводах у Краматорську, Маріуполі, Москві, Петрограді. За участь в підпільній революційній роботі не раз потрапляв до рук царських сатрапів. З квітня 1917 р. з загonom робітничої міліції зустрічав на Фінляндському вокзалі Петрограда В. І. Леніна, а через деякий час брав активну участь у підготовці і проведенні Жовтневого збройного повстання.

У 1917—1919 рр. Чубар працював у постійному контакті з В. І. Леніним, брав участь у засіданнях Раднаркому та Ради Праці і Оборони, пройшов чудову школу

ленінського партійного і державного керівництва. У грудні 1919 р. партія послала його на відродження промисловості України. В 1920 р. він був обраний членом ВУЦВКу, членом Політбюро ЦК КП(б)У та заступником голови Раднаркому УРСР.

У другому розділі «На будовах Придніпров'я», написаному на основі великої кількості джерел, багато з яких публікується вперше, автор розкриває перед читачем яскраві сторінки біографії Чубаря, пов'язані з будівництвом Дніпрогесу та інших гігантів індустріального Запоріжжя. З його активною участю будувалися Штерівська, Харківська, Київська, Чугуївська, Дніпродзержинська електростанції. Але його винятковий організаторський талант особливо яскраво розкрився під час будівництва Дніпрогесу.

Як голова Всеукраїнського комітету сприяння Дніпробуду, він не тільки постійно слідкував за ходом спорудження гіганта на Дніпрі, а й був його душею, часто відвідував будову, допомагав у вирішенні десятків невідкладних справ. У книзі, зокрема, описано пам'ятну зустріч голови Раднаркому УРСР з прославленою бригадою бетонників Жені Романько, за роботою якої стежила вся країна.

Людина широкої ерудиції, вдумливий і далекоглядний економіст-господарник ленінської школи, він шукав шляхи найдощільнішого використання дніпровської енергії, створення на її базі цілого індустріального комплексу. З його ініціативи на берегах Славутича розгорнулося будівництво «Запоріжсталі», «Дніпроспецсталі», алюмінієвого заводу і хімічного комбінату. Випало нове, соціалістичне місто Запоріжжя.

Останній, третій розділ книги «Знати життя і думи народу» присвячений характеристиці багатограних повсякденних контактів Чубаря з трудящими. Сам виходець з народу, він ні на хвилину не поривав з ним зв'язків, знав і розумів настрої широких мас, користувався їх безмежним довірою. Простим, людяним, доступним, а також принциповим до себе і до інших знали його всі, кому пощастивилось з ним зустрічатися. В республіці не було міста, підприємства чи учбового закладу, де б не побував Влас Якович.

Незважаючи на величезну завантаженість різноманітними партійними і державними справами, Чубар завжди знаходив час для розмови з численними представниками трудящих. Не можна без захоплення читати ті сторінки книги, в яких

описуються його задушевні розмови з робітниками, колгоспниками, представниками інтелігенції. Він не цурався ніякої роботи, швидко розв'язував найскладніші питання. І таким він назавжди залишився в пам'яті народній.

У 1934 р. Чубар був призначений заступником голови Ради Народних Комісарів і Ради Праці та Оборони СРСР, а також

обраний членом Політбюро ЦК ВКП(б). Але до кінця свого життя він не поривав зв'язків з Україною, з її трудящими.

Книга Т. М. Коляка добре ілюстрована, написана яскравою дохідливою мовою, читається легко і з великим інтересом.

В. Є. Лобурець

**Г. С. СИЗОНЕНКО.
СЕЛЬРОБ У БОРОТБІ
ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ,**

*вид-во «Каменяр»,
Львів, 1970, 175 с.*

У боротьбі трудящих західноукраїнських земель за знищення буржуазно-поміщицького гніту, встановлення робітничо-селянської влади, за возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, діяльність масової демократичної організації «Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання» («Сельроб») посідає особливе місце. Протягом шести років (1926—1932) у важких умовах, щоденно зазнаючи переслідувань з боку властей, безугавного цькування з боку буржуазних, угодовських і націоналістичних партій, долаючи труднощі внутрішнього розвитку, «Сельроб», керуючись політичними настановами комуністів, прагнучи послідовно втілювати їх у життя, зумів організувати під своїми прапорами широкі кола трудящих мас і очолити їх боротьбу проти соціального і національного гніту, за збереження демократичних свобод, за відвернення війни.

Мужня боротьба «Сельробу», його вклад у загальну справу визволення трудящих Західної України не залишилися поза увагою радянських істориків. У монографіях Є. Галушко, М. Герасименка і Б. Дудикевича, М. Кравця, Й. Цюха та інших¹, в окремих наукових розвідках йдеться про політичне спрямування «Сельробу», здійснюване ним політичне керівництво різноманітними формами боротьби трудящих. Але спеціальное дослідження, яке всебічно висвітлювало б і давало наукову оцінку діяльності «Сельробу», ще не було. Тому починання Г. С. Сизоненко заслуговує всілякого схвалення.

Автор, глибоко осмисливши здобутки радянської історіографії в цьому питанні,

й залучивши широке коло документальних матеріалів, тогочасну пресу, мемуарну літературу тощо, зумів простежити процес становлення «Сельробу», його політичного та організаційного зміцнення, примноження зв'язків з масами, удосконалення майстерності сельробівських організацій у керівництві боротьбою мас, розглянути все це крізь призму марксистсько-ленінського аналізу й дійти певних, належно вмотивованих висновків та узагальнень.

План монографії, обраний Г. С. Сизоненко, не можна визнати цілковито вдалим, і саме це створило додаткові труднощі для дослідника, спричинило окремі повторення й недоречності. Приміром, останній, п'ятий параграф розділу «Організаційне зміцнення та ідейна консолідація «Сельробу» формулюється так: «Створення «Сельроб-єдності». Виникає закономірне запитання: хіба створенням «Сельроб-єдності» завершується процес організаційного зміцнення та ідейної консолідації цієї партії?

Найдоцільніше, очевидно, було б побудувати книгу за хронологічним принципом. Тим більше, що виразним вододілом у шестирічній діяльності «Сельробу» є 1929 р. Це знайшло своє відображення у тяжкій економічній кризі, в посиленні старань «санації»^{*} фашизувати країну, в певному перегрупованні класових сил у Польщі взагалі й в українському націоналістичному ліві зокрема, 1929 р. був також переломним у гуртуванні сил революційного табору на західноукраїнських землях, оскільки на цей час вдалося частково подолати згубні наслідки розколу КПЗУ і «Сельробу».

Сизоненко докладно розповідає про економічне та політичне становище трудящих мас Західної України в першій половині 20-х рр., обгрунтовано визначає роль компартії в організації і керівництві революційною боротьбою мас. Уся ця реальна картина відтворюється на переконливому документальному матеріалі. Проте певний дисонансом є загальна оцінка подій, сконцентрована у назві параграфу «Зростання революційно-визвольного руху». Якщо врахувати, що то були роки часткової стабілізації капіталізму, коли трудящим масам

¹ Є. М. Галушко. Нариси історії КПЗУ (1919—1928), Львів, 1965; М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960; М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр., К., 1959; Й. Цюх. Комуністична преса Західної України, Львів, 1966.

^{*} «Санація» — назва диктаторського режиму, що існував у Польщі 1926—1939 рр.

доводилося вести тяжкі ар'єгардні бої, відбиваючи шалені атаки капіталу й реакції, то, очевидно, така назва параграфу — недоречна.

Викликає також заперечення твердження автора про те, нібито травневий 1926 р. переворот Пілсудського «означав встановлення в Польщі відкритої фашистської диктатури. Це остаточно знищувало залишки буржуазної демократії в Польщі» (стор. 23). Такого категоричного висновку робити не можна, враховуючи особливості польського фашизму (відсутність масової політичної партії, чіткої виразної програми глобальної фашизації суспільного життя), а також зважаючи на опір демократичних сил Польщі й, насамперед, компартії та революційних мас, що йшли за нею. Саме з цієї причини «санації» за всі роки перебування при владі так і не вдалося домогтися тотальної фашизації країни.

Г. С. Сизоненко докладно з'ясувала питання про утворення «Сельробу», всебічно проаналізувала його програму, ідеологічні засади, принципи організаційної побудови; віддала належну шану провідним діячам «Сельробу». З особливою теплотою розповідає автор монографії про сповнену політичного такту, гнучкості й далекоглядності діяльність ЦК КПЗУ в період створення «Сельробу».

Найбільш вдалою в монографії є та її частина, в якій аналізуються документи про діяльність ЦК, Головного секретаріату, сеймового представництва. Преса «Сельробу» знайшла широке коло читачів не лише на українських землях, що входили до складу Польщі, але й на Буковині, в Закарпатті, серед прогресивної української еміграції в Аргентині, Канаді, США, Франції і т. д.

Неспростовним доказом доцільності створення «Сельробу», правильності його платформи, виробленої під ідейним спрямуванням КПЗУ, і характеру практичної діяльності може служити той факт, що лише протягом першого року свого існування «Сельроб» став масовою партією з опорними пунктами в усіх повітах, де проживало українське населення; зміцнився його вплив у «Просвіті», «Рідній хаті», «Рідній школі», в кооперативах, «Лугах», «Соколах» та в органах місцевого самоврядування.

Та в лавах «Сельробу» стався розкол. Автор докладно проаналізував зміст розходжень між фракціями, дав політичну оцінку об'єктивним і суб'єктивним факторам, які призвели до розколу. Порівняно швидко певні частини окремих фракцій злилися в організацію «Сельроб-єдність», але викорінити до кінця згубні наслідки розколу так і не вдалося.

Проте і за цих умов «Сельроб-єдність» відіграв значну роль у керівництві визвольною боротьбою трудящих. Особливо яскравими сторінками в цій боротьбі є проведення страйків сільськогосподарських робітників у 1928—1929 рр., організація ви-

ступів проти «пацифікації»*, на захист української культури, проти загрози нової війни, збройного нападу на СРСР тощо. Керівництво «Сельробу» багато зробило для того, щоб поєднати боротьбу селянства з масовими виступами робітничого класу. Неможливо переоцінити вклад «Сельробу» в інтернаціоналістичне виховання трудящих, у викриття концепцій і антинародної практики українських буржуазних націоналістів.

У міру загострення класових суперечностей під час світової економічної кризи правлячі кола Польщі все частіше вдаються до нічнє не прикритої насильства над своїми класовими противниками. Одним з актів брутальної сваволі «санаційної» диктатури був розпуск «Сельробу» у вересні 1932 р. й одночасні масові арешти сельробівського активу.

Сила «Сельробу» як політичного утворення полягала, насамперед, в ідейно-політичному керівництві з боку КПЗУ, але й окремі вияви його слабості також зумовлювалися помилками компартії. При цьому Г. С. Сизоненко чомусь обмежилася кваліфікацією тактичних збочень лівацького забарвлення і зовсім обминула лівацькі настанови з організаційних питань. Нас, у даному випадку, цікавить, передусім, питання про характер взаємовідносин між нелегальним марксистсько-ленінським авангардом і легальною масовою партією трудящих (КПЗУ — «Сельроб»). Висвітлюючи це питання, автор монографії в ряді випадків потрапляє в полон тогочасних документів і щиро захоплюється практичною стороною справи, яку варто було б критично переоцінити, і не лише з позицій ретроспективних, але й з тогочасних. «Насправді, — закінчує автор свою політичну оцінку «Сельробу», — він був масовою легальною робітничо-селянською секцією КПЗУ, її бойовим помічником і резервом з чіткою революційною програмою» (стор. 170).

Перетворення організації, подібної до «Сельробу» на «секцію» компартії, звужує її масовість, обмежує її можливості впливу на трудящих, які ще не дійшли до сприйняття соціалістичної ідеології, робило невідворотною їх ліквідацію. Красномовним свідченням цього може бути доля «Сельробу» та УСО (Українське селянське об'єднання), яке мало заступити «Сельроб» після його розпуску. Нарешті, перебравши в свої руки керівництво масовою легальною організацією, комуністи розконспіровували себе.

Висловлені критичні зауваження авторів монографії не применшують першорядної наукової вартості публікації. Увага до глибокого дослідження історії «Сельробу» не повинна послаблюватися.

П. М. Яцків

* Пацифікація — втихомирення каральними загонами повстання або народного заворушення.

* * *

1 листопада 1939 р. V Позачергова сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР. Возз'єднання було логічним наслідком багаторічної боротьби трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне і національне визволення. Відтоді минуло більше трьох десятиріч, проте революційний досвід пролетаріату, трудового селянства та їх Комуністичної партії, нагромаджений ціною безприкладного героїзму, неймовірних зусиль і крові тисяч борців, не втратив свого практичного і наукового значення і тепер. Цей досвід — неоціненне надбання всього комуністичного і робітничого руху, невичерпне джерело для практичних висновків і теоретичних узагальнень. Гідне місце серед цих робіт зайняла і монографія Г. С. Сизоненко.

Вже на V конференції КПЗУ у квітні 1924 р., було піднято питання про створення на Західній Україні масової легальної політичної організації, яка б об'єднувала робітників і селян усіх національностей на платформі Комуністичної партії. «Ця легальна організація, — зазначалося в резолюції конференції з організаційного питання, — повинна називатися Робітничо-Селянський Союз, або мати якусь іншу назву, що відповідала б міжнародному (тобто інтернаціональному. — К. Т.) характерові партії»¹.

Минуло небагато часу, і на Західній Україні така організація почала діяти.

Яким чином було створене Українське Селянсько-Робітничє Соціалістичне Об'єднання? Що забезпечило «Сельробові» велику популярність серед народних мас і значну роль у революційній боротьбі? На ці питання читачеві дає відповідь перший розділ монографії, в якому показано, що масова легальна революційна організація робітників і трудового селянства Західної України була покликана до життя самою логікою розвитку революційної боротьби на цих землях. На фоні революційних подій на початку і в середині 20-х років ми бачимо, як складалася та низка факторів, що сприяли створенню Сельробу. Одним з таких факторів була все більша консолідація революційних сил Західної України навколо КПЗУ. Виявом цієї консолідації було визнання легальними партіями — УСДП*, «Воля народу» і «Селянський союз» — керівної ролі Комуністичної партії, фактичний перехід їх на платформу КПЗУ. У січні 1924 р. буржуазний уряд заборонив УСДП. Проте все ліві крило цієї партії не залишилося осторонь революційної боротьби і влилося в Комуністичну партію. На базі ж легальних «Селянського

союзу» і «Воля народу» почала складатися нова прогресивна організація, яка, нарешті, стала однією з найважливіших ланок Комуністичної партії щодо організаційного охоплення революційного руху на селі, керівництва цим рухом.

Значну увагу в монографії приділено історії партій «Воля народу» і «Селянський союз», аналізу їх програмних документів і статутів, а також показові їх організаційного стану, сили впливу на маси, показові тих процесів, які в жовтні 1926 р. створили можливість об'єднати дві партії в одну організацію — «Сельроб».

Авторові на підставі нововиявлених і маловідомих архівних документів вдалося дослідити величезну роботу Комуністичної партії в період підготовки об'єднання з'їзду. Це було не просте механічне об'єднання «Воля народу» і «Селянського союзу». Програма «Сельробу» свідчила про його організаційну єдність з Комуністичною партією. З великим знанням питання розповідає автор книги про хід цього з'їзду, про створення і персональний склад керівних органів нової революційної організації.

Другий розділ монографії дає змістовне тлумачення основних положень статуту «Сельробу». Читач дізнається про його загальну організаційну будову, а також про місце і роль його органів, починаючи від первинної організації і кінчаючи Центральним Комітетом, крайовим з'їздом та крайовою конференцією. Особливо детально висвітлюються функції відділів Головного секретаріату — виконавчого органу ЦК, основним завданням якого було проведення роботи на місцях.

Успіхи «Сельробу» переконливо підтверджуються великим фактичним матеріалом про стан повітових організацій — у Східній Галичині, на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші. В монографії показано, що великий вплив, якого поступово досягла організація серед західноукраїнського селянства — в кооперативах, культурно-освітніх установах та ін. — був наслідком повсякденної роботи і наполегливої боротьби проти буржуазно-націоналістичного керівництва в масових легальних організаціях. Це сталося тому, підкреслюється в праці, що ідеї «Сельробу» відображали корінні класові інтереси трудящих, їх прагнення до возз'єднання з Радянською Україною.

На підставі глибокого дослідження протоколів ЦК «Сельробу» та інформаційних матеріалів, автор доводить, що, починаючи з першого засідання ЦК, цей орган приділяв повсякденну увагу пресі — як колективному пропагандистові, агітаторові й колективному організаторові.

Питання про «Сельроб» і його роль у революційній боротьбі неодноразово були предметом обговорення на пленумах ЦК КПЗУ. В резолюції III з'їзду КПЗУ було сказано, що Комуністична партія повинна спрямовувати роботу «Сельробу» на масові революційні виступи, на завоювання пози-

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 67, арк. 11.

* Мається на увазі Українська соціал-демократична партія, яка виникла в 1899 р. у Львові.

цій у легальних господарських і культурно-освітніх установах, на участь у щоденній боротьбі широких селянських мас за їх інтереси, на міцний союз з робітничим класом. Наводяться численні факти революційної боротьби на Західній Україні, що відбувалися за активної участі селярбівців.

Дуже змістовним є тематичний підрозділ монографії, присвячений участі «Сельробу» у виборчих кампаніях до органів місцевого так званого самоврядування, до сейму і сенату. Автор показує, як, використовуючи політичне пожвавлення робітничо-селянських мас, Комуністична партія через «Сельроб» спрямовувала це пожвавлення. Ми дізнаємося про героїв нерівного двобою в буржуазному парламенті — депутата-селярбівця від Дубенського і Креме-

нецького повітів, комуніста Адріана Синюка, Сергія Козицького та ін.

У 1932 р. буржуазний уряд заборонив «Сельроб-єдність», але на озброєнні Комуністичної партії були нові форми політичної організації робітників і селян, які продовжували боротьбу — такий зміст заключної частини монографії.

На жаль, у тексті монографії є кілька дрібних неточностей, які стосуються фактів другорядного значення. Але, незважаючи на це, слід відмітити загальні якості рецензованої роботи — беззаперечно новизну теми, глибину дослідження, введення в науковий обіг значної кількості раніше невідомих або маловідомих архівних матеріалів.

К. І. Тищенко

В. Г. ЛЫСЕНКО. В ЕДИНОЙ СЕМЬЕ — К ЕДИНОЙ ЦЕЛИ

(Братское сотрудничество
молдавского и украинского народов
в период строительства коммунизма),
изд-во «Карта Молдовеняскэ»,
Кишинев, 1971, 248 с.

Багатонаціональний радянський народ з великим піднесенням готується гідно зустріти видатну історичну подію — 50-річчя створення СРСР. Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік стало, як відзначається в постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., одним з вирішальних факторів, що забезпечили сприятливі умови для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, піднесення економіки і культури всіх радянських республік, зміцнення оборонної могутності та міжнародних позицій багатонаціональної держави трудящих.

Непорушна братерська дружба і тісне політичне, економічне та культурне співробітництво між народами нашої Батьківщини є важливим джерелом її сили й могутності, однією з вирішальних рушійних сил радянського суспільства в його боротьбі за побудову комунізму.

Незважаючи на свою виняткову важливість, проблема становлення і зміцнення братерської дружби між народами СРСР вивчена поки що недостатньо. В радянській історіографії є здебільшого науково-популярна література про роль і значення дружби народів, але майже відсутні глибокі наукові дослідження цієї важливої теми. Недостатньо вивчена й історія розвитку співробітництва між окремими народами нашої країни. Тому вихід у світ книги В. Г. Лисенка, яка досліджує процес зміцнення всебічного співробітництва між Молдавською та Українською республіками в період будівництва комунізму,

викликав великий інтерес наукової громадськості.

Однією з позитивних рис рецензованої праці є її широка джерельна база, що дала можливість авторові написати загалом цікаву монографію, поставити й вирішити ряд важливих проблем дальшого зміцнення і розвитку дружби між двома братніми народами.

Обґрунтовуючи актуальність обраної теми, автор правильно зазначає, що досвід розвитку союзної соціалістичної держави, взаємовідносин між окремими радянськими республіками розкриває значення самої системи соціалізму для вирішення національного питання, являє собою практичне втілення в життя і торжество лепінських ідей пролетарського інтернаціоналізму, сприяє якнайшвидшій ліквідації економічної та культурної нерівності між націями й народностями СРСР.

Охарактеризувавши стан розробки теми й використані джерела, В. Г. Лисенко головну увагу звернув на висвітлення економічного співробітництва між Молдавською та Українською РСР у процесі створення матеріально-технічної бази комунізму, на великому фактичному матеріалі показав два основних етапи розширення економічної взаємодопомоги і торгівлі між ними. На першому етапі, як цілком правильно зазначає автор, економічні зв'язки між Україною та Молдавією виявлялися, головним чином, у формі допомоги економічно більш розвиненої Української РСР Молдавській радянській республіці. На другому етапі — в умовах будівництва комунізму, коли рівень економічного й культурного розвитку радянських народів, в основному, вирівнявся, — відносини між ними набрали форми взаємної допомоги соціалістичних націй. На підтвердження цієї тези в книзі наводяться цікаві цифри і факти, зокрема про основні галузі промисловості й сільського господарства. Це

особливо яскраво проілюстровано спорудженням Молдавської ГРЕС, ряду великих промислових підприємств за участю робітничих колективів з РРФСР, України, Молдавії та інших братніх радянських республік.

Значне місце в книзі відведене аналізу розвитку українсько-молдавських торговельних зв'язків, які не лише зміцнили, але й стали раціональнішими й дієвішими.

В книзі добре показана роль соціалістичного змагання між трудівниками колгоспних і радгоспних ланів обох республік, обмін трудовим досвідом, набутим у процесі соціалістичного й комуністичного будівництва.

Безперечний науковий інтерес становить розділ книги про зміцнення культурних зв'язків Молдавії та України — співробітництво вчених, літераторів, митців і працівників культурно-освітніх закладів Молдавії. Обмін найкращими творами літератури, театрального, кіно та образотворчого мистецтва, досягненнями художньої самодіяльності, як підкреслюється в книзі, взаємно збагачує культури двох братніх народів, сприяє розвитку та зміцненню дружби між ними.

Характерно, що зачеплені автором питання розглядаються всебічно, з урахуванням не лише позитивних факторів, але й багатьох труднощів, які доводилося вирішувати спільними зусиллями обох народів. На основі узагальнення досвіду і критичного аналізу недоліків автор робить важливі висновки, висловлює ряд рекомендацій, що становлять безперечний інтерес.

Проте книжка В. Г. Лисенка, в цілому

заслужуючи позитивної оцінки, не позбавлена й ряду хиб. Передусім, це непропорціональне висвітлення окремих питань. Так, розповідаючи про співдружність науковців Молдавії та України, автор досить ґрунтовно торкається природничих і технічних наук, але майже нічого не говорить про суспільні, хоч роль їх у будівництві комунізму, подоланні пережитків капіталізму в свідомості людей — величезна. Поза увагою автора залишилися співробітництво колективів українських і молдавських вчених у процесі створення праць з історії України та Молдавії, їх взаємодопомога в підготовці висококваліфікованих кадрів істориків. Це ж саме можна сказати і про співробітництво економістів, філософів та представників інших суспільних наук.

Часто автор лише констатує факти, згадує про явища та події, не розкриваючи причин, що їх вони викликали, а також їх суспільного значення. Цим, зокрема, хибує параграф, присвячений дальшому розгортанню соціалістичного змагання між працівниками народного господарства Молдавії та України.

Книжка В. Г. Лисенка містить і деякі інші недоліки, але вони торкаються, здебільшого, окремих, часткових питань і не впливають на загальну оцінку праці. В цілому історіографія поповнилася цікавим і змістовним дослідженням, яке стане в пригоді не лише викладачам історії, лекторам і пропагандистам, а й викличе інтерес широких кіл радянських читачів.

М. Н. Лещенко

М. М. КРАВЕЦЬ. ІВАН ФРАНКО — ІСТОРИК УКРАЇНИ.

*Видавництво Львівського університету,
1971, 202 с.*

Літературний, науковий і громадсько-політичний діяльності Івана Франка належить особливо важливе місце в історії українського народу.

У рецензованій монографії М. М. Кравця підсумовуються досягнення франкознавців у вивченні історичних поглядів революціонера-демократа, визначається його роль у висвітленні питань історії України. Характеризуючи методологію дослідження Іваном Франком історичного процесу, М. М. Кравець доходить висновку, що великий Каменярь, як історик, стояв на правильному шляху, розглядаючи розвиток суспільства як закономірний процес. Цей висновок у монографії підтверджується докладною характеристикою поглядів письменника на такі важливі питання історії, як класи і класова боротьба, роль особи і народних мас в історії тощо. Автор твердить, що історичний процес Іван Франко

пояснював з матеріалістичних позицій, вважав, що суспільство розвивається по висхідній лінії, і в зміні суспільно-економічних формацій вбачав вияв об'єктивних законів розвитку суспільства. З цього видно, що історичні та суспільно-політичні погляди Івана Франка сформувалися під впливом ідей марксизму, передової російської та української революційно-демократичної думки.

У своїх наукових працях і художніх творах письменник-демократ торкався всіх найважливіших подій в історії України періоду феодалізму та капіталізму. Історичне минуле українського народу він розглядав з позицій революційного демократизму, рішуче виступав проти дворянської та буржуазної історіографії. Так, виникнення Давньоруської держави Іван Франко вважав наслідком розвитку внутрішніх процесів і закономірним явищем у житті східнослов'янських племен. Називаючи Київську Русь феодальною державою, він досить глибоко виникнув у суть соціально-економічних відносин тодішнього суспільства, дав правильну оцінку різних соціальних категорій, зокрема бояр і смердів, а

руські князі зображені в його працях без будь-якої ідеалізації.

Важливе місце в науковій спадщині Івана Франка займають питання про становище українських земель під владою шляхетської Польщі, закріпачення селянства, селянський і національно-визвольний рух на Україні в XVI—XVIII ст., запорізьке козацтво та його роль в історії українського народу та ін. На підставі ґрунтовного аналізу праць Каменяра показано, що він цілком правильно пояснював причини виникнення козацтва, вбачаючи їх у тяжкому соціальному й національному гнобленні та в постійних спустошливих нападах татар на українські землі. Іван Франко, як свідчить дослідник, змальовував українських козаків справжніми захисниками народних інтересів, правильно визначав характер селянсько-козацьких повстань на Україні в XVI—XVIII ст., високо оцінюючи громадянську свідомість керівників народних рухів. У монографії підкреслюється, що хоч не в усіх питаннях Франко був послідовним, його трактування причин визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., її рушійних сил, характеру та історичного значення возз'єднання України з Росією стало важливим здобутком української революційно-демократичної історіографії кінця XIX — початку XX ст.

Особливо багато наукових праць Іван Франко присвятив історії України періоду капіталізму, зокрема кінцю XIX — початку XX ст. Учасником і свідком тогочасних подій він був сам. М. М. Кравець всебічно характеризує наукові дослідження письменника про революцію 1848—1849 рр. і національно-визвольний рух у Східній Галичині, про селянську реформу та її вплив на розвиток капіталістичних відносин тощо. Праці Франка вражають глибиною аналізу колоніальної політики австрійського уряду щодо західноукраїнських земель, розвитку капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві, економічного і національно-політичного ста-

новища українського трудового населення. Відзначивши вплив марксизму на розгортання робітничого руху в Східній Галичині, великий український письменник дав широку характеристику суспільно-політичного руху на Україні доби капіталізму, і особливо — на західноукраїнських землях.

Іван Франко був глибоким дослідником історії культури українського народу. Автор наводить чимало оригінальних спостережень Франка про виникнення письменності на Русі, розвиток освіти й науки на Україні, зародження українського театру тощо. В рецензованій монографії стверджується, що оцінку досягнень української культури Франко давав з врахуванням конкретних обставин та умов її розвитку.

Відомо, що Іван Франко був великим знавцем української літератури. В своїй монографії М. М. Кравець, на нашу думку, в недостатній мірі проаналізував наукову спадщину Івана Франка з української літератури XIX — початку XX ст.

Останні два розділи монографії присвячені характеристиці Франкової оцінки української історіографії та його наукової діяльності як видавця джерел з історії України. Тут на особливу увагу заслуговує критика письменником буржуазно-націоналістичних концепцій з історії України, яких дотримувалися М. Куліш, М. Грушевський та інші історики буржуазно-націоналістичного табору. Цікаві також матеріали про публікацію Іваном Франком історичних джерел. На жаль, автор монографії не проаналізував принципи видання джерел з історії України, яких дотримувався Франко. Крім того, в монографії не показано наукову діяльність Івана Франка як етнографа.

В цілому ж монографія М. М. Кравця — серйозне, глибоке наукове дослідження, що ґрунтується на великій кількості джерел. Вона є вагомим внеском у франкознавство та вивчення історичних і суспільно-політичних поглядів великого Каменяра.

Ю. Ю. Сливка

СПОМЕНИ ЗА ГЕОРГИ ДИМИТРОВ.

Том първи. 1882—1934, 520 с.

Том други. 1935—1949.

Партиздат, София, 1971, 746 с.

СПОГАДИ ПРО ГЕОРГИЯ ДИМИТРОВА

Том перший. 1882—1934, 520 с.

Том други. 1935—1949.

Партвидав, София, 1971, 746 с.

Яскравий образ Георгія Димитрова — випробуваного борця-антифашиста, видатного діяча болгарського і міжнародного робітничого руху, керівника БКП, творця болгарської народної держави — є немеркнучим прикладом самовідданої боротьби

за світле майбутнє людства, мир і соціалізм. З його ім'ям зв'язані славні сторінки героїчної історії болгарського пролетаріату, Комуністичного Інтернаціоналу, дружби радянського і болгарського народів.

До 90-річчя з дня народження Георгія Димитрова видавництва Народної Республіки Болгарії випустили в світ цикл книжок, до яких увійшли спогади ветеранів класових битв у Болгарії, його соратників по антифашистській боротьбі й соціалістичному будівництві. Особливе місце серед цих видань належить підготовленому Інститутом історії БКП при ЦК БКП двотомному збірнику «Спогади про Георгія Димитрова». Відкривається збірник статтею Першого секретаря ЦК БКП, Голови Дер-

жавної ради НРБ Тодора Живкова. Високо оцінюючи видатну роль Г. Димитрова в історичній долі болгарського народу, Т. Живков підкреслює, що Болгарська комуністична партія неухильно додержує традицій Георгія Димитрова, розвиває їх. «Вона безустанно зміцнює і поглиблює братерську дружбу з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами, бореться проти відхилень і відступів від марксизму-ленінізму, за єдність і згуртованість всіх сил антиімперіалістичного фронту» (т. 1, стор. 15—16).

Про сім'ю Георгія Димитрова та перші кроки його революційної діяльності розповідають його сестра М. Баримова, проф. І. Янулов, Герой Народної Республіки Болгарії Й. Мілев та ін. Читач знайомиться з тяжким і злидненным дитинством майбутнього борця, бачить його в колі однокласників, що мужніли в міру наростання класової боротьби. Д. Коджейков, С. Бичваров, Г. Кіров розповідають про Георгія Димитрова як талановитого керівника профспілкового руху і особливо про ту роль, яка випала на його долю під час масового революційного піднесення в Болгарії під впливом Великого Жовтня і в перші дні антифашистського повстання 1923 р. Болгарські фашисти робили все, щоб знищити кращих революціонерів, розгромити Болгарську компартію, яка перебувала в підпіллі. Проте ніщо не могло зупинити полум'яного борця: і в підпіллі, і в еміграції він — у гушніні революційної боротьби. В цей важкий період яскраво проявився його багатий досвід політичного борця, патріота й інтернаціоналіста.

З неослабною увагою читаються сторінки збірника про двобій полум'яного революціонера з німецько-фашистським судом. У спогадах Ж. Дюкло, В. Кенена, А. Абуша, Г. Брантінга Георгій Димитров — стійкий політичний борець з широким світоглядом, блискучою марксистсько-ленінською освітою і світлим розумом, — який вмів творчо застосувати ленінізм у найскладніших перипетіях класової боротьби. Ці риси особливо яскраво виявилися під час Лейпцигського процесу, зробили його ім'я символом боротьби проти фашизму на всіх континентах. Радянська кореспондентка Л. Кайт і німецький комуніст В. Керф, які були присутні на процесі, розповідають про титанічну боротьбу Георгія Димитрова, який викрив справжніх винуватців підпаду рейхстагу і розкрив антилюдську суть фашизму. Багато сторінок збірника присвячено рухові міжнародної прогресивної громадськості на захист Димитрова та його товаришів.

Другий том, що охоплює період з часу прибуття Г. Димитрова в Москву після визволення його з гітлерівської тюрми і до останніх днів його життя, складається з двох розділів. Хронологічною межею між ними є перемога Вересневого збройного повстання 1944 р. в Болгарії. Перший розділ присвячений діяльності Г. Димитрова

на посаді Генерального секретаря Комуністичного Інтернаціоналу. Видатні діячі міжнародного робітничого і комуністичного руху О. В. Куусінен, М. Торез, П. Тольятті, В. Ульбріхт, В. Кодовілья, Л. Престес, Д. Ібаррурі та інші розповідають про Димитрова як пролетарського керівника ленінського гарту. Принциповість і вимогливість — ці його риси завжди були нормою роботи в Комінтерні і у взаємовідносинах з товаришами по партії. Г. Димитров, писав П. Тольятті, — «був завжди вірний принципам, але, водночас, ніколи не вирішував питань без уважного вивчення й точної оцінки стану справ у робітничому русі...». (т. 2, стор. 123).

Кращі риси революціонера-ленінця Георгія Димитрова виховував у своїх соратників по болгарському і міжнародному робітничому руху. Співробітники апарату Комінтерну Є. Голубева, А. Разумова, В. Мануїльська, Г. Соркін зазначають, що робота під керівництвом Димитрова для кожного з них була хорошою школою. Повсякденну турботу про людину, проникливе розуміння її потреб, чуйність, скромність і високу культуру він вважав невід'ємними рисами комуніста.

Автори мемуарів високо оцінюють історичний вклад Георгія Димитрова в стратегію і тактику світового комуністичного руху. Класичне визначення соціальної суті фашизму, що став загрозою для людства, ідеї єдності широких трудящих мас і народного фронту, проголошені Г. Димитровим у доповіді VII Конгресові Комінтерну, відіграли виключно важливу роль у політичній орієнтації і далішій боротьбі комуністичних партій. В. Ульбріхт, Х. Гонсалес та ін. справедливо відзначають, що багато теоретичних положень з цієї доповіді не втратили своєї актуальності й до наших днів.

Георгій Димитров завжди виявляв велику турботу про єдність, ідейну чистоту і боекратність Комуністичного Інтернаціоналу. Початі в першому томі збірника розповіді Й. Копленіга, Ф. Фюрнберга і В. Турока про роль Димитрова в ліквідації фракційної боротьби в Австрійській компартії в 20-і роки, оцінці результатів лютневого повстання 1934 р., доповнюються в другому томі спогадами про те, як Димитров давав про надання допомоги комуністам Італії, Франції, Іспанії, Польщі, Чілі.

Ряд авторів (Ц. Драгойчева, Є. Стайков та ін.) змальовують Димитрова серед товаришів по Болгарській компартії, розкривають його роль у подоланні комуністами Болгарії лівосектанства. «У Георгія Димитрова, — згадував О. Куусінен, — вдало поєднувалися риси послідовного інтернаціоналіста і полум'яного патріота своєї батьківщини. Було завжди приємно спостерігати, як цей великий інтернаціоналіст, водночас з вирішенням складних питань міжнародного робітничого руху, уважно стежив за життям і боротьбою болгарсько-

го народу, спрямовував діяльність революційних борців рідної Болгарії по вірному шляху» (т. 2, стор. 115).

З теплотою описують автори мемуарів ставлення Георгія Димитрова до Країни Рад, громадянином якої він став у 1934 р. Послідовник Леніна, Димитров був вірним другом радянського народу. Розповіді про зустрічі з робітниками Московського електростанції ім. В. В. Куйбишева, з виборцями-костромчанами, письменниками, військовослужбовцями, залізничниками свідчать про духовну єдність Димитрова з широкими масами трудящих, про безмежне довіря і любов до нього з боку радянських людей.

Секретар ЦК КПРС Б. М. Пономарьов, маршал Радянського Союзу В. І. Чуйков, генерали І. С. Аношин, О. С. Гундоров, М. І. Бурцев високо оцінюють діяльність Георгія Димитрова, спрямовану на розгром німецького фашизму в суворі дні Великої Вітчизняної війни. 22 червня 1941 р. за його ініціативою Секретаріат ВККГ розіслав зарубіжним компартіям телеграму з визначенням нових завдань міжнародному пролетаріату в зв'язку з віроломним нападом гітлерівської Німеччини на СРСР. Ні на хвилину не сумніваючись в перемозі Радянської Армії, Димитров кваліфікував цей напад як найтяжчий злочин проти людства. Особливу увагу він приділяв антифашистській пропаганді і координації дій комуністів в умовах війни. Під його керівництвом Комінтерн став центром усього творчого і прогресивного в міжнародному визвольному русі.

Друга світова війна змінила співвідношення сил між соціалізмом і капіталізмом на користь соціалізму. Серед країн, що слідом за Радянським Союзом стали на шлях соціалістичного розвитку, була батьківщина Георгія Димитрова — Болгарія. Другий розділ другого тома присвячений роботі Димитрова на посаді керівника БКП і болгарської народно-демократичної держави. Разом з партією комуністів він шукав і знаходив своєрідні форми і методи реалізації загальних закономірностей

соціалізму в нових умовах. У його доповіді на V з'їзді БКП була проголошена програма побудови основ соціалізму в НРБ, яка стала законом для цілого покоління комуністів. «Виключно важливе значення мала та частина доповіді, — згадує секретар ЦК КПРС М. А. Суслов, — у якій він, спираючись на марксистсько-ленінську теорію, розробив ряд принципових питань перехідного періоду від капіталізму до соціалізму в країнах народної демократії, про характер, роль і перспективи народної демократії... Г. Димитров дійшов висновку, що народна демократія, як у свій час і радянський лад, служить справі ліквідації капіталістичних елементів і організації соціалістичного будівництва, тобто виконує функцію диктатури пролетаріату» (т. 2, стор. 399—400).

Великий патріот, що гаряче любив свою батьківщину, Димитров до кінця своїх днів залишався послідовним інтернаціоналістом, прапороносцем болгаро-радянської дружби. В підписаному ним у березні 1948 р. в Москві Договорі про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між НРБ і СРСР знайшли втілення братерські почуття болгарського і радянського народів.

Георгій Димитров постійно турбувався про розвиток соціалістичної науки й культури в Болгарії. Т. Павлов, Д. Казасов та інші в своїх спогадах розповідають про його величезний вклад у процес марксистсько-ленінського переозброєння болгарської науки, а Т. Чорноколев, Н. Стефанов, Р. Тодорова та інші — про велику увагу, яку він приділяв комуністичному вихованню робітничого класу, а також молоді, жіночому й піонерському рухові.

Більша частина спогадів написана спеціально для збірника, інша взята з газет і журналів. На жаль, двотомник зовсім не ілюстрований, хоч фотодокументальний матеріал міг би стати суттєвим доповненням до збірника.

В цілому двотомний збірник спогадів про Георгія Димитрова — безумовно цінне видання.

А. І. Доронченков

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В ДОНЕЦЬКУ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

11—14 квітня ц. р. в Донецьку відбулася Всесоюзна наукова конференція з проблеми «Робітничий клас та індустріальний розвиток СРСР», присвячена 50-річчю утворення Союзу РСР і організована відділенням історії АН СРСР, Інститутом історії СРСР АН СРСР, Академією суспільних наук при ЦК КПРС та Донецьким державним університетом.

У роботі конференції взяли участь більш як 400 вчених з 11 союзних і 9 автономних республік, представники Москви, Ленінграда, Києва, Новосибірська та інших наукових центрів країни. Серед делегатів і гостей конференції були також партійні працівники, працівники преси та телебачення, представники усталеного робітничого класу Донбасу — О. Г. Стаханов, І. І. Стрельченко, К. А. Северинов.

Перше пленарне засідання відкрив секретар Донецького обкому КП України П. А. Пономарьов. З доповіддю «XXIV з'їзд КПРС про провідну роль робітничого класу в побудові комунізму» виступив член Політбюро ЦК КП України, перший секретар Донецького обкому партії В. І. Дегтярьов. З великою увагою були заслухані також доповіді доктора історичних наук, професора Московського університету Ю. С. Кукушкіна «Провідна роль робітничого класу в утворенні СРСР», кандидата історичних наук, заступника головного редактора газети «Правда» І. Е. Ворожейкіна «Основні етапи розвитку робітничого класу СРСР», доктора історичних наук, завідувачого сектором Інституту історії СРСР АН СРСР професора Ю. В. Воскресенського «Актуальні проблеми історії соціалістичної індустріалізації СРСР», доктора історичних наук, завідувачого кафедрою Академії суспільних наук при ЦК КПРС, професора Л. С. Гапоненка «Проблеми вивчення провідної ролі робітничого класу в розвинутому соціалістичному суспільстві» та спільна доповідь докторів історичних наук, професорів В. Е. Полетаєва та В. А. Устинова «Проблеми методології та методики дослідження соціальної структури радянського робітничого класу», яка була зачитана Полетаєвим.

Потім робота конференції проходила у двох секціях: 1) Соціалістична індустріалізація та розвиток робітничого класу; 2) Робітничий клас та індустріальний розвиток СРСР в ході завершення побудови соціалізму та в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

В першій секції були розглянуті актуальні питання історії індустріалізації та формування робітничого класу СРСР у період побудови соціалізму.

Професор Московського університету П. Б. Жибарьов свою доповідь присвятив проблемі підвищення керівної ролі партії у створенні та розвитку важкої промисловості, в удосконаленні форм і методів партійної роботи на підприємствах і новобудовах 1926—1932 рр.

З великим інтересом присутні вислухали доповідь професора В. З. Дробижева, в якій було висвітлено структурний аналіз робітничого класу в роки соціалістичної реконструкції народного господарства.

Про соціально-економічні наслідки соціалістичної індустріалізації говорили в своїх виступах доктор історичних наук Л. С. Рогачевська, старший викладач Харківського університету Е. В. Федоров, аспірант Московського університету О. І. Вдовін.

Особливостям індустріалізації та формування робітничого класу окремих республік були присвячені повідомлення С. М. Сирцової (Українська РСР), М. В. Натмеладзе (Грузинська РСР), Т. Л. Лугманова (Таджицька РСР), С. Б. Нурмухамедова (Казахська РСР), Ф. Л. Саяхова (Башкирська АРСР) та ін.

Значне місце в роботі секції було відведено обговоренню питань історіографії та джерелознавства. На цю тему представили доповіді та повідомлення 15 вчених різних наукових центрів країни. Серед них — доктори історичних наук В. С. Лельчук і Ю. В. Бабко, кандидати історичних наук В. М. Іскра, Н. М. Щербакова, Г. Я. Пономаренко та ін.

З критикою фальсифікаторських буржуазних теорій індустріалізації СРСР на засіданнях секції виступили кандидати

історичних наук І. Н. Олегіна, Н. В. Щербань, Я. Л. Гельберг. Значний інтерес викликала у присутніх доповідь Олегіної «Деякі питання економічного розвитку СРСР в сучасній англійській історіографії», в якій було доведено необґрунтованість і безпідставність спроб англійських істориків Г. Шрейдер, М. Кейзера, А. Цаубермана та інших виявити розходження між теорією і практикою соціалізму.

В роботі секції брало участь близько 100 чол., з повідомленнями та в обговоренні виступили близько 50.

У другій секції були всебічно проаналізовані основні закономірності та тенденції індустріального прогресу СРСР, розглянута науково-технічна політика партії та Радянської держави на сучасному етапі, висвітлені питання підвищення ролі робітничого класу в період комуністичного будівництва. Велику увагу було приділено проблемі структури робітничого класу, його чисельності, основних його соціальних рис.

Доктор історичних наук С. Л. Синявський в своїй доповіді зупинився на місці та ролі робітничого класу СРСР у соціальному прогресі радянського суспільства.

Питання про підвищення рівня партійного керівництва промисловістю в умовах розвинутого соціалістичного суспільства було розглянуто в повідомленні кандидата історичних наук Р. Я. Хабібুলіної, яка на конкретних прикладах показала удосконалення стилю партійної роботи на сучасному етапі, зупинилася на нових формах партійного керівництва промисловістю.

На секції піднімалися також питання трудової та політичної активності робітничого класу в різні періоди його розвитку. Про це йшлося в повідомленнях професорів Г. В. Шарпова, І. П. Остапенка, В. О. Єжова, М. Ф. Хорошайлова та ін.

Бурхливий розвиток індустрії в національних республіках і в окремих областях СРСР було висвітлено в виступах І. І. Комогорцева, З. Г. Карпенко, Е. Е. Тармахинова, А. М. Янгаліна та ін.

На секції широко і докладно було ви-

світлено проблему історіографії радянського робітничого класу, який було присвячено доповіді професора В. П. Дрозжина, Г. А. Мадатова, Н. Г. Кадірова та ін.

В цілому учасники секції заслухали понад 50 виступів та повідомлень.

На заключному пленарному засіданні наукової конференції були заслухані повідомлення керівників секцій про проведену роботу, яка є плідотворною формою всебічного вивчення і дослідження історії робітничого класу та індустріального розвитку СРСР. Велике значення в роботі конференції мало визначення основних проблем і напрямків в історії робітничого класу, на які слід науковцям звернути свою увагу в найближчий час.

Учасники конференції прийняли резолюцію, в якій було підкреслено, що перед радянськими істориками робітничого класу, як і раніше, стоять завдання більш всебічного наукового висвітлення цілого ряду важливих питань. У першу чергу важливо продовжити дослідження ленінської спадщини з питань соціалістичної індустріалізації. Винятково важливим є аналіз загальних закономірностей процесу індустріалізації, її особливостей в цілому та в окремих республіках. У центрі роботи науковців повинна бути багатогранна діяльність Комуністичної партії — натхненника і організатора боротьби радянського народу за соціалістичну індустріалізацію країни. На докладнішу розробку чекають проблеми соціально-економічних і політичних наслідків індустріалізації, трудової та політичної активності робітничого класу в різні періоди його розвитку, історіографія індустріалізації та робітничого класу. На черзі дня — видання багатотомних праць з названих вище проблем.

З метою координації досліджень і організації кваліфікованої допомоги науковцям в їх роботі внесено пропозицію організувати в Інституті історії СРСР АН СРСР Раду з проблеми «Робітничий клас та індустріальний розвиток СРСР».

Прийняті рішення через два роки провести подібну конференцію в Свердловську.

Н. М. Казанович

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ СРСР

Дніпропетровський обком КП України разом з науковцями Інституту історії АН УРСР та правління обласної організації Товариства «Знання» 22—23 березня ц. р. провели в м. Дніпропетровську науково-теоретичну конференцію на тему «Створення і розвиток СРСР — торжество ленінської національної політики».

В роботі конференції взяли участь секретарі міськкомів і райкомів партії, завідувачі відділами пропаганди і агітації, завідувачі кабінетами політосвіти, лектори міськкомів та райкомів партії, викладачі суспільних наук, керівники пропагандистських семінарів і груп політінформаторів, редактори обласних, міських і районних

газет, лектори Товариства «Знання», комсомольські працівники — всього 650 чол.

Конференцію, яка проходила в Палаці студентів ім. Ю. О. Гагаріна, відкрив член Політбюро ЦК КП України, перший секретар Дніпропетровського обкому КП України О. Ф. Ватченко. У своїй доповіді на тему «Дніпропетровська обласна партійна організація в авангарді боротьби трудящих області за успішне виконання рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України» він глибоко проаналізував здобутки трудівників Дніпропетровщини в першому році дев'ятої п'ятирічки, розповів про конкретні завдання партійних організацій області на найближчий час.

З доповіддю «XXIV з'їзд КПРС і історична наука» виступив директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба. Він говорив про вклад науковців України в розробку найважливіших соціально-економічних проблем, висунутих історичним XXIV з'їздом партії, переконливо, на основі конкретних фактів викрив писанину буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії.

«Утворення СРСР — торжество ленінської національної політики», «Розквіт Української РСР в братній сім'ї народів Радянського Союзу» — цим темам були присвячені доповіді доктора історичних наук, професора П. К. Стояна та завідуючого відділом комуністичного будівництва Інституту, кандидата історичних наук Б. П. Ковалевського.

Наступного дня доктор історичних наук А. В. Лихолат прочитав доповідь «Ленінська національна політика і критика її буржуазних фальсифікаторів»; заступник директора Інституту, член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков розповів про внесок Української РСР у боротьбу за реалізацію зовнішньополітичної лінії Радянського Союзу; кандидат історичних наук Ю. О. Курносів прочитав лекцію «Міжнародне становище СРСР». Підсумовуючи роботу конференції, секретар обкому КП України А. Я. Пашченко відзначив, що її матеріали допоможуть всім ідеологічним працівникам Дніпропетровщини глибше і яскравіше пропагувати ленінську національну політику, виховувати

трудящих у дусі інтернаціоналізму й дружби народів, гідно відзначити славу дату — 50-річчя утворення СРСР.

Науковці Інституту зустрічалися з робітниками та колгоспниками області, викладачами вузів і технікумів Дніпропетровська та Ніксоля. А. Д. Скаба розповів робітникам заводу ім. К. Лібкнехта про міжнародне значення створення і розвитку СРСР, А. В. Лихолат на заводі ім. Петровського прочитав лекцію на тему «Створення СРСР — торжество ленінської національної політики». Перед трудівниками шинного заводу виступив П. К. Стоян, заводу ім. Ломоносова — Б. П. Ковалевський, Південно-трубного — Ю. О. Курносів.

Цікавою була зустріч з членами колгоспу «Україна» Павлоградського району. Голова колгоспу В. І. Іваненко, який працює на цій посаді вже 19 років, розповів про здобутки господарства, зростання добробуту людей, реконструкцію села Булахівка тощо. Гостям було показано короткометражний фільм про життя і працю колгоспників. А. Д. Скаба від імені всіх працівників Інституту висловив загальне захоплення успіхами господарства і розповів про роботу Інституту історії АН УРСР. На закінчення зустрічі Ю. О. Курносів прокоментував найважливіші події міжнародного життя.

На зустрічі з професорсько-викладацьким складом історичного факультету Дніпропетровського державного університету А. Д. Скаба розповів про основні напрямки досліджень, здійснюваних науковцями Інституту, А. М. Шлепаков ознайомив присутніх з науковими розробками в галузі загальної історії, Б. П. Ковалевський — у галузі вивчення історії радянського суспільства, А. В. Лихолат провів консультацію з ряду проблем історії соціалістичного будівництва. Перед студентами й викладачами університету та інших вузів і технікумів виступали з лекціями А. М. Шлепаков, А. В. Лихолат, Ю. О. Курносів.

Робота, здійснена групою працівників Інституту під час їх перебування на Дніпропетровщині, була високо оцінена широкою громадськістю області.

Ю. О. Курносів

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА-СЕМІНАР ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ

21 березня 1972 р. у м. Києві відбулася нарада-семинар істориків-архівістів Української РСР, присвячена обговоренню завдань підвищення ідейно-політичного та наукового рівня документальних публікацій і праць науково-довідкового характеру. На нараду були запрошені відповідальні працівники відділу науки і учбових закла-

дів ЦК КП України, Управління справами Ради Міністрів УРСР, Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР, Архівного управління при Раді Міністрів РРФСР, а також представники Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, Комі-

тету по пресі при Раді Міністрів УРСР, історичних кафедр вузів м. Києва та видавництва «Наукова думка».

Начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюков у своїй доповіді проаналізував науково-видавничу діяльність державних архівів за 15 років, розкрив добробок і досвід архівних установ республіки у підготовці й виданні збірників документів з часу прийняття постанови Ради Міністрів СРСР від 7 лютого 1956 р. «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання та кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств» та відповідної постанови Ради Міністрів Української РСР, які відкрили велику перспективу для публікації і ширшого використання архівних джерел. За цей час видано 118 збірників (у 143 томах) загальним обсягом понад 4 тис. друкованих аркушів.

Провідне місце серед документальних публікацій (76% загальної кількості) займають збірники з історії радянського суспільства — Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні, здійснення ленінського плану соціалістичного й комуністичного будівництва в республіці та її окремих областях, Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., ленінської дружби і братерства народів, революційної боротьби західноукраїнських трудящих їх возз'єднання з Радянською Україною та соціалістичного будівництва в західних областях республіки, історії міст і сіл, фабрик, заводів і колгоспів. Чимало зроблено й для розширення джерелознавчої бази з історії України дожовтневого періоду, зокрема з питань боротьби трудящих за своє соціальне й національне визволення, революційних подій 1905—1907 рр. на Україні.

Особливо плідними в науково-видавничій діяльності державних архівів республіки були роки минулої восьмої п'ятирічки. Всенародна підготовка до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна стимулювали виявлення і видання документів про діяльність В. І. Леніна, втілення його ідей і заповітів у життя, поширення творів та вшанування його пам'яті в республіці. Протягом п'ятирічки видано 33 збірники документів обсягом 925 друкованих аркушів. Всі державні архіви республіки взяли участь у підготовці збірника документів «В. І. Ленін і український народ». В ньому вміщено 1600 документів, які охоплюють період з квітня 1917 р. по січень 1925 р. Це найбільша публікація документів, у яких втілена народна любов до В. І. Леніна, заснованої ним партії, завойованої під їх керівництвом Радянської влади.

Доповідач відзначив, що найбільш результативно підготовка публікацій документів проводиться там, де архівні відділи облвиконкомів і державні архіви зумили налагодити дійові взаємини з партійними

архівами, кафедрами суспільних наук вузів і науково-дослідними закладами, встановити тісний зв'язок із партійними та радянськими органами.

Згідно з постановою Ради Міністрів Української РСР від 9 червня 1970 р. № 301 Архівне управління в п'ятирічному плані розвитку архівної справи в республіці на 1971—1975 рр. намітило велику програму підготовки і видання збірників документів. Головна увага приділяється розробці документальних фондів радянського періоду.

В поточній п'ятирічці буде завершено роботу над серійним виданням документів «Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр.», продовжується підготовка томів із серії «Промисловість і робітничий клас Української РСР».

Архівне управління склало проект перспективного плану підготовки серійних видань документальних збірників на наступні 15 років, який було внесено на обговорення учасників наради.

В обговоренні доповіді взяли участь директор Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР В. В. Кузьменко, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбей, директор Миколаївського облдержархіву С. С. Людковський, директор Інституту археології АН УРСР член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко, директор ЦДІА у Львові Н. Ф. Вradий, завідувач архівним відділом Херсонського облвиконкому О. Н. Корольова, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Ю. М. Гамрецький, директор Закарпатського облдержархіву А. І. Гайдош, голова Археологічної комісії АН СРСР професор С. О. Шмідт, директор ЦДІА у Києві М. І. Крячок, заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС П. І. Павлюк, начальник відділу наукової інформації та публікації документів Головного архівного управління при Раді Міністрів РРФСР В. Г. Комлев, начальник відділу публікації та використання документів Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР Є. П. Шаталіна, заступник начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР Л. І. Яковлев.

На нараді виступив завідуючий сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК КП України С. І. Дорогунцов, який відзначив важливість розв'язання проблем, що поставлені в доповіді, для розвитку всіх суспільних наук в республіці, доцільність розробки перспективного плану підготовки серійних публікацій. Одночасно було вказано на ряд істотних недоліків у виборі тематики документальних публікацій, їх

якості і науковому кооперуванні істориків та архівістів.

На нараді-семінарі було заслухано лекції працівників Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР Л. С. Беляєвої «Розвиток теорії і методики ар-

хеографії в нових «Правилах видання історичних документів в СРСР» та К. В. Крестовської «Організаційно-методичні питання підготовки і видання науково-довідкової літератури».

П. Д.

НА РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ «ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИТАННЯХ»

28—29 березня 1972 р. у Києві відбулися республіканські «Педагогічні читання», присвячені 50-річчю утворення СРСР. У них взяло участь більш як 1000 працівників народної освіти, науковців, представників громадськості. На пленарних засіданнях виступили: директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба, який зробив доповідь «Всесвітньо-історичне значення 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», міністр освіти УРСР, член-кореспондент АН УРСР О. М. Маринич («Розвиток загальноосвітньої школи в Українській РСР у дев'ятій п'ятирічці») та головний вчений секретар Президії Академії педагогічних наук СРСР, дійсний член цієї Академії М. П. Кузін.

У своїй доповіді А. Д. Скаба розкрив всесвітньо-історичне значення утворення СРСР, роль України в створенні й зміцненні братерського союзу народів, які на добровільних і рівноправних засадах увійшли до складу СРСР.

М. П. Кузін підкреслив велике значення педагогічних читань у житті педагогів України, адже це — новий етап у підготовці до III Всесоюзних педагогічних читань, присвячених 50-річчю утворення СРСР і 50-річчю Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна. Він зазначив, що Президія АПН СРСР й надалі зміцнюватиме контакти з вченими і вчителями Української РСР, як і з усією багатонаціональною армією працівників освіти і педагогічної науки Радянського Союзу. Вказавши на завдання, які поставив перед радянською школою XXIV з'їзд КПРС, він наголосив на необхідності творчого використання і критичного осмислювання передового досвіду педагогів, а також зупинився на проблемі міжпредметних зв'язків і дальшого вдосконалення навчальних програм і підручників з історії та суспільствознавства.

28—29 березня працювало 15 секцій, на яких було заслухано понад 160 доповідей. У роботі секції методики історії та суспільствознавства взяло участь 112 чол., зокрема заступник директора Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков і М. П. Кузін. Заслухано 14 доповідей, в обговоренні виступило 7 чол. На засіданнях цієї секції в основному обговорювалися такі питання, як: викладання історії та суспільствознавства в школах УРСР у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України;

використання матеріалів з'їздів, розкриття ідеї дружби народів нашої країни, історичного значення утворення СРСР на уроках історії та суспільствознавства. В центрі уваги присутніх були також вивчення ленінської теоретичної спадщини, формування в учнів глибоких ідейних переконань на прикладах життя й діяльності К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, найактуальніші питання методики викладання історії та суспільствознавства.

В доповіді «Українська РСР у боротьбі за здійснення зовнішньо-політичної лінії СРСР» член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков глибоко й всебічно характеризував участь Української РСР у проведенні ленінської політики мирного співіснування держав з різними соціальним ладом, зміцнення позицій першої в світі соціалістичної держави на міжнародній арені.

Завідуючий відділом методики історії та суспільствознавства, кандидат історичних наук М. М. Лисенко розкрив значення рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України для підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання курсів історії та суспільствознавства і шляхи втілення цих історичних рішень у життя.

Про використання матеріалів з'їздів партії на уроках розповіли вчитель середньої школи № 167 м. Києва Я. В. Гирченко та вчителька Купичівської середньої школи Турійського району Волинської області Г. Г. Олійникова. Вони показали, що вивчення партійних документів сприяє формуванню комуністичного світогляду учнів, кращому засвоєнню ними навчального матеріалу. Педагоги Долинської середньої школи № 5 Івано-Франківської області Т. А. Канишина та середньої школи № 13 м. Суми З. І. Підлущка поділилися досвідом використання технічних засобів і краєзнавчого матеріалу при вивченні документів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України.

Висвітленню історичного значення утворення СРСР, ідеї дружби і братерства народів нашої країни в курсі вітчизняної історії було присвячено виступи старшого наукового співробітника НДІП УРСР І. М. Скрипкіна, доцента Київського державного педінституту ім. О. М. Горького В. І. Самойленка і вчителя Броварської середньої школи № 5 Київської області В. П. Мишка.

Про вивчення ленінської теоретичної спадщини, формування в учнів глибоких пе-

реконань у процесі викладання історії та суспільствознавства розповіли старший науковий співробітник НДІП УРСР, кандидат історичних наук Г. І. Підлущкий і вчителька середньої школи № 1 м. Ворошиловграда А. П. Артюшенко. Зокрема, Г. І. Підлущкий зупинився на методиці формування світогляду підростаючого покоління на уроках історії. Він підкреслив, що при викладанні матеріалу вчитель повинен використовувати праці основоположників марксизму-ленінізму, мемуарну літературу тощо. В доповіді А. П. Артюшенко була розкрита система вивчення на уроках ленінської теоретичної спадщини. На прикладах деяких уроків у IX—X класах вона показала, як аналіз змісту ленінських творів допомагає учням краще розі-

братись у тих соціальних процесах, які відбувалися в нашій країні в різні історичні періоди.

В обговоренні доповідей взяли участь проректор Миколаївського педінституту, кандидат педагогічних наук В. К. Майборода, вчителі середньої школи № 4 м. Мажівки Л. С. Трубнікова, Глеваської середньої школи Васильківського району Київської області В. В. Чермер, Старосамбірської середньої школи Львівської області М. В. Рашкевич. Вони зупинилися на дальшому творчому розвитку нових методів і прийомів організації навчально-виховного процесу, вихованні майбутніх будівників комуністичного суспільства.

Д. І. Румянцева

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. Г. САРБЕЕМ

31 березня 1972 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбеем на тему «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України».

Відзив офіційного опонента академіка доктора історичних наук, професора М. В. Нечкіної, яка з поважних причин не змогла прийти на захист, зачитав завідувач Відділом історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук П. М. Калениченко.

Академік М. В. Нечкіна (у відзиви), офіційні опоненти член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук, професор Ф. П. Шевченко, доктор історичних наук, професор М. А. Мохов (Кишинів), доктор історичних наук, професор П. М. Шморгун та неофіційний опонент доктор історичних наук, професор М. А. Рубач у виступах відзначили серйозну аргументацію положень по утвердженню марксистсько-ленінських ідей в українській дожовтневій історіографії, глибокі наукові висновки дисертації.

На основі аналізу величезної кількості першоджерел (в тому числі й архівних),

мемуарів, епістолярії, історичної та історико-публіцистичної літератури, періодичної преси і монографій радянських та зарубіжних вчених автор вперше у радянській історіографії висвітлив у єдиній цілісній праці ту частину теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, що стосується історії українського народу. Дисертація характеризує ставлення основоположників марксизму-ленінізму до прогресивної спадщини дожовтневої української, російської, польської історіографії України, показує методику і методологію вивчення К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним відповідних праць, з яких вони черпали відомості про події минулого та сучасного їм життя, соціальної і національно-визвольної боротьби українського народу. Автор піддав аргументованій критиці фальсифікаторські положення сучасних зарубіжних буржуазних і буржуазно-націоналістичних історіографічних праць. З даної теми дисертант опублікував близько 200 наукових праць.

Схвальні відзиви на автореферат дисертації надіслали науковці Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси, Львова.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР ухвалила присудити В. Г. Сарбею вчений ступінь доктора історичних наук.

О. М. Погорельцева

75-РІЧЧЯ С. М. БЕЛОУСОВА

6 березня 1972 р. Інститут історії АН УРСР та історична громадськість відзначили 75-річчя з дня народження колишнього директора Інституту історії, потім старшого наукового співробітника цього інституту, старого комуніста Сергія Миколайовича Белоусова.

Засідання Вченої ради відкрив директор Інституту академік АН УРСР А. Д. Скаба, який у своєму вступному слові сердечно привітав ювіляра. Про життєвий і творчий шлях Сергія Миколайовича докладно розповів старший науковий співробітник інституту доктор історичних наук, професор П. К. Стоян.

С. М. Белоусов народився 6 березня 1897 р. в м. Тула. Все своє свідоме життя він йшов шляхом боротьби за утвердження соціалістичного й комуністичного ладу в нашій країні, за розвиток історичної науки.

В буремні дні Великого Жовтня і громадянської війни С. М. Белоусов брав активну участь у створенні комсомольської організації на Тульському зброєвому заводі, пізніше очолив її. З 1919 по 1921 рр. працював секретарем міському і губкому комсомолу. В 1920 р. вступив до лав Комуністичної партії. В березні 1921 р. з групою комсомольців Тули, що влилася в комуністичний полк, брав участь у придушенні Кронштадтського заколоту, де був контужений.

IV Всесоюзний з'їзд комсомолу, делегатом якого він був, обрав С. М. Белоусова членом ЦК РКСМ і членом бюро ЦК РКСМ, де він завідував військово-спортивним віділом і працював помічником начальника Головного Політичного управління Збройних Сил республіки (1923—1924 рр.). В наступні роки С. М. Белоусов

працював у Сорновському райкомі партії, Нижньогородському губкомі партії.

В 1930 р. С. М. Белоусов навчався в Інституті червоної професури, по захінченні якого в 1933 р. партія направила його начальником політвідділу МТС Грушківського району на Одещині. За плідну роботу й великі досягнення, яких домогся район, Радянський уряд нагородив С. М. Белоусова найвищою нагородою — орденом Леніна.

В 1936 р. С. М. Белоусова призначено директором Інституту історії АН УРСР, який він очолював до початку Великої Вітчизняної війни.

В роки війни С. М. Белоусов — у лавах Радянської Армії. Після демобілізації з армії він працював старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР, написав понад 100 наукових праць з історії України, підготував 40 кандидатів наук. За плідну наукову діяльність його було нагороджено орденом «Знак пошани».

С. М. Белоусов був делегатом XII, XIII й XIV з'їздів партії, IX і X Всеросійських та I і II Всесоюзних з'їздів Рад, а також ряду Всеросійських з'їздів комсомолу.

Зараз персональний пенсіонер С. М. Белоусов веде велику пропагандистську роботу, виступає з лекціями і доповідями перед трудящими і особливо перед молоддю, передає їй свій великий досвід, ділиться спогадами про роботу з'їздів, на яких йому пощастило зустрічатися з В. І. Леніним.

Співробітники Інституту історії АН УРСР, представники інших науково-дослідних закладів та вузів м. Києва побажали ювіляру міцного здоров'я, довгих років життя, активної участі у будівництві комунізму.

П. С.

ЛИСТИ до РЕДАКЦІЇ

ДО ІСТОРІЇ ВІДКРИТТЯ Г. КАПУСТІНИМ ПОКЛАДІВ КАМ'ЯНОГО ВУГІЛЛЯ В ДОНБАСІ

У 1971 р. виповнилося 250 років з часу відкриття відомим російським рудознавцем Г. Капустіним покладів кам'яного вугілля в Донбасі. Цій даті було присвячено багато статей, розміщених на сторінках газет, зокрема тих, що виходять у шахтарському краї. Однак у деяких матеріалах зустрічалися неточні відомості про район, у якому Г. Капустін вперше виявив вугілля. Так, посилаючись на історичні дослідження та свідчення краєзнавців, автори ряду статей помилково твердять, нібито в 1721 р. Капустін знайшов кам'яне вугілля в районі сучасного Лисичанська. Тому, на нашу думку, виникла потреба внести ясність у це питання.

Як відомо, процес відкриття і початок видобутку вугілля в Донбасі вже висвітлювалися в працях дореволюційних і радянських вчених. Одним з перших дослідників, який прагнув визначити місце відкриття Капустіним вугілля, був А. О. Скальковський. У розвідках «Каменноугольная промышленность в Новороссийском крае» (опублікованій 1847 р. в «Журнале Министерства внутренних дел») та «Опыт статистического описания Новороссийского края» він писав: «У нещодавно відшуканому указі... від 21 вересня 1724 р. згадується вже (за вказівкою якогось под'ячого Капустіна) про находиття кам'яного вугілля в урочищі Білогірка на Дону і Верхній Кундрючий. Прикинувши ці два урочища до теперішньої місцевості кам'яновугільної області південної Росії, знаходимо, що перше має бути на Сіверському Дінці або поблизу сучасного поселення Привольного (колишня п'ята рота Луганського пікінерного полку), де й нині є сільце Білогірське, або трохи нижче, поблизу поселення Верхнього, де й тепер з великим успіхом видобувають кам'яне вугілля робітники гірничого відомства. Інше урочище, річка і поселення Кундрюча (верхня, тобто у верхів'ях річки) розташовані за 20 верст, тільки вище Грушевських, таких знаменитих тепер антрацитових розробок, і не більш як за 25 верст нижче Катеринівського антрацитового рудника на землі донських козаків»¹.

Для визначення місця відкриття Капустіним кам'яного вугілля Скальковський використав метод простого зіставлення. В документах було правильно названо район Кундрючих містечок. Але зовсім протилежного висновку дійшов дослідник при визначенні місцезнаходження колишнього с. Білогір'я. Він шукав це село там, де видобувалося вугілля, тобто на Сіверському Дінці, і не врахував вказівки на те, що воно знаходиться на Дону. Це привело його в район сучасного Лисичанська, де в середині ХІХ ст. вже існував населений пункт з трохи схожою назвою — Білогорівка.

Безперечно, відносно цього місця розвідок вугілля Скальковський висловив лише припущення, яке нічим не підтверджене, помилкове. Однак деякі вчені, зокрема П. І. Фомін у книзі «Горная и горнозаводская промышленность юга России», виданій у Харкові в 1915 р., вважали це припущення правильним. Їх помилку прагнули виправити автори монографії «Открытие и начало разработки угольных месторождений в России», випущеної в 1949 р. за редакцією А. О. Зворикіна. Так, вони цілком слушно зауважували, що Скальковський і Фомін «допускають неправильные толмачения географического положения кам'яновугільного родовища, знайденного Капустіним у районі м. Осеред (Павлівськ) поблизу с. Білогір'я, сплутавши останнє з с. Білогір'я, що знаходилося в районі Бахмута»².

Проте А. О. Зворикін і його співавтори не були послідовними при вирішенні цього питання. В словнику найважливіших імен і термінів, складеному І. І. Каплан, після вказівки, що «с. Білогір'я розташоване поблизу Середи (нині — Павлівськ)» читаємо: «Російські рудознавці в своїх донесеннях у Берг-колегію посилалися й на інше с. Білогір'я, яке знаходилося поряд з с. Привілья на р. Беліній за 60 верст від Бахмута»³. Безумовно, це твердження суперечить думці, висловленій раніше. Що-

¹ А. А. Скальковський. Опыт статистического описания Новороссийского края. ч. II, Одесса, 1853, стор. 508—509.

² Открытие и начало разработки угольных месторождений в России, т. I, М., 1949, стор. 13—14.

³ Там же, стор. 430.

правда, в наступному виданні книги це протиріччя було усунуте, залишилися тільки справедливі критичні зауваження на адресу Скальковського й Фоміна⁴.

Однак неправильні свідчення зустрічалися й в інших книгах. Наприклад, Г. Д. Бакулев, говорячи про відкриття багатих покладів кам'яного вугілля в різних місцях Донбасу, зокрема «поблизу поселення Привільне, в Лисичому байраці», зауважував: «Очевидно, в тому числі й на місці, де в 1721 р. відкрив кам'яне вугілля Григорій Капустін»⁵. А на карті маршрутів (стор. 55) район виявлення вугілля позначено правильно.

В той же час автори деяких праць намагалися «перекинути місток» від Оленячих гір до Лисичанська. Так, Г. О. Марягін писав: «Указом Петра Капустіна послано на Дон, у козацькі містечка, тобто в район сучасного міста Шахти, а також в Оленячі гори — туди, де зараз розміщено місто Лисичанськ»⁶. Отже, Г. Марягін намагався ототожнити Оленячі гори з місцевістю в районі Лисичанська. Його підтримали автори «Історії технічного розвитку угольної промисловості Донбасу»⁷, а також Н. В. Лопатін в книзі «У колыбели Донбасса». До того ж, останній силкувався довести, нібито Лисичанськ раніше називався Оленячі гори⁸. Якщо повірити цьому твердженню, то, безперечно, в 1721 р. Капустін знайшов вугілля в районі сучасного Лисичанська.

Таким чином, на основі часткового збігу назв с. Білогір'я, розташованого в районі м. Павловська на Дону, з трохи схожим на нього за назвою населеним пунктом у сучасному Лисичанському районі деякі вчені прагнуть довести, що в 1721 р. експедиція Капустіна виявила вугілля на території сучасного Лисичанська. Інші ж ототожнюють Оленячі гори з місцевістю в районі Лисичанська або самим Лисичанськом.

Збіг назв цих населених пунктів лише частковий, адже в Лисичанському районі є с. Білогорівка, а не Білогір'я, якого, крім того, в першій чверті XVIII ст. взагалі не існувало. Це село засновано поміщицею У. Івановою «на земле, состоящей под деревней ее ж Шипиловкой в 1785 г.»⁹ Тому ні Г. Капустін, ні інші діячі першої половини XVIII ст. не могли згадувати цього села.

Немає підстав і для ототожнювання географічної назви Оленячі гори з місцевістю поблизу Лисичанська. Оленячі гори неодноразово зустрічалися в документах, в яких висвітлено відкриття кам'яного вугілля на півдні нашої країни в першій чверті XVIII ст. Їх місцезнаходження вказано точно і не викликає ніяких сумнівів.

Отже, Оленячі гори — місцевість, де знаходилося Кундрюче містечко. Вони розташовані в районі р. Кундрюча — правої притоки Сіверського Дінця, на території сучасної Ростовської області. Про це ж свідчить і документ Берг-колегії, в якому уточнюються виявлені Капустіним рудні місця: «Одно в Воронежской губернии, в Острогском уезде, близ городка Середы, за черкасским городком Белогорье по реке Дону, другое — в Оленьих горах от Верхней Кундрючи в 10 верстах»¹⁰⁻¹¹. Таким чином, ототожнювати Оленячі гори з місцевістю в районі сучасного Лисичанська, як і вважати, що Лисичанськ раніше називався Оленячі гори, — неправомірно. До того ж, Лисичанськ засновано лише 1795 р. в зв'язку із закладкою першої шахти в Донбасі¹².

Експедиція Г. Капустіна побувала в районі сучасного м. Лисичанська лише наприкінці 1724 р. У зв'язку з донесенням Бахмутського соляного управління від 23 січня 1724 р. на ім'я Петра I, в якому Микита Вепрейський і Семен Чирков повідомляли про видобуток і використання в Бахмутській провінції «земляного угля» в казенних кузнях, маршрут експедиції Капустіна було змінено. Вона мала побувати в Переяславській провінції на Рязанщині, а згодом — у Воронежській губернії, на Оленячих горах. Далі в розпорядженні говорилося: «И как оные места осмотрены будут, ехать в Бахмутскую провинцию». Перші розвідки в Бахмутській провінції експедиція Капустіна провела наприкінці 1724 р. за 60 верст на північний схід від Бахмута поблизу р. Беліжки¹³. Тут було виявлено пласт товщиною 45 дюймів (1,14 м). В іншому місці вугілля знайдено після буріння свердловини. Отже, в 1721 р. поклади кам'яного вугілля в Донецькому басейні були відкриті російським рудознавцем Г. Капустіним у районі р. Кундрюча на території сучасної Ростовської області.

В. І. ПОДОВ.

⁴ Открытие и начало разработки угольных месторождений в России, М.-Л., 1952, стор. 23.

⁵ Г. Д. Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 77.

⁶ Г. А. Марягин. Исследователи недр Донбасса, М., 1951, стор. 35.

⁷ История технического развития угольной промышленности Донбасса, т. 1, К., 1969, стор. 24.

⁸ Н. В. Лопатин. У колыбели Донбасса, Луганск, 1960, стор. 21—26.

⁹ Філіал ЦДІА УРСР в Харкові, ф. 411, оп. 1, од. зб. 39, арк. 703.

¹⁰⁻¹¹ ЦДАДА СРСР, ф. Берг-колегії, од. зб. 91, арк. 346—347; од. зб. 629, арк. 7—10.

¹² Докладніше про це див.: В. І. Подов. Коли ж був заснований Лисичанськ? — «УІЖ», 1971, № 3, стор. 151—153.

¹³ ЦДАДА СРСР, ф. Берг-колегії, од. зб. 629, арк. 194, 445—446.

А. А. Макаренко. — XXIV съезд КПСС о боевом союзе основных революционных сил современности. В статье говорится о настоятельной необходимости укрепления боевого союза трех основных сил современного революционного движения — мировой системы социализма, международного рабочего движения и национально-освободительной борьбы народов как важнейшего фактора дальнейшего наступления на капитализм.

Г. Б. Гарибджанян. — Историческая судьба возрожденного армянского народа. — В течение многих веков армянский народ — один из древнейших народов мира, еще за 200 лет до н. э. основавший свою государственность и создавший высокоразвитую культуру, вел героическую борьбу против многочисленных завоевателей и эксплуататоров. Новую эру в его истории открыла победа Великого Октября. Посвятив свою статью бурному расцвету республики в советские годы, автор особое внимание уделяет анализу революционных событий в Армении, рождению ее Коммунистической партии, провозглашению ЗСФСР, нерушиму братству народов многонациональной Советской Родины.

Н. М. Лемешук. — Дружба народов СССР — один из решающих факторов побед на фронтах Великой Отечественной войны. — Историческая победа в Великой Отечественной войне ярко продемонстрировала преимущества социалистического общественного и государственного строя, великую жизненную силу и нерушимость Союза Советских Социалистических Республик. Используя многочисленные факты, автор рассказывает о великом подвиге, о героизме и мужестве советских воинов — представителей многонациональной семьи советских народов.

SUMMARIES

A. A. Makarenko. — The 24th Congress of the CPSU on a Fighting Unity of Main Revolutionary Forces of the Present. — The article deals with the imperative necessity of consolidating fighting unity of three main forces of the present day revolutionary movement — world system of socialism, international working-class movement, and national-liberation struggle of the peoples as the most important factor of the further offensive upon capitalism.

G. B. Garibdzhanian. — Historical Fortune of the Revived Armenian Nation. — The Armenian people, one of the most ancient peoples of the world, which founded its state system as long ago as 200 B. C. and created highly developed culture, for many ages carried on a struggle against numerous conquerors and exploiters. The victory of the Great October opened a new era in its history. Dedicating the paper to the violent growth of the republic during the soviet years, the author pays peculiar attention to the analysis of revolutionary events in Armenia, birth of its Communist Party, declaration of the Transcaucasian Soviet Federative Socialist Republic inviolable fraternity of peoples of multinational Soviet Motherland.

M. M. Lemeshchuk. — Friendship of the Peoples of the USSR as a Determinant of Victory at the Fronts of the Great Patriotic War. — The Historic victory in the Great Patriotic War demonstrated brightly the advantages of socialist social and state system, great vitality and unbreakable character of the Union of Soviet Socialist Republics. Using many facts, the author tells on a great exploit, on heroism and courage of soviet soldiers — representatives of the multinational family of the Soviet peoples.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.